

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Державний архів Хмельницької області*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 23

Хмельницький
2019

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

*Друкується за ухвалою
Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту
історії України НАН України
Протокол № 7 від 02.12.2019 р.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ,
Почесний краєзнавець України

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької
обласної організації НСКУ (голова), Почесний краєзнавець України;

Відповідальний секретар:

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий спів-
робітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член НСКУ, заслужений
працівник культури України, Почесний краєзнавець України;

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельниць-
кого обласного державного архіву, член НСКУ;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого
музею, заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької
міської організації НСКУ, Почесний краєзнавець України (співголова);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж»,
член НСКУ, Почесний краєзнавець України;

Синиця Надія Миколаївна, заслужений працівник культури України, член НСКУ,
Почесний краєзнавець України;

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, начальник Управ-
ління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції
навчальних закладів України (м. Київ), член НСКУ, Почесний краєзнавець України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол.
Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп.
секр.) та ін.] – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2019. – Вип. 23. – 231 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської
організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Усі права захищено. Жодна частина цього збірника не може бути відтворена в будь-
якій формі або за допомогою будь-яких електронних або механічних засобів, включаючи
системи зберігання і пошуку інформації, без письмового дозволу видавця. Дозволяється
лише цитувати уривки статей з посиланням на автора.

© Автори публікацій, 2019

НАШ ЮБІЛЯР

БЕРЕКА ВІКТОР ЄВГЕНОВИЧ

ВІКТОР БЕРЕКА: ОСВІТЯНИН, НАУКОВЕЦЬ, КРАЄЗНАВЕЦЬ, ДРУГ

Ювілеї тих, хто сіє розумне, добре, вічне, асоціюються в нашій уяві з вічнозеленою нивою, виплеканою довгими роками талантом мудрості, цілеспрямованості, зарядженої позитивною енергетикою, людини. Такою Людиною з великої літери, справжнім пожиттєвим Другом для мене став Віктор Євгенович Берека. Селянський син, який народився 25 жовтня 1954 року в с. Струга Новоушицького району Хмельницької області, пройшов непростий життєвий шлях, на якому були вибоїни, злети і падіння, успіхи і невдачі. Однак босонеге дитинство, нелегка селянська праця, сільський побут загартували юнака, сформували його характер, прагнення до нових вершин у житті, наполегливість у досягненні цілей. Зрозуміло, що це був лише початок. Адже людське життя, як та ріка. Спочатку це невеличкий струмочок, що пробиває собі шлях до моря від маленького джерельця, а потім зустрічає інші потічки і згодом перетворюється на широку та повноводну річку. Так і людська доля – все починається з сім'ї, родини, маленької батьківщини, де закопана твоя пуповина, а потім життєва ріка наповнюється друзями, колегами, співробітниками, товаришами, сусідами, земляками, добрими людьми. Так було й у Віктора Євгеновича. Це нині його життєву ниву, вченого високого класу, українського патріота, доброго наставника і наукового керівника десятків магістрантів і аспірантів, надійного колегу і високопрофесійного педагога, увінчує золотий сніп, де сонцем, добротою, щирістю і мудрістю відсвічують 60 добірних колосків, 60 повноцінних літ. Однак шлях від студента до доктора педагогічних наук, професора, академіка не був, як вже зазначалось, встелений квітами.

Я завдячую долі, що більше 40 років тому на моєму життєвому шляху зустрівся Берека Віктор Євгенович, тоді ще просто Вітя Берека, студент фізмату Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, де я працював викладачем суспільних наук, водночас активно займаючись громадською роботою – був заступником секретаря комітету комсомолу інституту та начальником вузівського штабу будівельних загонів. Мені запам'ятався цей невисокий чорнявий студент своєю наполегливістю в навчанні та активною участю в студентських будівельних загонах. Потім наші шляхи розійшлися. Мені запропонували попрацювати в партійних органах – спочатку в Кам'янець-Подільському міськкомі партії, а в 1984 році – лектором Хмельницькою обкому Компартії України. Ось тут наші

життєві долі знову переплелися і я впевнений, що назавжди. Вітя Берека, пройшовши шлях від учителя і директора сільської школи до завідуючого відділом пропаганди і агітації Новоушицького райкому партії, також був запрошений на роботу у відділ пропаганди і агітації обкому Компартії України на посаду інструктора. Так ми знову зустрілись. Це був період перебудови і гласності, період дуже складний і нам приходилось весь час працювати з людьми – на полі, в цеху, на фермі, в лікарні, в освітніх закладах, серед пенсіонерів і військовослужбовців. У цих щоденних зустрічах і поїздках гартувалася наша воля і характер, уміння достукатись до серця і розуму кожної людини. Пригадую, що тоді навіть було завдання на відрядження, тобто на зустрічі з людьми, не менше 100 днів на рік. Не все вдавалось, країна і партія не встигали за суспільними процесами, часто збивалися на манівці і це привело до закономірного результату – розпаду СРСР і утворення незалежних республік, зокрема й незалежної України. Авторитет партії настільки впав, що вже в кінці серпня її діяльність в Україні була заборонена і ми залишилися без роботи.

Довелось починати з початку. Микола Миколайович Дарманський, тоді завідуючий обласним управлінням освіти, допоміг мені влаштуватися методистом обласного інституту удосконалення вчителів, а Віктору прийшлося опанувати роботу старшого піонервожатого школи, і потім зайнятися краєзнавчою роботою в обласній станції юних туристів. Коли М.М.Дарманський став першим заступником голови обласної адміністрації, то взяв мене головним спеціалістом відділу розвитку соціально-культурної сфери області, а Віктор Євгенович став директором обласної станції юних туристів, а згодом і заступником начальника обласного управління освіти. Незважаючи на такі життєві перипетії, ми не втратили зв'язків, зустрічалися на різних нарадах, семінарах, організовували наукові конференції, проводили краєзнавчі акції тощо.

Вже тоді мене вражала велика працездатність Віктора Береки. Адже, незважаючи на щоденну поточну роботу з інформаціями, довідками, скаргами, поїздками в райони і зустрічами з освітянами, науковцями, краєзнавцями, він взявся за написання кандидатської дисертації. Я в той час вже працював начальником обласного управління у справах національностей, міграції та релігії і дуже часто спілкувався з працівниками управління освіти. Пригадую світлий та просторий кабінет Віктора Євгеновича, гору книг, журналів та газет, і постійну його роботу над науковим дослідженням. Трудоголіком він був тоді, трудоголіком він залишається й понині.

Об'єднували нас тоді й партійні справи. Ми разом з своїми друзями – Чижем Іваном Сергійовичем, Дзіковським Володимиром Миколайовичем, Шкроботом Петром Михайловичем та іншими розбудовували партійні організації Соціалістичної партії України, а пізніше – партії ВОЛ «Спра-

ведливість», висувались кандидатами в народні депутати та депутати місцевих Рад. Така наша позиція не подобалась місцевій владі, особливо після «оранжевої» революції. Через недовіру й цькування мені довелося піти з своєї посади (для того, щоб мене позбутися, влада навіть пішла на ліквідацію управління, в якому я працював). Нелегко було й Віктору Береці. Інтриги, заздрощі та відверта недовіра владних «бонз» дамоклевим мечем нависли над його службовою кар'єрою (з посади першого заступника начальника управління його «пересунули» на відділ, що займався питаннями профтехосвіти області). І знову дуже вчасно втрутився Дарманський Микола Миколайович, тоді вже ректор Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту. Будучи важко хворим, він зупинив свій вибір на посаду ректора на кандидатурі Береки Віктора Євгеновича, який вже захистився, став кандидатом педагогічних наук, був добре обізнаний з освітянською сферою і колективом інституту. Пригадую наполегливість М.М.Дарманського у відстоюванні кандидатури В.Є.Береки на цю посаду, його зустрічі і телефонні дзвінки керівникам області, депутатам обласної ради, які й вирішували це питання. Слава Богу, що завдяки зусиллям М.М.Дарманського все вирішилось на користь кандидатури Береки Віктора Євгеновича. Це було в квітні-травні 2005 року, а вже в жовтні цього ж року я, як безробітний, прийшов на прийом до нового ректора гуманітарно-педагогічного інституту щодо влаштування на посаду викладача кафедри суспільних дисциплін (до цього я був сумісником на цій же кафедрі). Закон дружби, взаєморозуміння та взаємопідтримки спрацював безвідмовно. Я й понині безмірно вдячний Віктору Євгеновичу за душевну підтримку, активну участь у вирішенні моєї подальшої долі. Вона відчувалася всі роки нашої спільної праці, відчувається й нині.

Як свій біль пережив епопею перевиборів ректора нашого вузу у 2009 році. Й досі не вкладається в голову і серці політика і ставлення владних структур області щодо кандидатури В.Є.Береки на новий термін ректорування. В квітні 2009 року його визнали одним з кращих ректорів вузів області і вручили відповідну відзнаку. Під його керівництвом інститут пройшов складний трансформаційний процес і став академією. В навчальному корпусі та гуртожитку були проведені значні ремонтні роботи, оновилися кабінети і вестибюль, закуплено нову техніку й навчальну, методичну та художню літературу, відкрито аспірантуру тощо. Здавалося б тільки працювати й працювати, адже попереду відкриваються нові горизонти – прийшла пора вирішувати питання про будівництво нового навчального корпусу і нового гуртожитку, спортивного комплексу, створення нормальних умов для розміщення кафедр і предметних комісії, лабораторій, бібліотеки, читальних залів, створення спецради по захисту кандидатських дисертацій, подальшої комп'ютеризації та інформатизації навчального про-

цесу, пошуку нових форм і методів виховного процесу та ін. Однак знову чорна смуга постала перед Віктором Берекою. До цього ж ще додалась хвороба – цукровий діабет. Зібравши всю свою волю в кулак, він зумів, в черговий раз, перебороти незгоди, ще більше зануритись у педагогічну і освітянську діяльність. Він став працювати професором кафедри практичної психології та педагогіки, згодом – завідувачем кафедри слов'янської філології Хмельницького національного університету, дійсним членом Академії педагогічних і соціальних наук, членом Національної спілки краєзнавців України, членом правління Хмельницького міського краєзнавчого осередку. До речі, на посаді директора обласного центру туризму і краєзнавства, під його керівництвом був докорінно змінений стиль діяльності цього колективу, він став займати перші місця на всеукраїнському огляді з методичної, виховної та практичної діяльності. В. Берека був також заступником голови спеціалізованої ради по захисту дисертацій на звання кандидата педагогічних наук, членом редколегії фахових видань «Чернівецький вісник» та «Педагогічний дискурс».

Ця комунікабельна й ерудована людина дивує обізнаністю з історії, літератури, політології, краєзнавства, етнографії та фольклору. Вражає його науково-педагогічний доробок. Він – автор майже 150 науково-педагогічних, методичних праць і навчальних посібників з теорії та історії освіти, кількох монографій тощо. Так, наприклад, у співавторстві до 70-річчя від дня народження відомого науковця А.Й.Сиротенка видав монографію «З любов'ю до життя», в якій йдеться про науковий доробок вченого, його нелегкий, тернистий життєвий шлях. До 85-річчя від дня народження В.М.Шайноги світ побачила документальна повість «Талант, помножений на працю», де висвітлюється внесок педагога-практика. колишнього завідувачого облвно, в розвиток освітянської галузі на Хмельниччині.

Віктор Євгенович – ініціатор створення документального нариса «Повернись живим додому, сину», у якому розглядаються сторінки афганської війни (1979-1989), участь у ній України, подається трагічний календар загиблих воїнів-хмельничан, погляд молоді на події тих днів. Навчально-методичний посібник «Козаком я мрію бути» висвітлює історію розвитку козацького руху. Книга, по суті, є абеткою для тих, хто прагне ознайомитися з історією козацтва. Особлива увага приділяється українській козацькій педагогіці як складовій національного виховання, адже національна героїка досить потужний виховний стимул української школи. До речі, ця робота удостоєна міської премії ім. Богдана Хмельницького.

24 грудня 2008 р. в інституті педагогічної освіти та освіти дорослих АПН України Віктор Євгенович успішно захистив докторську дисертацію. В основі цього дослідження – сучасний підхід до підготовки висококваліфікованих інженерів людських душ – педагогів. Віктор Євгенович

часто наголошує на тому, що учитель – це совість нації. Цього правила потрійно дотримуватися завжди. Якими будуть учителі, такими буде й суспільство. Древні повчали: «Після матері і Бога кожна людина звертається до вчителя». І чим більше буде у нас самовідданих, чесних, духовно багатих учителів, тим швидше наше суспільство сягне вищої сходинок інтелектуального і морального розвитку, тим щасливішим буде наше життя.

Окрім навчально-методичної роботи Віктор Євгенович активно займався і займається підготовкою магістрантів та аспірантів. В. Берека постійно опонує докторські і кандидатські дисертації в різних вузах нашої держави. Останнім часом з-під його пера вийшли такі наукові праці як «Педагогіка вищої школи», «Педагогічна практика – основа і важливий чинник підготовки фахівців сучасного рівня», «Тестові завдання до курсу «Педагогіка вищої школи» тощо.

Важливо відзначити, ще одну важливу і знакову подію в житті нашого ювіляра. 9 вересня 2014 р. у Хмельницькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти пройшли вибори нового керманіча цієї установи. Із трьох кандидатур колектив інституту вибрав професора, доктора педагогічних наук, знаного в області і Україні Віктора Євгеновича Береку і довірив йому керувати вузом на наступні п'ять років.

Цей період був наповнений плідною і багатогранною діяльністю. Коло наукових інтересів В. Береки охоплювало адміністративну і творчу працю, адже необхідно було зміцнювати матеріально-технічну базу інституту (облаштування кафедр, створення музею педагогічної освіти Хмельниччини, придбання сучасних комп'ютерних засобів, спеціальної методичної літератури за спеціальностями тощо) та дбати про розширення наукових інтересів через інтенсифікацію написання і захисту кандидатських дисертацій, публікування статей, брошур, посібників, підручників та інших методичних матеріалів. Водночас він займався проведенням методологічних, методичних та історико-краєзнавчих конференцій, самостійно працював над курсами історії педагогіки, історії позашкільної освіти України, загальної педагогіки, ступеневої підготовки педагогічних кадрів, менеджментом освіти, інноваційними підходами до післядипломної педагогічної освіти.

Необхідно також відзначити наполегливість Віктора Євгеновича у створенні Енциклопедії освіти Хмельниччини, де він був керівником колективу, низки досліджень з питань козацької педагогіки, військово-патріотичного виховання, виховної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах створення науково-методичної ради вузу тощо.

П'ять років напруженої праці не пройшли даром, загострились старі хвороби і, на жаль, перевибори ректора інституту не принесли позитивного результату для В. Береки. Однак він залишився у вузі на посаді про-

фесора кафедри, виношує нові плани науково-творчої діяльності в царині освітянської сфери Хмельниччини і ми ще не раз будемо його вітати з новими творчими здобутками.

За багаторічну сумлінну працю у справі навчання і виховання учнівської і студентської молоді В.Є.Берека нагороджений знаками «Відмінник освіти України», «За вагомий внесок у навчання та виховання дітей України», «За наукові досягнення», багатьма грамотами Міністерства освіти і науки України, обласної державної адміністрації та обласного управління освіти, міською премією ім. Б. Хмельницького, відзнаками Національної спілки краєзнавців України.

А ще Віктор Євгенович – гарний сім'янин. Родина – це його надійний тил. Першою своєю помічницею вважає дружину Валентину Петрівну. Донька Оксана і син Олександр при батьківській підтримці знайшли своє покликання в житті, а внуків Антона і Тимофія Віктор Євгенович просто обожноє.

У відомого українського письменника М.Стельмаха крізь уся творчість проходить образ людини-сіяча. Сіяча, який засіває родючу землю добірним зерном, щоб заврожайлося поле, заспівавши доспілим колосом. Таким сіячем на освітянській ниві ми бачимо свого колегу, наставника, професора В.Є.Береку.

Необхідно також зазначити, що одним з визначальних принципів, які характеризують Віктора Євгеновича як людину, вченого і викладача, на мою думку, є велика повага до особистості. Не пригадую жодного випадку, коли б він когось свідомо образив чи принизив. Віктор Берека завжди найвище ставить людську гідність, яку за будь-яких обставин не можна принижувати. Водночас будучи жорстким і вимогливим, він неодмінно користується великим авторитетом, шаною і повагою в колективах викладачів, студентів, аспірантів, магістрантів, краєзнавців, рідних, друзів і товаришів. Привітна посмішка, душевна доброта, шанобливе ставлення до всіх незалежно від рангів і звань – це він Віктор Євгенович Берека. У народі побутує поговорка: праця, її результати є портретом людини. Науково-педагогічна праця Віктора Євгеновича завжди наповнена алгоритмом творчості, міцних знань, сміливих задумів, інноваційних підходів до пошуків історичної правди і нових педагогічних ідей. Це стало метою всього життя цього професіонального дослідника.

Тому вітаючи нашого справжнього пожиттєвого друга із Славноліттям, ми низько вклоняємось йому за те, що Він – Учитель, Він – Майстер, Він – Людина, Він – вірний Друг, Він – Професіонал. Його педагогічна і наукова діяльність, життєвий шлях – це прекрасна пісня, у якій є початок, але ніколи не буде кінця, бо її підхоплять і понесуть далі в майбутнє, в життя його вихованці і послідовники. А в нього їх багато!

Хай твоя доля, дорогий друже, квітує весняним рясом, наповнюється літнім повнозерним колосом, переливається осіннім золотом і багрянцем, віддзеркалюється зимовими морозними візерунками, а чиста криниця твоєї душі завжди повниться вірою, надією, любов'ю, здоров'ям і успіхом – одвічними оберегами людського щастя.

Нехай твоя доброта, душевність, мудрість і увага до людей та їх проблем повертається тобі сторицею в твоїх майбутніх справах і житті. З роси і води тобі, на многії і благії літа!

**ОСОБИСТИЙ ГЕРБ
БЕРЕКИ ВІКТОРА ЄВГЕНОВИЧА**

МИТТЕВОСТІ ЖИТТЯ В.Є. БЕРЕКИ

В сімейному колі

Син Олександр з дружиною Ольгою

*Донька Оксана
з чоловіком Олександром*

*Онук Антон
(нині студент медуніверситету)*

Онук Тимофій (учень ліцею 17)

З отаманом Славутської паланки «Козацтво Запорізьке» Сидором В.Б.

На змаганнях Сокіл-Джура

З представниками Летичівського козацтва

На конференції в с. Струга. Поруч письменник В. Горбатюк та науковець В. Адамський

Колектив інституту

На робочому місці, 2019 р.

Святкування ювілею з колегами і друзями, 2019 р.

Блажєвич Ю.І. вітає з ювілеєм від НСКУ, 2019 р.

Фасоля О.І. вітає ювіляра від Департаменту освіти і науки, 2019 р.

Вітання ректора ХНУ Скиби М.Є., 2019 р.

НАУКОВІ СТАТТІ

Берека В.Є.

м. Хмельницький

НОВЕ ПЕДАГОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ – ВАЖЛИВА УМОВА ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТИ

У статті піднімаються проблеми нового педагогічного мислення як важливої умови вдосконалення навчального процесу майбутніх менеджерів освіти.

Формування нового педагогічного мислення виникає в результаті пізнання і осмислення сукупності умов, взаємовідносин, взаємодій педагогів і студентів, які безпосередньо впливають на навчальний процес. Педагогічне мислення формується як професійна здатність мислити, що дає змогу усвідомлювати, аналізувати, порівнювати, узагальнювати, створювати педагогічні теорії і концепції, здійснювати технологічні відкриття, активно, творчо і ефективно навчати студентів управлінської діяльності.

Система застарілого, звичного педагогічного мислення з його стереотипами установок, висновків, оцінок, представлень, понять в певних умовах потребує значних змін, і такі зміни відбуваються шляхом приведення мислення у відповідність з логікою життя. Це породжує нову систему цінностей, понять, підходів, ідей, теорій, концепцій управлінської діяльності, тобто твориться нове мислення.

У процесі підготовки спеціалістів у галузі управлінської діяльності нове педагогічне мислення виникає як результат протиріччя між невідповідністю застарілих, звичних, таких, що склалися в інших історичних умовах, педагогічних уявлень про цю спеціальність з новими обставинами і вимогами життя. Нове педагогічне мислення являє собою прорив творчої, ініціативної думки викладача, яка характеризується узагальненим відображенням дійсності, основу якого складають формування і удосконалення розумових дій. Від цього залежить, які саме знання педагог може засвоїти сам і яким чином він може передати їх студентам. Викладач, взаємодіючи зі студентами, іноді потрапляє у ситуацію, коли йому необхідно не лише самому осмислити подію, факт, документ, прийняти рішення, але й оцінити їх в генезисі, русі, взаємозв'язках, протиріччях, передбачити наслідки впливу, інтуїтивно відчувати хід і можливі результати розвитку системи відносин.

При підготовці спеціалістів у галузі управлінської діяльності одним із шляхів зміцнення стосунків *педагог – студент – група* є розроблена у вітчизняній науці технологія підвищення психологічної готовності до між-особистісної взаємодії, яка базується на основі принципу стадіальності. В основі цього процесу лежать злагода, пошук спільних інтересів або таких, що співпадають; впровадження особистісних якостей і принципів, які необхідні для спілкування; виявлення особистісних якостей, неприйнятних для спілкування; визначення форм індивідуального впливу і особливостей адаптації до партнера; відпрацювання загальних правил взаємодії; формування функціонально-рольової основи погоджувальної взаємодії.

Видатний психолог В.Авдєєв дійшов висновку, що „професіографічний аналіз спільної діяльності в основному забезпечується умовами, які сприяють ефективній реалізації програм цієї діяльності: умова достатності об’єму функцій, необхідних для здійснення програми; умова достатності об’єму операцій, необхідних для ефективного здійснення функцій (співвиконавських); умова, яка сприяє диференціюванню діяльності (співвиконавські та індивідуальні функції); умови, які сприяють диференціюванню діяльності (в рамках співвиконавських функцій), та операції, які виконуються спільно та індивідуально” [1, 70].

Тут слід враховувати, що стан викладача постійно змінюється: він залежить від об’єктивних умов життя, відносин між колегами і управлінцями закладу, від оцінки педагога з боку керівників вищого навчального закладу або колективу. Тому всі елементи педагогічного мислення формуються і реалізуються за допомогою психічних процесів і практичних дій. Зниження професійного статусу викладача супроводжується спадом його матеріального благополуччя, породжує чимало внутрішніх конфліктних ситуацій. Саме через це слід об’єктивно оцінювати його діяльність.

Цінувати наставника як головного носія духовних цінностей і професійних знань, умінь і навичок – завдання надзвичайної ваги для керівників усіх підрозділів вищого навчального закладу, викладачів і студентів.

Оскільки педагогічна діяльність носить творчий характер, то це вимагає від викладача постійного пошуку механізмів нового мислення в процесі розробки нових навчальних планів і програм. При підготовці спеціалістів-менеджерів особливо важлива варіативність, закладена в навчальному плані спеціальних дисциплін освітнього стандарту. Щоб дати можливість педагогам більш розкуто змінювати програму і технологію навчання, необхідну для конкретної професійної підготовки майбутнього спеціаліста, слід створити умови для розкриття його особистісних якостей, які забезпечували б реалізацію нового мислення.

Професійний підхід до навчального процесу при підготовці спеціалістів у галузі управлінської діяльності характеризується новим педагогіч-

ним мисленням, яке проявляється в освоєнні нових педагогічних технологій.

Мислення в кінцевому результаті зводиться до розумових операцій. З урахуванням того, як вони забезпечують глибоке і якісне засвоєння знань, створюються необхідні умови для переходу на більш високий рівень мислення спеціалістів у галузі управлінської діяльності.

Розвиток мислення – це не проста зміна видів і форм розумових здібностей, а їх удосконалення в ході засвоєння більш абстрактної і узагальненої інформації.

Компоненти розвитку мислення взаємопов'язані. Великого значення набувають розумові операції, які лежать в основі будь-якого з них. Оскільки процес мислення являє собою сукупність різних операцій, особливу увагу необхідно звернути на порівняння, аналіз, синтез, узагальнення і класифікацію.

Важлива умова вироблення умінь і навичок розумової діяльності у студентів - це розуміння суті тієї чи іншої логічної операції. Основним показником є вміння студента із різних варіантів вибрати найважливіший, пояснити його значимість у конкретній ситуації.

Вихідними в мисленні є розумові операції, тому слід розглянути і врахувати значимість кожної, виявити вміння студентів застосовувати їх на практиці, виробити рекомендації щодо оволодіння цими операціями, звернувши насамперед увагу на дисципліни спеціального циклу.

Як мистецтво педагогічна діяльність імпровізаційна, вимагає артистичних умінь і навичок, розвинутої уяви. Педагогічне мистецтво проявляється у досконалості педагогічної взаємодії. Як художньо-творчий процес педагогічна діяльність має публічний характер, здійснюється в постійно змінних умовах, вимагає кваліфікованого управління цим процесом.

Творчий стан дає змогу домогтися єдності форми і змісту, які є точним повторенням і симетричним відображенням поняття образності. Важливо лише визначити ступінь творчого стану. Порушення балансу форми і змісту призводить до негативних наслідків. Зміст, суть речей і явищ не може існувати в нашій свідомості у відриві від форми. Ми пізнаємо світ через відчуття, з яких формуються емоції і образи. Відчуття – це перш за все результат визначених фізичних дій, спрямованих на об'єкт дослідження. Взаємозв'язок між об'єктом і його відчуттями дає змогу оцінювати структуру моделі та її параметри. Як тільки утворюється альянс викладача і моделі, стають можливими пошуки „неповторної” форми втілення, здатної сформувати управлінський образ на заняттях зі студентами. В цьому полягає суть інноваційного педагогічного мислення.

Сьогодні значний вплив на навчальний процес мають протиріччя між стрімко зростаючими тенденціями щодо підвищення рівня освіченості на-

селення, і вимогами, які пред'являються суспільством до рівня випускників магістратури за спеціальністю „Управління навчальним закладом”. Це протиріччя є принциповим і для визначення стратегії навчально-творчого процесу. Тому основним фактором розвитку нового педагогічного мислення є пошук спільної ідеї, здатної об'єднати весь педагогічний колектив. У зв'язку з цим в якості об'єднувальної ідеї була запропонована концепція ціннісне орієнтованого, активно-діяльнісного підходу до цілісного технологічного процесу при підготовці спеціалістів-менеджерів.

Оскільки в цілісній системі навчального процесу магістратури вищого педагогічного навчального закладу зв'язок між компонентами має бути динамічним, то зміни одних безумовно впливають на зміну інших. Тому навчальний процес на кафедрі менеджменту освіти розглядають як систему, де, як відзначає О.І.Леонтьєв, „здійснюється подвійний підхід: *підхід – предмет – процес діяльності і підхід – діяльність – її суб'єктивний продукт*” [2, 86].

Проведені нами дослідження показують, що процес вибору життєвого шляху для майбутніх менеджерів освіти – незвична і важка справа. І хоча він передбачає тісну взаємодію вищого педагогічного навчального закладу з обласним управлінням освіти, освітянськими закладами, громадськими організаціями, проблема залишається гострою.

Опитування серед першокурсників показало, що 57,8% слухачів магістратури не мають власної думки стосовно майбутньої діяльності, 9% вважають, що викладачі лише піклуються про те, аби дати студенту певну суму знань, не особливо переймаючись змістом предмета, який вивчається; не привчають оперувати отриманими знаннями, розмірковувати, застосовувати їх на практиці. Як свідчить аналіз, 66,8% магістрантів вважають, що при проходженні практики їм найважче дається використання знань з основ економіки. При опрацюванні програмового матеріалу 85% майбутніх менеджерів вважають, що вони не можуть у потрібному об'ємі засвоїти маркетингову діяльність і теорію управління. Але найприкріше те, що про технологію управлінської діяльності 34,8% студентів взагалі не мають ніякого поняття.

Технологія управлінської діяльності як матеріальна основа виникнення професійних уявлень у слухачів магістратури включає в себе такі аспекти навчального процесу, як навчальний план, програми, єдину систему планування, матеріальні умови вищого педагогічного навчального закладу, режим, види діяльності, методи викладання і контролю.

Поняття „технологія” управлінської діяльності включає і певну поглиблену форму даного явища. Але ж кожна форма є спосіб організації і умова існування певного змісту. Саме тому майбутнім управлінцям потрібно добре знати зовнішні фактори та організаційні структури управлінської діяльності, умову внутрішнього існування цього процесу.

Магістранти, які стали на шлях реалізації своїх бажань у обраній професійній діяльності свідомо, уже на першому курсі проявляють інше ставлення до вивчення технології управлінської діяльності. Опитування показало, що 78% студентів вважають оволодіння секретами технології управлінської діяльності актуальним, 75% вказали на те, що ознайомлення з різними видами професійної управлінської діяльності, оволодіння уміннями, навиками оперувати фактичним матеріалом є відправними точками професійної майстерності, першою ознакою компетентності.

Таким чином, оволодіння слухачами магістратури комплексом технологій управлінської діяльності відбувається за такими напрямками:

- вироблення обґрунтованої позиції при відборі матеріалу для конкретних управлінських програм;

- створення умов для впровадження управлінських програм.

Е.Д.Телегіна вважає: „Мислення функціонує як діяльність вмотивована, цілеспрямована, яка відповідає потребам і установкам особистості і включена в загальну систему інших різновидів діяльності, що створюють фон, контекст для її розгортання...” [3, 38]. Інформація отримана ззовні, продуктивно переробляється і засвоюється лише в тому випадку, коли у конкретного педагога виникає в цьому необхідність, тобто з'явиться генералізована потреба в залученні до неї.

„Педагогічне мислення розпочинається з проблеми або питання, із здивування або нерозуміння протиріч ...” [4, 368]. У регуляції педагогічного мислення важливе місце належить сукупності мотивів, які визначають смисл процесу педагогічного мислення і відображають всю багатогранність процесу, в якому воно відбувається. На процес педагогічного мислення впливають як зовнішні, так і внутрішні мотиви. До перших належать ті, що пов'язані з предметною діяльністю, до інших – притаманні особистості як внутрішня спрямованість на процес (інтерес, потреба, виокремлення ціннісного аспекту своєї роботи тощо).

Так, О.В.Брушинський і М.І.Воловикова виділяють два типи мотивації мислення:

- специфічно пізнавальна мотивація;
- неспецифічна.

„У першому випадку стимулом розумової активності є пізнавальні інтереси і мотиви, тобто прагнення вивчати щось нове ... В іншому випадку мислення починається під впливом більш або менш значимих зовнішніх причин, а не пізнавальних інтересів... Однак, якою б не була вихідна мотивація мислення, в міру її здійснення розпочинають діяти також і пізнавальні мотиви” [5, 62]. Отже, ситуаційна мотивація вносить свій внесок в диспозицію, а зовнішні мотиви екстеріоризуються в особистісну сферу педагога.

Основною особливістю пізнавальної мотивації у студентів є її завершення в результаті отримання диплома. Але навчальна діяльність завжди полімотивована: в ній переплітаються внутрішні і зовнішні мотиви, такі, як пізнання нового і невідомого, вимушена поведінка, похвала від впливових осіб і намагання бути в центрі уваги в колективі, навчання заради лідерства і престижу. Серед цих мотивів є такі, що позитивно впливають на навчальну діяльність, і такі, що її гальмують. Тому одним з головних завдань викладача є підвищення в структурі мотивації навчання студентів питомої ваги їхньої внутрішньої мотивації. На думку В.Е.Мільмана, „розвиток внутрішньої мотивації навчання відбувається як зсув зовнішнього мотиву на мету навчання. Кожен крок цього процесу є зсувом одного мотиву на інший, більш внутрішній, більш близький до мети навчання” [6, 16]. Зсув мотиву на мету залежить не лише від характеру педагогічної взаємодії, але й від того, на який внутрішньоособистісний ґрунт і об’єктивну ситуацію навчання вона лягає. Формування мотиваційного ставлення особистості студента до тієї чи іншої проблеми переводить її у внутрішню сферу, тим самим підвищується ефективність і збільшується оптимальність досягнень. Саме тому питання формування і розвитку мотивації навчання у студентів є актуальним у процесі всього періоду перебування у педагогічному вищому навчальному закладі.

Розгляд викладачами управлінської діяльності як технологічного процесу, на наш погляд, не лише дасть змогу студентам ефективніше вивчити об’єктивні закономірності її становлення, але й буде сприяти її вдосконаленню.

Важливими принципами управлінської діяльності (за В.І.Масловим) є:

1. Принцип соціальної детермінації.
2. Принцип гуманізації в діяльності менеджера.
3. Принцип науковості та компетентності в управлінні установами освіти.
4. Принцип інформаційної достатності.
5. Принцип аналітичного прогнозування в управлінні.
6. Принцип оперативного регулювання.
7. Принцип зворотного зв’язку.
8. Принцип наступності і перспективності.
9. Принцип демократії та централізму.
10. Принцип стимулювання і згуртування кадрів.
11. Принцип правової пріоритетності і законності.
12. Принцип фінансово-економічної раціональної і ділової активності [7].

У технології навчання у вищому педагогічному навчальному закладі „між програмою діяльності і процесом її здійснення, розумовою побудовою (проекуванням) прийдешнього продукту діяльності і її витво-

ром існує незаперечний взаємозв'язок, який визначає не лише весь цикл трудової діяльності, але й будову структури людини як суб'єкта праці" [8, 164]. Для управлінської діяльності принциповою є оптимальна можливість розкрити зміст засобами, формами, методами.

Тут слід погодитися з думкою Е.С.Маркаряна, який вважає, що культура охоплює не всю діяльність, „а лише її „технологічну основу”, тобто сукупність засобів і механізмів, завдяки яким мотивується, координується, реалізується і забезпечується людська діяльність” [9, 43].

На нашу думку, складовими нового педагогічного мислення при підготовці спеціалістів у галузі управлінської діяльності є три терміни. Це „життя” як провідний об'єкт, котрий підлягає повсякденному осмисленню; „мета” як термін, що систематизує порядок, в якому буде здійснюватися розумовий процес; „щастя” як термін, що спрямовує найвище спонукальне начало, або ідеал, керуючись яким, педагог пропонує студентам новий порядок мислення.

Нове педагогічне мислення здатне забезпечити єдиний технологічний процес діяльності закладів освіти і підготовку управлінських кадрів у вищих педагогічних закладах, що має особливе значення. Вищому педагогічному навчальному закладу властиві якості „об'єднуючого центру”, адже він може виступити об'єднуючою ланкою у створенні освітнього середовища в районі, місті, селищі. Як бачимо, умовами для формування нового педагогічного мислення при підготовці спеціалістів в галузі управлінської діяльності є:

- організація навчального процесу на основі спеціалізації праці викладачів: залучення педагогів для розробки відповідних курсів, педагогів-консультантів – з викладання фахових методик, викладачів, які здійснювали б інтерактивне представлення розроблених курсів та ін.;

- розстановка викладачів за різними управлінськими спеціальностями, педагогічними технологіями і організацією навчального процесу в групах слухачів магістратури, а також тих спеціалістів, котрі здійснюють розробку і реалізацію навчальних курсів, що базуються на сучасних комунікаційних технологіях;

- постійний моніторинг ефективності педагогічної діяльності і внесення відповідних коректив в організацію педагогічного процесу, спрямованого на підвищення його ефективності.

Педагогічне мислення входить у загальну культуру особистості, включаючи соціально-філософський, естетичний, етичний, педагогічний та інші елементи. Функціонуючи у структурі педагогічної культури і будучи опосередкованою культурою суспільства, культура педагога в той же час впливає на всі аспекти самої педагогічної культури, надаючи в її розподіленні педагогічні засоби.

При переході до нових типів педагогічного мислення закладаються механізми „само”: саморозвитку, саморегуляції, самовиховання, самореалізації, які полягають у збереженні, передачі, відтворенні і розвитку особистості майбутнього менеджера засобами освіти. Тому педагогу необхідно навчитися керувати собою: стримувати емоції, зосереджувати увагу на потрібному об'єкті, проявляти вольові зусилля при зустрічі з труднощами і перешкодами, бути дисциплінованим і організованим, навчитися раціонально мислити, бачити проблеми і творчо їх розв'язувати.

Джерела та література

1. Авдеев В. Психология решения проблемных ситуаций. – М.: Феликс, 1992. – 236с.
2. Леонтьев А.И. Деятельность, сознание, личность. – М.: Политиздат, 1977. – 426с.
3. Телегина Э.Д. роль мотивов в управлении мыслительной деятельностью // Теоретические проблемы управления познавательной деятельностью учащихся: Доклады Всесоюзной конференции. – М., 1985.
4. Рудинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х т. – М., Т1. – С.369.
5. Брушлинский А.В. О взаимосвязи процессуального (динамического) и личностного (мотивационного) аспектов мышления/ А.В.Брушлинский, М.И.Воловникова // Психологические исследования познавательных процессов и личности. – М., 1989. – 536 с.
6. Мильман В.Э. Внутренняя и внешняя мотивация учебной деятельности //Вопросы психологии. – 1987. - №5. - С.13-17.
7. Управління навчальним закладом: Навчально-методичний посібник. У двох частинах. Ч.2. та Ч.1. Ключ до професійного успіху / О.І.Мармаза, О.М.Касьянова, В.В.Григораш та ін. – Харків: Веста: Видавництво „Ранок”, 2003. – 152 с. – (серія „Управління школою”).
8. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2 т.- М., 1980. – Т.1.
9. Маркарян Э. О генезисе человеческой деятельности и культуре. – Ереван, 1983. – 163 с.

*Блажевич Ю.І.,
Блажевич О.І., Ващук Н.І.
м. Хмельницький*

ПОДІЛЬСЬКА ОСЕЛЯ: УЯВЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ КРАЮ ПРО ДОМАШНІ ОБЕРЕГИ, СИМВОЛІКУ ТА ЗВИЧАЇ В ЇХ ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

В статті на основі історичних, документальних, архівних та мемуарних матеріалів, особистих вражень і публікацій періодичних видань висвітлено уявлення подолян, які склалися впродовж віків, щодо символів життя, насамперед домашніх речей, споруд і оберегів, що є складовими частинами нашої національно-культурної самобутності і ментальності.

Ключові слова: *Поділля, подільська оселя, мешканці краю, символіка, обереги та звичаї, національно-культурна самобутність, традиції і сучасність.*

Актуальність проблеми і стан її дослідження. З одержанням незалежності в Україні та в її регіонах, зокрема й на Поділлі, розпочався «ренесанс» національного пробудження в усіх сферах духовно-релігійного життя, особливо в питаннях віри, традицій, обрядів, звичаїв та оберегів і духовно-практичного відношення українців до навколишнього світу.

Вітчизняні вчені і зарубіжні дослідники, краєзнавці і журналісти, освітяни, культпрацівники та мистецтвознавці, етнографи і етнологи розпочали пошукові наукові розвідки і вивчення та повернення українському народу величезної національно-духовної спадщини, віковичних традицій, звичаїв та обрядів наших предків, зокрема й мешканців Подільського краю, що зароджувались, розвивались і широко побутували, а також різноманітні релігійні і світоглядні уявлення, вірування та погляди на утворення світу, небесних світил, явищ природи, людини та демонологічних істот, побутових оберегів [7, с. 13-22].

Найбільш плідно, активно і творчо використовуючи досягнення дослідників ХІХ – ХХ ст. П. Чубинського, М. Маркевича, Є. Сіцінського, О. Свидницького, Г. Булашова, Т. Косміної, В. Борисенка, С. Плачинди, Є. Болгаровича, С. Піддубного, О. Воропая, В. Жайворонка, Г. Лозко та інших, відзначились сучасні вчені і краєзнавці нашого регіону В. Смолій, Л. Баженов, С. Винокур, Т. Сис, С. Єсюнін, П. Слободянюк, А. Трембіцький, А. Філінюк, автори цієї статті та ін. Метою статті є узагальнення і накопичення фактологічного матеріалу для формування в майбутньому систематичного і цілісного історико-релігійного енциклопедичного довідника чи енциклопедії духовної сфери Поділля – Хмельниччини.

Виклад основного матеріалу. Пріоритетні напрямки народної символіки українців, зокрема й подолян, в більшості випадків зафіксовані, проаналізовані і відповідно заформатизовані. Це давні символи – язичницькі боги, сили природи, демонічні істоти, духовні обереги (доля і талан, добро і милосердя, правда і доля, любов і щастя тощо), християнські цінності і святі символи, символи буття (небо, вогонь, вода, земля, роса, яйце, колесо, слово, покуття тощо), символи Життя (життя і смерть, хліб – сіль, жито, пшениця, сніп, жнива, борщ, каша, вареники, сало, кров, дорога, вінок, сльоза, золото, гніздо, хата тощо).

Як вже зазначалось, авторами поставлена мета і завдання більш детально висвітлити трактування домашніх символів, оберегів, звичаїв, обрядів та традицій щодо хати як сімейного храму, символу рідної землі, осереддя родинного духу і скарбницю духовних традицій. Як і в цілому по Україні, так і на Поділлі, споконвіків будували оселю спільно з родичами і сусідами, стіни будівлі чітко орієнтували на чотири сторони світу з важливими підходами: по – перше, вікна і двері робили лише з сонячних сторін – сходу, півдня і заходу, а північну сторону залишали суцільною, «глухою».

На Поділлі, як і по всій Україні, одним з найважливіших обрядів, пов'язаних з народним житлом, був вибір місця для нового будинку. При вирішенні питання про місце для нової оселі і садиби в цілому враховувалась її віддаленість від вулиці, природній ландшафт, орієнтація щодо сонця, а також виясняли чи не було там ям, мочарів, чи не стояли там раніше господарські споруди (хлів, стайня, клуня, лазня, смітник тощо). Заборонялось будувати нову хату на місці старого будинку, що згорів від блискавки. Найкращим вважалось будувати оселі на цілині, на чистому полі, тоді в домі завжди буде спокій.

Важливою умовою успішного будівництва нового житла був правильний вибір часу його початку. Так, наприклад, ніколи не починали будівництва у понеділок і середу, а також на церковні свята. Найкраще це робилося у вівторок, четвер, п'ятницю і суботу. Однак не бажано було починати споруджувати житло у високосний рік. Існувало й багато інших прикмет і заборон [2, с.243-246]. Зазвичай, хату будували двохкамерною або трьохкамерною. Двохкамерна оселя складалася з великої кімнати і меншої, де розміщувалася піч, грубка з плитою, ліжка для снання, стіл, табуретки та хатне причандалля (віник, кочерга, рогач, крючок, посуд, горщики, каструлі, ножі, ложки, вилки, макогони, сковорідки тощо). Меншу кімнату на Поділлі називали «ванкір», тут, в холодну пору року тепло людям віддавала піч, а також грубка. Піч – це родинний, сімейний вівтар, де перебувають боги домашнього вогнища. Піч дає щоденну їжу, дає хліб, коровай, паску, паляницю, всілякі смаколики – пиріжки, коржики, вареники, налисники,

смачні борщі, супи і каші, холодець, домашню ковбасу і запечене м'ясо, кутю і узвар, тобто все те, що необхідно людині у будні і свята. Тому перед великими святами піч старанно прикрашали, оновлювали розмальовки. А для дітей піч – це справжній теплий прихисток, тому що там всю зиму підсушували різне збіжжя (жито, пшеницю, кукурудзу, ячмінь тощо), а поверх зерна стелили постіль і діти розкошували та спали у теплі. Розпалювали піч частіше дровами з берези, ясеня, граба, клена, вишні, яблуні, черешні, груші, рідше – осики, верби, вільхи, бузини, верболозів, горіха, шовковиці. Як бачимо, піч споконвіку виступала головним символом подільської оселі, домашнім оберегом непорушності сім'ї та неперервності родинних традицій [1, с.367, 369].

Варто також зазначити, що біля печі в подільській оселі проводились різні обряди. Так, наприклад, біля цієї домашньої святині укладали шлюб і один з батьків обов'язково звертався до молодят такими словами: «Нехай вогонь з цієї печі вас поєднає назавжди». До речі, під час сватання дівчина колупала піч пальцем, це означало, що вона просить у печі сімейного вогнища, дозволу вийти заміж, коли ж дівчина не бажала виходити заміж, то вона ховалася на печі і не злазила з неї. А коли хтось з сім'ї збирався на базар щось продавати, то попередньо ставив кошик на припічок, або підпіч, щоб був добрий торг. Коли невістка приходила у дім свого чоловіка, то приносила з собою гарячі жаринки з печі свого дому, що означало перенесення тепла з рідної хати до оселі свого судженого. Водночас вона пускала під піч чорну курку, жертву домовому богові, який жив у підпіччі, від нового члена родини [6, арк. 113 -116]. Як бачимо, піч здавна була ритуальним, культовим, родинним вітварем, символом достатку, рідного краю і рідної домівки («З своєї печі і дим солодкий»). До речі, для вимітання золи з печей і прочищення димоходів використовувалось помело, а не віник, бо помело заодно вичищало все зле й недобре і символізувало чистоту і порядок. Важливу й функцію для перемішування і вигрібання жару мала коцюба, або кочерга, яку не можна було кидати, а тільки ставити, а на святі Калити вона була основним предметом.

Важливе місце в оселі займала велика кімната. Зазвичай, тут було лише одне ліжко, великий стіл, лавки вздовж правої сторони кімнати, як зайти, і лавки за столом. У великій кімнаті справа в кутку знаходилося найсокровенніший і найсвятіший символ сім'ї і оселі – покуть: тут знаходяться головні християнські ікони, ставилися підсвічник чи лампада. Сюди ж приносять немовля на початку його життя, і до ікон, що на покуті, моляться на початку всякої справи і дякують Богові після їх здійснення. Саме на покуті садовлять найпочесніших гостей, кладуть хліб, ставлять кутю, узвар, Дідуха. Тут також зберігаються окрім ікон, інші духовні цінності – Святе Письмо та молитовні книги, святий хрест і свічки. Тут також

кладуть покійного, який завершив свій земний шлях, здійснюють інші релігійні обряди [4, с. 463 - 464].

Символом міцної оселі є сволок (або бальок), на якому тримається стеля будівлі. Сволок виготовляли з найміцнішого дерева, зазвичай, з дуба. Цей символічний елемент оселі прикрашався написами і вирізьбленими текстами молитов, на великі церковні свята обов'язково освячувався, відзначався роками спорудження хати чи народження її мешканців, зображень Хреста, Сонця, зір, квітів. Перед великими церковними святами сволок фарбували, лакували або білили, на Водохрестя малювали хрест крейдою, там же, під сволоком зберігали зілля, зібране на Зелені свята або на Івана Купала [1, с.367].

Як вже зазначалось, хата також будувалась й трикамерною. Сюди входили сіни, верхній вхід на горище, для цього була спеціальна драбина. Направо були вхідні двері у велику кімнату, а наліво – двері, що вели до комори, де зберігалось в одному кутку збіжжя, мука, запаси хліба, цукру, солі, пікна діжа тощо, в іншому кутку – різний реманент, знаряддя праці, мішки та інші необхідні предмети, наприклад, прялка, терниця, ціпи, коси, серпи, сапи, граблі та вила. Символіка комори – домашній оберіг сімейного добробуту і впевненості в майбутньому [6, арк. 92-97].

Важливими символами подільської оселі є двері і вікна. Двері, наприклад, є символічною межею між зовнішнім загальнолюдським світом і сімейно-родинним внутрішнім світом. Через двері приходить добро, але може проникнути і зло. Тому двері виступають надійним домашнім оберегом від цих чорних злих сил. Для того, щоб цього не відбувалось під лавою напроти дверей кладуть сокиру, на дверях прикріплюють підкову, а на одвірку свічкою висмалюють три хрести. Необхідно також відзначити, що двері є незмінні учасники найважливіших моментів сімейно-родинного життя: коли господиня пече хліб, дверима не можна «рипатись»; коли помирає хтось із рідних, двері необхідно відчинити навстіж, аби душа покійного вільно відійшла до кращого світу; в дверях зустрічають бажаних гостей і до дверей їх проводжають [1, с.366-367]. На Поділлі також вважали двері оберегом від злих духів, тому вставляючи одвірок, тобто дверну раму, промовляли: «Двері, двері! Будьте ви заперті злomu духові і злодію», – і робили сокирою знак хреста. Таким же оберегом для оселі була знайдена підкова, що прибавалася до порога чи просто зберігалася в оселі.

Світлоносним домашнім символом і оберегом є вікна, які відображають зв'язок людей, які знаходяться в оселі, із зовнішнім світом, а також з Небом, з Богом та людьми. Тож вікно – святе, бо скрізь нього проходить світло і знання, через нього сприймається краса весняного і літнього буйноцвіття, осінніх багрянців, зимових візерунків на склі вікна, через нього струмить добро і досягається істина, бо у вікно в день заглядає Сонце, а

вночі – сяє Місяць і мерехтять мільярди зірок. Як кажуть в народі - чим ширше вікно, тим ширшою стає душа людини і світлішим її розум, а при вузьких чи затемнених вікнах – і душа вузька або темна. Вікно має й магичне значення, адже за вікном – живий білий світ, а біля вікна – душі покійних предків, тому через вікно не можна виливати помиї, викидати сміття, окурки, плювати чи випускати кішку тощо. За повір'ям, при пологах треба тримати вікна відчиненими, щоб прохід дитині був вільний; з тих самих причин відчиняли вікна, коли в хаті хтось помирав, - «щоб мала куди вийти душа», а вночі ставили миску з водою та клали рушник, - «щоб душа рано вмилася і очистилась від гріхів». У вікно не можна було дивитися, коли несли вулицею покійника. Під вікнами колядували і щедрували, у Страсний четвер біля вікон питали в господарів про наявність і здоров'я худоби; у Русалчин тиждень на підвіконня клали осикові галузки, щоб не проникала в оселю відьма, а також клали чар – зілля і полин, аби забезпечитися від русалок та інших нечистих сил. До речі, за повір'ям, вікна в домівках людей навчив робити Бог, тому що коли народиться дитина то Всевишній визначає ангела, який через небесне вікно спостерігає за всіма справами і вчинками народженого малюнка протягом усього його життя і записує все в Книгу Життя, щоб потім про це розповісти на зустрічі з Господом після його смерті [6, арк. 127-129].

Водночас варто зазначити, що через вікно до оселі можуть потрапити і злі темні сили. Щоб вберегтися від цього, на підвіконник ставлять свічку, на ніч віконні рами хрестять, раніше виготовляли спеціальні віконниці, які закривали вночі, а в різдвяне Водохрестя над вікном крейдою малюють хреста, освячують священною водою (це здійснюють до всіх вікон і дверей і кутів хати). До речі, мають силу домашнього оберега і рушники, повішані над вікном, а знадвору саджають «священне» дерево – калину, вишню, яблуню [1, с. 366].

В оселі є ще один отвір, через який в будинок може проникнути нечиста сила – це комин чи димохід. Для того, щоб не відбувалося, над комином ставлять дашок і прикріплюють вітрячок чи флюгер, розмальовують або чіпляють ліплення квітів, різних птахів і тварин, особливо півнів, сов, оленів тощо [4, с. 303]. Важливим домашнім оберегом і магичним символом є поріг – своєрідна межа оселі, за якою чужий дух, чуже добро і чуже щастя, а свої радощі і тривоги, надії і болі, прагнення і натхнення – все це залишається з мешканцями хати. Поріг особливо шанований при таких сімейно-родинних обрядах, як весілля, іменини, зустрічі і проводи бажаних гостей, а також в часи похорону – поріг не обходять, а кланяються. Водночас на порозі не можна грюкати, щось рубати чи вчиняти інші насильницькі дії: справа в тому, що в давнину під порогом ховали покійників, тому їх не потрібно було тривожити [6, арк. 97-99].

Здавна в подільських оселях при зовнішній частині знизу формувалася призьба як невелике і широке підвищення, яке, за звичай, обмазували червоною, а в деяких місцевостях і чорною глиною, що символізувала очищувальну силу вогню. До зими на призьбу ставили загату: кілька дерев'яних стовпчиків чи кілків висотою до верху стіни і заповнювали соломою, гудинням, кукурузяними снопами для утеплення стін, а в теплі пори року використовували в інших цілях: сушили цибулю, часник, мак, різне зілля, виставляли посуд, а в свята або в часи відпочинку застеляли домотканими доріжками і збиралися сім'єю чи цілою родиною для спільних розмов чи вирішення важливих господарських справ тощо. Фактично такі посиденьки символізували родинний затишок і сімейну злагоду [1, с. 370].

Символом сімейної злагоди є стіл – хатній престол. У голові його завжди знаходився найголовніший і найстарший член сім'ї. На столі – святі хліб-сіль. А за столом – вирішення усіх питань життя-буття членів сім'ї і родини. Водночас це символ гостинності, споживання їжі і частування гостей. За столом сидять тільки з непокритою головою, водночас на нього не можна сідати, класти нічого нечистого, а також шапку, ключі тощо, бажано не розмовляти, не вертїтися, не гратися. Першим починає споживати їжу найстарший член сім'ї, кожне частування починається і завершується молитвою. Свою символіку і обрядові дієства має споживання їжі в церковні різдвяні свята та в дні Великодня, а також при поминальних обідах і весільних торжествах. Так, наприклад, обрядовою їжею було і є коливо – поминальна кутя у вигляді каші з пшениці, рису, ячменю з солодкою підливою, яке несли при похороні перед труною і ним починали поминальний обід. [4, с. 579-580]. Важливим атрибутом таких сімейних домашніх оберегів та обрядів є лава, адже вона і стіл – це хатній спільний ритуал: по центру лави – завжди місце того, кого шанували більше за всіх, мало шанованому діставався кінець лави, небажаному або зневаженому вказували на «місце поза лавою». На лаві також пеленали і робили купелі немовлятам. На весіллі садили молодят, а на похоронах ставили труну з небіжчиком. В кінці лави, що ближче до покуті, ставили кутю на запашне сіно і Дідуха або снопа, а в тому кінці, що ближче до порога, відро з водою. Як вже зазначалося, під лавою, ближче до входу, ставили сокиру, тому що це оберігало оселю від злих сил [6, арк.102 - 106].

Символом і оберегом найвищого рівня в подільській оселі є колиска чи люлька, яка є символом безсмертя роду, тому що в сім'ї чи в родині вона завжди одна – змінюються тільки її мешканці – і це символізує та забезпечує збереження традицій, тілесну і духовну спадкоємність поколінь. Виготовляють колиску тільки з чистих порід дерев (клен, калина, ясен, горіх, ліщина). Підвішують її до стелі біля ліжка батьків. З колискою пов'язані багато символічних обрядових дій: заборонялося гойдати по-

рожно колиску, сідати туди дорослим й дітям, не залишати у дворі після заходу Сонця, гойдати удвох. В колиску клали нагрудний хрестик дитини, який вона отримала при хрещенні, а також освячене зілля, лозу, часник тощо [1, с. 172; 4, с. 300].

Особливим родинним символом і оберегом, першою серед різноманітного хатнього інвентарю є пікна діжа, яка пов'язана з найсвятішим – хлібом: якщо піч – для випікання хліба, стіл – для споживання, то діжа для приготування тіста. Тому діжа, піч і стіл – родинна побутова «трійця», без якої немає достатку в хаті. Майстрували діжу тільки з чистих порід дерев, як правило, з дев'яти клепок, які розташовували одна біля одної так, як вони росли в дереві, а також обов'язково накривали діжу віком – аби не потрапило до неї щось зле і нечисте. Варто також зазначити, що діжу ніколи нікому не позичають і не дають користуватися чужому, вона перебуває і служить тільки в своїй домівці. Діжа завжди повинна бути чистою, вона недоторкана, наруга над нею – великий гріх. Діжа – не бочка, щоб заповнювати будь – чим, а в ній може бути тільки хліб, а після випікання закваска [1, с.373]. В народі говорили, що піч то друга матір: і обігріє, і обсушить, і нагодує. Хліб в подільській оселі пекли в жіночі дні тижня, тобто в середу чи п'ятницю, часто й в суботу. Як вже зазначалось, на час випікання хліба в оселі повинно бути тихо і мирно. Виготовляли нову діжу у відповідні дні перед повним місяцем, щоб діжа була повна. Нову діжу ставили біля криниці, наливали чистою водою і давали худобі напиться, що за народним повір'ям мало принести прибуток і хлібний достаток. А ще цю діжу ставили на припічок, натирали сіллю з цибулею з середини, щоб всяка нечиста сила не заводилась. Коли ж хліб не вдавався, або погано підходив, був не смачним – тоді діжу скребли освяченим на Великодень ножем і добре вимивали водою, промовляючи: «Діжа, діжа, треба тобі віхтя і ножа». Діжа відігравала головну роль у весільному обряді, бо в ній замішували святий коровай, а сама пікна діжа в народних загадках символізувала сонце [6, арк.109 - 110].

Берегинею жіночих та родинних традицій була скриня. Як правило, в скрині зберігали придане дівчини, здебільшого виготовлене нею самою: вишиті сорочки, блузки, рушники і наволочки, сувої домотканого полотна та багато чого іншого. Вміст скрині підтверджував талант і працьовитість нареченої, бо так говорилося: « яка скриня, така й господиня». Скриня була атрибутом весільного обряду і переходила з молодою дружиною на її нове обійстя, зберігалась до кінця життя, передавалась в спадок. А в ній – додані до приданого нові речі: весільна сукня і вінець, прикраси, амулети та розмаїття всього, що придбають і створять працьовиті і творчі руки. Таким чином скриня була символом заможності, збереження сімейних і родинних традицій, поваги до праці й духу предків. На жаль, в останні

роки скриня фактично вийшла з ужитку, її замінили сучасні шафи, символіка родинності і спадкоємності зникла [6, арк.123- 125].

Це ж стосується мисників – місця зберігання посуду, як кухонного і столового, так і святково-обрядового та декоративного. Мисник здебільшого встановлювали у великій кімнаті оселі, на видному місці. Мисник був й обрядовим місцем: так, наприклад, ритуальний посуд у святкові дні перебував на покуті чи на столі, а у будні – він знаходився на найпочеснішій полиці мисника. Тут також зберігали освячену воду, стрітенську свічку, пучки сушеного обрядового зілля. Окрім всього, мисник обов'язково освячували і таким чином він ставав домашнім оберегом. Мисники виготовляли тільки з чистих порід дерев [1, с.371].

Домашнім оберегом і символом єднання Землі і Сонця в подільській оселі завжди був горщик або глечик. Його виготовляли з глини, що від Землі, а випалювали на вогні, що від Сонця. І готують їжу в горщику на домашньому вогнищі. Він також був учасником найважливіших сімейно-родинних обрядів та ритуалів: в ньому вариться не тільки щоденна їжа, а й вариться і зберігається кутя як найсвятіша з усіх страв; при новосіллі жар із печі старої хати до нової переносять у горщику, чим зберігають і передають родинний дух і добрі сімейні традиції; незмінним був горщик на хрестинах, весіллях і навіть похоронах. Окрім того, горщик є символом сімейної, родинної та людської злагоди: посваритися – це «побити горшки», а їх «склеїти» майже неможливо.

Поряд з горщиками під піччю завжди була сковорода, а в деяких місцевостях Поділля її ще називали «пательня». Тому форма кола робила сковороду в народній уяві охоронним предметом. Сковороду використовували у замовляннях щодо стримування вогню і в магічному ритуалі проти оп'яніння [1, с.373; 4, с.547].

Символами і оберегами хатнього достатку і показниками культури та порядку в домі були скатертина і рушники. Скатертина була більш святковим, аніж щоденним атрибутом життя, сім'ї і родини. Нею накривали стіл, як правило, в урочисті моменти, щоб в домі не переводився достаток і процвітали любов, радість і здоров'я. А рушник походить від слова «рука», бо руки його творять і він передається з рук у руки, його біла основа – це також колір святості; його орнаменти – це життєвий зміст побажань, прагнень і помислів. Магічні символи рушників полягають в тому, що ними прикрашають святі ікони й хрести на кладовищах і при в'їздах в населений пункт; на рушниках кладуть святий хліб; на рушник стають молоді до вінця; рушником перев'язують старост на весіллі й почесних гостей на торжествах, прикрашають портрети та сімейні світлини найрідніших людей, передають у спадок тощо. А розмаїта символіка рушникової вишивки (передусім рослинна і тваринна) та кольорова гамма на рушни-

ку – це народна художня символіка, своєрідне відтворення в малюнках і кольорах духовно-моральних витоків світосприйняття наших земляків. Рушником скріплювали купівлю-продаж, піднімали сволок і ставили його на своє місце, проводжали в далеку дорогу і в останню путь, опускали труну в могилу і пов'язували його, як це вже зазначалось, на могильний хрест. До речі, під час різних епідемій використовувався в очисних цілях так званий великий одноденний рушник. Його виготовляли сільські жінки за один день, або за одну ніч, тоді всі виходили на вулицю, розпалювали біля дворів вогнище, усі проходили під цим рушниковим полотнищем через вогонь, переносили також дітей і хворих, а потім рушник спалювали [6, арк.112].

Певними магічними і символічними властивостями в подільській оселі характеризувалися такі предмети хатнього начиння як сито або решето, макогін, кочерга, ложка, веретено, віник, сокира тощо. Так наприклад, просіваючи через решето і сито муку чи інші сипучі продукти, тим самим відділяють чисте і корисне від всього брудного і шкідливого, тобто, те ж саме необхідно робити в житті – просівати через «сито» свого розуму і душі свої думки, слова та вчинки. Веретено ж в зв'язку з тим, що це знаряддя праці традиційно жіноче, то його ще в давнину пов'язували з образом Богині – Матері, яка пряде на своєму веретені нитку, з якої твориться тканина Всесвіту і в'ється тонка нитка людського життя. Веретено мало й ритуально – магічне призначення: вміння користуватись веретеном ознака не тільки трудової майстерності, а й здатності подолати будь-яку лиху силу. Таке ж ритуально-магічне призначення, як і веретено, мала прялка, традиційно жіноче знаряддя праці і кужіль: вони дають можливість скручувати у нитку безмежність космосу і одноразове людське життя [6, арк.114-116].

Варто також зазначити, що подільська оселя фактично є тривимірною вертикаллю, адже верх – дах – це зв'язок з небесними силами, середня частина – самі житлові приміщення – це осереддя сімейного і родинного духу, оберіг мешканців оселі від нещастя, хвороб та інших проявів злих сил; нижня ж частина будівлі – фундамент, підвали – це зв'язок з іншим світом, до якого відійшли душі покійних предків. До цього необхідно додати, що наші пращури в минулому і мешканці оселі сьогодення розмальовували і розмальовують свої оселі різноманітними зображеннями квітів, тварин, рослин, особливо винограду, птахів тощо [1, с.366]. До речі, магічні й оберегові символи мають й ті приміщення, які знаходяться на обійсті (хліви, клуня, курятник, лазня тощо), а також ворота, тин, перелаз, криниця. Так, наприклад, ворота – символ і оберіг входу і виходу для щирих і добрих людей, повернення з далекої мандрівки до рідного дому родичів і засторога, перепона для ворогів і нечистих сил, недоброзичливців.

Необхідним елементом домашнього господарства, наділеним багатою магічною символікою був і є віник. Він виступав і виступає оберегом від всякої нечесті і бруду, від всяких чар та наговорів. Фактично є чимало «віникових» заборон: не можна ні переступати через віник, ні наступати на нього – можна накликати хворобу; не можна віником бити дитину – погано ростиме; використаний і непридатний віник не викидали, а спалювали, бажано на великі церковні свята; водночас старий віник часто брали із собою при переїзді на нове місце проживання, щоб разом з ним прийшло у нову оселю добро і добрий дух попереднього житла. Знаряддям праці, зброєю і оберегом є сокира, яка водночас має свою символіку і магічну силу та застосовується у багатьох ритуальних діях: кладуть її під лавою, як це вже зазначалося, поближче до порога, щоб не ввійшла до хати лиха сила; нею хрестять двері у сінях, в коморі, в інших господарських приміщеннях, а стати на сокиру у велике свято – це здобути для свого тіла міць. Історично: сокира стала символом бунтарства, боротьби за кращу долю [4, с.559].

Важливим предметом столового прибору і своєрідним оберегом була ложка. Так, наприклад, за повір'ями, не можна було ложкою господаря мішати або брати страву; не можна трусити мокрою ложкою, бо від крапель розводиться нечиста сила; якщо на ніч залишити ложки в горщику, дитина не зможе спати; коли на столі виявиться зайва ложка або вона впаде додолу – чекати потрібно гостей. У весільній обрядовості дві нові ложки перев'язували червоною стрічкою, що символізувало єднання та згоду молодих на спільне життя [4, с. 340-341].

До цього варто додати такі елементи нашого одягу і взуття як сорочка, вишиванка, кожух, чоботи, пояс, шапка, хустина. Сорочка є символом чистоти душі і тіла, кохання і вірності, вона завжди має бути чистою і охайною і є також символом щастя, бо про щасливого так і кажуть: «В сорочці родився!». В неї чимале обрядове значення: в неділю, до служби Божої одягають чисту і найкращу сорочку, а до великих християнських свят намагаються приготувати нову; дівчина до заміжжя має приготувати дюжину сорочок; новонародженого хлопчика сповивали в батьківську сорочку, а дівчинку в материнську, щоб передати їм силу, добро і тепло батька – матері та дух родини. Сорочка служила оберегом від вроків, блуду (необхідно її вивернути, або витертися нею). Відомий весільний обряд дарування сорочки від молодої молодому, яку вона пошила сама. Побутовав звичай перед боєм або перед смертю вдягати чисту сорочку [4, с.570].

Вишиванка – це та ж біла сорочка, виготовлена з лляного чи конопляного полотна домашньої роботи, вишита різнокольоровими нитками. Вона в наші дні визнана національною святинєю, бо символізує собою і несе в собі духовне багатство, високу мудрість і традиційний зв'язок поколінь,

адже вишиванку передають із роду в рід, зберігають як безцінну реліквію. Візерунок на вишиванці залежить від того, кому вона призначається: батькові чи братові, матері чи сестрі, нареченому чи другу, парубку чи одруженому – кожному вручалась вишита сорочка з візерунком відповідної символіки. Вишиванка – це й оберег людини від лихого ока, нечистої сили та злих духів: вишитий комір, рукави, низ сорочки та й вишитий пояс – все це надійно захищає людину від будь яких проявів ворожості чи ненависті. Символом жіночої душі, прихильності й любові, вірності в коханні та в дружбі є хустина. Вона все розкаже про свою господиню: дівчина вона чи молодиця, до роботи зібралась чи в гості, веселою ходить чи смуток на душі і серці. Хустину вишивають золотими, срібними чи шовковими нитками. Своїми багатими барвами вона символізує квітучу і щедру душу українки. Має хустина й конкретну обрядову символіку: хустка на голові дівчини – знак недалекого весілля; вишита хустина, пов'язана хлопцеві, – знак згоди на заміжжя; хустка, подарована воїну, – оберег для нього в бою; зірвати хустку з голови жінки – великий гріх, бо хустина – це честь жіноча [1, с.373 - 374].

Символом здоров'я, заможності, порядності і влади був і є кожух, пошитий з овечої шкури, хутром до середини – оберег тепла і добрих стосунків в сімейному і родинному колі. Символічну і оберігаючи роль відіграв і відіграє пояс. Насамперед це вияв поваги до інших людей зі збереженням почуття власної гідності. З'явитись на люди без пояса – це скомпрометувати себе через неповагу до інших. Жіночий пояс – символ жіночності і дівочої честі. Білий або червоний пояс – символ дівочої краси і чистоти, жіночої вірності, сімейного щастя і незмінний учасник родинних урочистостей. Дівчина – хлопцеві, жінка чоловікові дарують пояс як символ і свідчення своєї любові та поваги і як оберег від лихого ока, поганої думки чи наговору.

Чоботи і шапка – ознака значущості й впливовості господаря, символ благополуччя і достатку. Чоботи – основне й універсальне взуття, яке годиться на всі випадки життя: на свята, на будні, на дорогу, на важку роботу тощо. Чоботи як взуття згадувались в давніх літописах і відображали вищий соціальний стан: чоловічі червоні чоботи, дорогі жіночі сап'янці – для знаті, селянам – «свинячі чоботи» або ж личаки, постолі. Чоботи відігравали певну роль в обрядах – весільних, новорічних, ворожінні тощо. Значення шапки символічне і виховне: ознакою невихованості вважається перебувати в головному уборі в оселі, на цвинтарі, у храмі, за столом, на похоронах, при зустрічі чи прощанні, при зверненні та вітанні. Шапка у деяких місцевостях Поділля мала ритуальне значення: наречений зобов'язаний був все весілля сидіти в шапці, а потім дружко викупував її у старшого друга як символ самому стати нареченим найближчим часом. [1, с.375-377; 4,с. 641, 647].

Одним з найважливіших складових на господарстві, недалеко від подільської оселі (у більшості випадків), є криниця, а також колодязь. Різниця між ними лише в глибині. Хоча криниця значно глибша від колодязя – може сягати десятки метрів у глибину, а колодязь буває поверхневим джерелом, обрамленим цямриною, – вода в них однаково свята, вона придатна і для їжі, і для худоби, і для очищення тіла та для інших господарських потреб. Святість криниць і колодязів постійно поновлюється – їх освячують при спорудженні, а також кожного року на Водохрестя, а то й при всіляких потребах. Над окремими криницями або колодязями, або біля них, які підтвердили свої цілющі властивості, зазвичай будують каплиці. Великим гріхом є сварки біля криниці, а ще більшим – не дати напитися води людям, навіть ворогам, адже вода – це символ сили і здоров'я, багатства і родючості, символ енергії і любові до життя [1, с.370; 4, с.315-316].

Реальним оберегом обійстя, зокрема й оселі, завжди була огорожа – межа «свого» і «чужого» простору, що захищала господарство і двір від зовнішніх небезпек, від ворожих сил тощо. В різних регіонах Поділля, в залежності від природних умов, зводили різні огорожі – дерев'яні, кам'яні, глинобитні, живоплітні, а в сучасних умовах – бетонні, металеві, комбіновані, цегляні, частоколові, (на яких, до речі, дівчата ворожили на Андрія чи в новорічну ніч). Обов'язковим елементом огорожі були ворота (брама), хвіртки і перелази. Заборонялося ставити огорожу напередодні і у великі церковні свята, бо це, за повір'ям, могло привести до засухи. Огорожі як обереги мали відворотну силу для звірів, злих людей, нечистих сил [4, с.412].

Важливим елементом обійстя був тік – розчищене місце, спеціально облаштований майданчик надворі або в господарському приміщенні для молотьби, очищення і просушування збіжжя, а також для тимчасового складування снопів в стіжки, скирти, ожереди тощо. За народним повір'ям, на місці току не можна будувати хату, – «бо буде добро так розвітатися, як пашня з лопати». Тік – це окраса доброго господарства та ознака доброго господаря. Варто зазначити, основним елементом в цьому плані були снопи – зв'язані оберемки зрізаних стебел (з колосками) хлібних злаків та інших культур. Про реальну роль снопів свідчить дідух, який ставлять на Святвечір на покуті під образами і виготовляють з стебел жита чи пшениці у вигляді деревця. За повір'ям, божество поля живе в останньому снопі, тому його пишно складали, завітчували, урочисто несли господареві, той приймав його, частував женців, а снопа беріг до наступного урожаю. Цей обряд називався обжинками, або на Поділлі – вінок, вінець.

Споконвіків після обмолоту і просушування із зерна мололи муку і готували хліб, що завжди був у великій пошані. Ставлення до нього було побожне, культове, бо це Божий дар. Не випадково його випікають пере-

важно у формі сонця і називають його святим. Обрядове значення – при сватанні, заручинах, батьківському благословенні на шлюб, на весілля, новосіллі, на похороні, церковних святах тощо завжди використовують хлібні вироби (хлібини, калачі, весільні караваї, паски, різноманітні випічки), вручають хліб – сіль гостям на знак великої пошани та в урочистих випадках. Святий хліб не варто кидати під ноги, навіть у випадкових моментах, його піднімають, цілують і кладуть на стіл. Їсти його можна тільки з непокритою головою; при ньому не можна лаятись, сваритися, надсилати на когось прокльони. Хліб – це символ щастя, достатку, згоди, єднання, багатства, найголовніша їжа («Хліб – усьому голова!», «Хліб – батько, вода – мати»). Існує народна прикмета, – хто їсть окраєць хліба, на Поділлі цю скибку, відрізану від непочатого краю хлібини, називають цілушкою, того будуть цілувати хлопці і дівчата [4, с.416].

Окрім хліба важливе місце у харчуванні подолян займали і займають такі продукти як молоко, сир, м'ясо, яйця, сіль, часник, цибуля тощо. Всі вони відіграють різну ритуальну роль в житті мешканців краю. Так, наприклад, у замовляннях та казках фігурує термін «молочна ріка з кисільними берегами», тобто молоко, як продукт харчування, займало завжди вирішальну роль в сім'ї: дітей завжди купали в коров'ячому молоці, - «щоб повне та біле було»; не можна було на ніч залишати молоко відкритим – його п'є нечиста сила; коли даєш у чужу хату молоко, насип туди солі, щоб відьма не псувала корову; а коли тобі приносять молоко, вилий його у свою посуду, а в звільнену посудину потрібно покласти окраєць хліба і його посолити. За повір'ям, кобиляче молоко в народі називали молодильним, ніби воно повертає молодість, таїть в собі силу перевтілення, омолодження і безсмертя. Було відоме й бугаєве молоко, виготовлене з конопляного сім'я чи з маку для міцного сну, заспокоєння і зміцнення організму. Дуже популярними були такі молочні продукти як сир і сметана. Сир здебільшого використовувався як начинка до традиційних українських вареників, був ознакою заможного життя («жити, як сир в маслі»). В Україні, зокрема й на Поділлі, було дуже поширене вірування, що, зберігши під язиком сир від Пущення, можна було побачити на Великодній службі всіх відьом; коровай на весіллі посипали сиром чи клали під коровай вареники, що означало побажання молодим на заможне життя. Символом добробуту та за масності також вважалася сметана [4, с.539, 555].

Здавна у великій пошані серед мешканців краю була сіль, що вживалася як приправа до страв, а також для консервування, зберігання таких продуктів харчування як м'ясо, сало, жир тощо. Часто вживається при ритуальних обрядах, бо «сіль – свята річ», благословляють хлібом – сіллю засватаних, а потім пошлюблених, новозбудовану хату, кладуть хліб – сіль на стіл у Святвечір, зустрічають хлібом – сіллю на ознаку великої пошани,

у побуті дякують за хліб – сіль. Сіль поважали й тому, що вона ніби охороняє від чарів; новонародженому кладуть у постіль, в колиску сіль «від вроків»; вважають, що великодня посвячена сіль дуже допомагає худобі, тому таку сіль підмішують до корму. Існує повір'я, що сіль розсипати – до сварки або плакати через якусь невдачу, а ознакою давнього жертвоприношення є звичай сипати сіль у вогонь, щоб він довше горів. В наші дні дещо іронічно називають еліту народу – «сіллю землі» тощо.

Ще за довго до християнства яйце у слов'ян, зокрема й у тиверців і уличів, які жили на території Поділля, було символом воскресіння, відродження життя, символом сонця, синонімом джерела життя у Всесвіті. Символіка яйця за християнськими уявленнями така: шкаралупа – небо, плівка – хмари, білок – води, жовток – земля, вогкість у середині яйця – світовий гріх; побутує як ритуальне на Великдень (крашанка, писанка, дряпанка, крапанка); вживається при гаданнях і замовляннях; ним викачують хворобу, пристрій чи вроки; уживається як одне з найважливіших продуктів харчування. Серед людей побутує старовинний казковий образ Яйця – Райця, що символізує земний рай, за необережне поводження з яким наступає розплата продажем душі дияволу у вигляді змія – спокусника [4, с.541, 661].

З давніх часів людина сподобала овочеву городню рослину з різким смаком і запахом, що належить до цибулинних культур родини лілійних, вживається як страва і приправа, а також у народній медицині. Мова йде про часник. За народним повір'ям він охороняє від чарів та вроків, від злої сили. Водночас це талісман, оберіг, що охороняє людину від усякого лиха, пошесті, особливо від гадюк («всю заразу відганяє»). Часник використовується й у ритуальних обрядах, зокрема у весільному, коли нареченій вплітають до коси цю рослину перед вінчанням; ставлять зубці часнику під подушку, роблять настоянки, використовують від багатьох хвороб тощо. Подібними властивостями володіє і цибуля, що здавна вживається як приправа до інших продуктів і страв, а також як охоронний засіб, тому що вважається цілющою рослиною («Цибуля від семи недуг лікує») [4, с.636, 631].

Варто також зазначити, що багато хатнього начиння є носіями різних обрядових ритуалів. Так, наприклад, макогін, яким розтирають в макітрі мак, пшоно, сіль, вважався ритуальним елементом для дівчат і хлопців: якщо будуть його облизувати, то дівчата матимуть лисого чоловіка, а хлопці полисіють дуже швидко. Ступа як пристрій для луцення і подріблення різних речовин, у народних обрядах разом з товкачем виступає еротичним символом, використовується у весільних обрядах, а також символізує тупість, «пустослів'я – «дурний, як ступа», «товче, як воду в ступі». У казках Баба – Яга та відьма літають на ступах [4, с.351, 585].

Значну роль у весільній обрядовості відіграють ночви: у них розчиняють тісто для короваю, при цьому в борошно ллють воду й трохи горілки («щоб коровай був веселий»), потім перекладають тісто у діжку. У ночвах готують також інший обрядовий хліб – паску; у ночвах возили весільних батьків селом, що було одним із дійств на другий день весілля. Мешканці краю вірили, що ця посудина, особливо виготовлена із дерева, має велику оздоровчу силу, тому після купання в них дітей, які мали конвульсії, ночви з водою перевертали й накривали ними дитину – символ охорони, а на них розбивали нове горнятко – символ жертви, після цього конвульсії мали минути [4, с.402].

Оберегову і охоронну функцію в подільській оселі виконував ніж – знаряддя, інструмент для різання, а також ручна зброя. Ніж обов'язково клали в колиску немовляти від вроків; коли дитина вперше пішла, то умовно прирізали ножем пупа; за допомогою ножа ворожили; на ніч не можна було залишати ножа на столі, щоб ним не поранився домовик; на Великдень ніж святили, щоб різати ним свячене; ножем припікали виразки, лікували рани від укусу змії; разом з вогнем є охоронцем життя праведної людини, її заступником і другом.

Пов'язані народні повір'я і з звичайною мотузкою: так, наприклад, продають домашніх тварин (корова, коза, теля, вівця) з мотузкою («на щастя»); вагітній не можна переступати через мотузку; обв'язування мотузкою – один із засобів створення магічного кола, що робить людину недоторканою. Мотузкою обв'язували наречених від вроків; те саме робили з ліжком породіллі й дитини [4, с.378].

Цікаві народні повір'я на Поділлі були пов'язані з ниткою і здебільшого з темою життя і смерті: за допомогою нитки здійснювався зв'язок між землею і «нижнім світом»; на території нашого краю також вірили, що позичати голку треба з ниткою, – «щоб було чим витягти з пекла»; вважалося, що «за грішником котяться клубки й тягнуться нитки»; ниткою освяченою в Страсний четвер, обводили як оберегом поле; вона вважалася лікувальною – нею обв'язували руку, яка боліла, чіпляли на шию від лихоманки.

Вагітній жінці не можна було мотати нитки в клубок, бо дитину обмотає пуповина довкола ший; на Андрія нитка використовувалася дівчатами для ворожіння. Згідно з повір'ям, нитка була також пов'язана з нечистою силою: так, наприклад, відьма, чорт та інші демонічні істоти могли перекидатися клубком ниток; водночас нитка символізувала зв'язок і шлях до суті, коли кажуть: «Доведе ниточка до клубочка».

Деякі повір'я пов'язані з людськими нігтями, адже за легендою, доки людина була негрішна, то мала рогове тіло; за гріхопадіння Бог покарав її і залишив роговими лише нігті, тому дитині до року не можна обстрига-

ти нігті – буде злодієм; важко хворій людині знахарі обстригали нігті на руках і ногах, запечатували воском у ячну шкаралупу і виносили в ліс з надією, що хижий птах забере це разом з хворобою; зрізані нігті не можна було кидати будь – де, бо вони могли потрапити в злі руки, а це завдасть шкоди власникові нігтів. Вважалося також, що на нігті потрібно подивитися, щоб захистити себе від вроків [4, с.396-397].

Важливою охоронною і обрядовою функцією в подільській оселі характеризується свічка, виготовлена з воску, лою, стеарину, яка здавна використовувалася для освітлення приміщення і для вчинення різних обрядодій, бо єднає в собі символіку світла й вогню; за народними повір'ями, зорі – небесні свічки, для кожної людини по одній; коли вона помирає, його зоря – свічка гасне, а коли живе грішним життям – тьмяніє. Свічка супроводжує всі ритуальні дії людського життя: на весіллі вона горить як символ життя і як символ плідності, перед хрестинами її засвічували, щоб не сталося якогось нещастя тощо. Особливу роль відіграє свічка в поховальному обряді: коли помирає людина, має горіти свічка в її руках. Бо вона освічує дорогу покійнику на той світ. На Поділлі відомий також обряд, пов'язаний з виготовленням і зберіганням великої громадської свічки як символу єдності релігійної громади і пошанування її покровителя – святого, іменем якого названа церква.

Особливу ритуальну роль в оселі відводили страсній свічці, яку запалювали під час вечірнього богослужіння в останній Страсний четвер перед Великоднем. За повір'ям, вона має величезну магічну силу, може врятувати від біди і злих сил; її давали в руки вмираючому; запалювали дрова в хаті і лампу (« матір вогню хатнього»), нею лікували зуби, головну біль; вона допомагала від бурі й граду; її клали біля породіллі. Відомою обрядовою свічкою вважалася й громнича свічка, яка запалювалася від дерева, враженого блискавкою: вона боронила людей і худобу від грому, додавала здоров'я і відганяла страх від людини; на Громові свята, які припадали на літні дні, коли особливо часто проходили грози з громом і блискавками, тоді громовичну свічку запалювали в оселі і в церкві, щоб не було шкоди людям і природі [4, с.529, 582].

В подільській оселі і на обійсті також проводились своєрідні обрядодії із сажею і сміттям. Сажа, яка виникає при неповному згорянні різних речовин (дрова, торф, вугілля, солома тощо), в побуті в основному використовувалось при виготовленні чорнил, крему для взуття, як барвників для інших речей. Як ритуальний засіб сажа використовувалася при обряді «кусання Калити», коли обличчя бажаного вкусити підвішену калиту вимазували сажею; вона також була символом ганьби: якщо молода виявлялася «нечесною», то стіни й двері оселі її батьків вимазували сажею або дьогтем. А щоб вберегти дитину від вроків, давали випити її свяченої води з добавлянням сажі.

Сміття (дрібні, переважно сухі покидьки) у переносному значенні символізує негативні сторони родинного, особистого життя, тому застерігають – того, що відбувається в сім'ї, ніхто не повинен знати (« Хату мети, але сміття на вулицю не неси»). Існує повір'я, що не можна виносити сміття на двір проти ночі, а сміття, що назбирається від Святвечора до нового старого року, не можна взагалі виносити, щоб не винести з ним доброї долі, – його потрібно обов'язково спалити в саду, бо димом окурюють дерева, щоб добре родили. На смітниках і в смітті знаходить собі, за віруваннями, притулок нечиста сила, тому в Чистий четвер відбувається обрядове замітання оселі і повне спалювання сміття [4, с.520, 555].

Цікавою прикметою з давніх часів серед подолян було те, що вони намагалися не залишати брудний осуд на ніч, бо вірили, що це могло повернути в будинок нечисту силу, яка завжди збиралась там, де нечисто, брудно, багато сміття та мотлоху. Наші предки вірили також, що немитий посуд може вже на наступний день привести до незрозумілих і безпричинних розбіжностей між батьками і дітьми, між нареченими і між сусідами. Якщо люди на другий день збиралися десь поїхати, то брудний посуд міг спричинити різні проблеми в дорозі. Немиті ложки та виделки – це до брудних пліток, скандалів на роботі і розладу в сім'ї. Чашки, не помиті з вечора, обіцяють проблеми з грошима, а ножі, які забули помити, можуть призводити до серйозних проблем зі здоров'ям, до зниження удачі і мотивації в житті [9, с.10].

Домашні тварини, які знаходилися на обійсті подільської оселі (корова, вівці, кінь, коза, собака, кіт, півень, курка), також були об'єктами різних ритуальних обрядових. Так, наприклад, корова була найбільш бажаною в сім'ї, годувальницею, запорукою достатку; її, як дійсного члена родини, оберегали від злого ока, від відьом, взагалі від всякої нечистої сили. За повір'ям, молодій на весіллі бажали «Будь здорова, як корова, а плодюча, як земля»; вважалося також, що коли чорна корова першою йшла з пасовиська в череді – завтрашній день буде похмурий, коли біла – сонячний; червона або чорна корова сниться перед чиєюсь смертю. Основний магічний засіб для збільшення молока у корови – це вода, особливо освячена, нею кропили і навіть обливали перед першим вигоном на пасовище, кропили й у інші великі церковні свята. Водночас корова була для людей символом материнської любові – «Кожна корова своє теля лиже».

Віл, як основна тяглова сила в господарстві, здавна був символом не тільки тяжкої праці і невибагливості, а й пов'язаним християнськими переданнями з Ісусом Христом, адже Христос – немовля, яке народилося і лежало в яслах, своїм диханням зігрівали воли; покійника в давнину також возили волами; продавати вола з налігачем не можна – не будуть водитися в господарстві добрі воли [4, с.96-97, 306].

Давнім і вірним помічником подолян був кінь, якого використовували для перевезення людей і різноманітних вантажів. Водночас він символізував відданість і витривалість, персоніфікувався у фольклорі улюбленцем козацької доби, у казках – крилатий кінь, а білий кінь завжди був емблемою сонця, тому вшановується й досі; не випадково традиційним став звичай прикрашати дах будівлі стилізованими кінськими головами, зверненими у протилежні сторони, так звані «коники». У народній традиції одна з найбільш міфологізованих тварин (символ сонця й потойбічного світу, смерті і воскресіння сонячного божества і могутності). Велике значення в народних віруваннях і звичаях мала кінська голова: настромлювали її на кілок у тину на городі, - «щоб усе родило», закопували у садку, - «щоб костогризи не псували вишень», клали під піч з охоронною метою. З цією твариною пов'язані й деякі прикмети: коли сняться коні, буде вітер; де качався кінь заборонялося ставати ногами, бо можуть появитися лишай; як кінь ногою гребе, а в хаті важко хворий, - це віщує його близьку смерть. Є й ще один вислів: «викидати коника» - робити щось безглузде, несподіване, або легковажне, або навіть діяти підступно [4, с.286-287].

Коза – домашня тварина, що дає молоко, м'ясо тощо. За старими повір'ями, козу пов'язують з нечистими силами: «Кози – то чортові вівці. Та й уся подоба в них, як у чорта», адже в цілому образ чорта в уявленні людей набирає багато зовнішніх рис самця кози – козла. Однак існують й позитивні прикмети: «де коза ходить, там жито родить», «пострижеш козі бороду – не дасть молока». Є народна весняна гра, коли дівчину, що зображає козу, дражнять інші, вона за ними ганяється і яку впіймає, та стає козою. Цікава обрядодія в народі називається «водити козу». Це старовинна святкова вистава – обрядодія на Різдво або під Новий рік, коли молодіжний гурт (один з них перевдягнений «козою») ходить з вітаннями по хатах, «коза» танцює під музику, хлопці співають обрядових пісень; «коза» у цій різдвяній виставі символізує плодючість, майбутній урожай і достаток. На жаль, цей обрядовий ритуал під назвою «водити козу» означає просто гуртом розпивати алкогольні напої тривалий час протягом дня у різних місцях [6, с.158-159; 4, с.296-297].

Собака – домашня тварина родини собачих, яку використовують для охорони оселі і обійстя, а також на полюванні, для випасання овець тощо, з глибокої давнини став символом вірності, хоча й в багатьох випадках – уособлення злості, жорстокості, особливо небезпечними є скажені собаки, не варто їх дразнити, особливо коли вони в зграї. За повір'ями, - «коли сняться чорний пес – на хворобу», «коли сняться, що тебе пси кусають, будуть тебе люди обмовляти». Із собаками пов'язана новорічна ворожба: дівчата виходять під Новий рік на вулицю, - де і як загавкає собака, туди й заміж дівчина піде й відповідним чином складеться її подружнє життя (гавкає собака ве-

село, хрипло, з виляском). З поведінкою собаки пов'язані народні повір'я: виття собаки віщує щось лихе, якесь нещастя – « Коли собака виє, а голову держить угору, то перед вовком, що десь його чує. А коли голова опущена до землі – то віщує смерть». Народні прикмети свідчать: «Коли ночами виють собаки – на голод», « Собака викачується на землі – вітер буде», «Собака бреше – гість буде». Пес народжений у березні (марчук) йому приписувалась якість розпізнавати відьом, тому малесеньких марчуків накривали боронами, щоб їх відьми не знищили [4, с.557-558; 6, с.160].

Кіт – свійська тварина родини котячих, що знищує мишей і щурів, а також птахів тощо. За народними уявленнями тварина небезпечна, бо знаходиться на межі двох світів – реального і потойбічного: на неї можуть обергатися відьми; кіт створений Богом, однак усе – таки «нечистий», бо колись з'їв чорта; приблудний кіт спричиняє зубожіння; гадюка боїться kota і скручується в клубок; кішка приходиться до хворого і своїм теплом та муркотінням полегшує біль, але тікає від того, хто помирає; коли кіт кидає свій дім – на нещастя; коли кіт вмивається, або третється біля ніг – будуть гості, а коли він дряпається на дерево – буде вітер; коли дорогу перебігла чорна кішка – комусь не повезе, або буде сварка з ким-небудь; кіт на піч ховається – буде холодна погода; з котом порівнюють людину, яка любить поспати, тому перед тим як покласти новонародженого в колиску, баба – повитуха клала туди kota, - «щоб дитя солодко спало, як кіт». Однак поколисавши баба забирала його з коліски і клала туди дитину. Не випадкові й часті згадки про kota в колискових піснях (Кіт – Воркіт) та в казках («Пан Коцький») тощо [4, с.287-288].

Свійський птах з червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах – це півень, який в прадавні дохристиянські часи був жертвним птахом, а пізніше й нині вважається чарівною птицею бога Сонця; залежно ж від кольору оперення він був: символом Сонця і живого вогню – біле оперення; чорне оперення - символ ночі, смерті, підземного царства і його вогню; сіро – сизий – досвітку; червоний – ранкової зорі. В народній символіці півень виступає передусім символом світла і сонця, прихід яких сповіщає. Час уночі мешканці краю найчастіше визначали за співом півнів (перші півні- приблизно о десятій годині вечора проганяють злих духів; другі – опівночі – проганяють мерців; треті – о другій годині ночі - проганяють відьом і інші злі сили). Півня брали в дорогу чумаки (свого роду будильник). Дуже поширеними були ворожіння з півнем: його вносили в хату і за його поведінкою вгадували, яким буде наречений: п'є воду півень – пияк, заглядає в дзеркало – волоцюга, заб'ється в куток – безлюдько, махає крилами – розбишака. За народними прикметами – якщо півень співає на порозі – будуть гості, а якщо співає, ідучи на сідало, то на зміну погоди. За повір'ями, допомагає людині проти злих і чорних сил.

Курка – свійська птиця, яку розводять на м'ясо і для одержання яєць. Здавна служила традиційним символом щастя і плодючості, тому й була ритуальною у весільних обрядах. За прикметами коли курка співає півнем – на нещастя, на пошесть, на голод, на війну. Спостерігаючи за дзьобанням куркою зерна, ворожили на новий урожай; кури ранком на тин сідають – дощ буде; кури обскубуються – на довгі дощі [4, с.296-297].

Як бачимо з вищевикладеного матеріалу подільська оселя – це скарбниці віковичних духовних і матеріальних цінностей, невичерпне джерело сімейних і родинних традицій, символіки, обрядів та оберегів. Водночас необхідно зазначити, що подоляни населяли свою оселю, допоміжні господарські приміщення, обійстя, навколишній світ дивовижними істотами. Так, наприклад, проживав «Чур» або «Щур» - покровитель домашнього благополуччя, родинного щастя, захисник людських душ від підступів нечистої сили. Антиподом «Цура» був «Пек», брат «Чорта», володар пекла, який викрадав душі людей для того, щоб завдавати їм пекельних мук. Визволити таку душу міг тільки «Щур», якого «Пек» боявся тому й виникла поговорка: «Щур тобі, Пек» [4, с.436;632]. Покровителем дому і домашніх пожитків був Домовик. У більшості випадків його образ – маленький добродушний дідусь, який любив, щоб домашнє господарство завжди було в порядку, не любив сварок, намагався завчасно запобігти біді, однак коли в оселі був безлад, він міг також побешкетувати. До речі, коли в оселі переважали сварки, бідність, незгоди і негаразди, там поселялися злі демони людського щастя – «злидні», які можуть існувати у вигляді домових карликів, маленьких, нікчемних злих істот, які ворогують навіть з Домовиком, адже вони ніколи не сплять: завжди чатують, підстерігають, наслідують, не дають дихати, чинять різні інші капості. Щоб позбутися їх, треба змінити спосіб життя або навіть місце проживання. В оселю до людей приходять ще одна демонічна сила – Біда, яка також ніколи не спить, чинить зло, доводить людину до гріха, приходять не одна, приводить із собою своїх приятелів – Незгоду, Примху, Журбу, Блуд та інших, які дошкуляють людині зі всіх боків, мучать, намагаючись довести до загибелі [1, с.с.274 -275, 279 -280; 4, с.20].

В господарських приміщеннях також діяли добрі і злі істоти, наприклад, в клуні – клунник, в stodолі – stodольник тощо. В обійсті також порадкував сурорий сторож – вартовий святкових днів – Паликопа. Він слідкував за тим, щоб у ці дні ніхто не працював, а побував в церкві, помолвився Господу Богу, подякував за те, що він послав людям в робочі дні, водночас і за святкові дні, коли людина може відпочити від важкої селянської праці. Паликопа завжди попереджав людей, що в святковий день не можна ні жати, ні косити, ні звозити зібраний урожай, бо він все спалить, бо має право скористатись блискавицею – громівницею, щоб покарати по-

рушників святих звичаїв і батьківських традицій (навіть ім'я про це попереджає). Цей вартовий названий в честь Великомученика і Цілителя Пантелеймона, відомого християнському світу святого, який є оберегом людей від вогню, володарем блискавки, опікуном здоров'я.

Типово подільською рисою забудови обійстя і хати є, як вже зазначалось, наявність поліхромного настінного розпису, переважаючий тип подільської вільної забудови господарського двору, а також спосіб пластичного викладення солом'яних, а в деяких випадках, очеретяних дахів. Для снопів використовували солом'яні з вимолоченого жита, в'язали перевеслами з цієї ж соломи, а спосіб пластичного викладення снопів зв'язаними стінками полягає в системі «вишивання» чотирьох схилів даху, викладання сходинками («китицями») рогів даху і, нарешті, викладання («пошиття») гребеня даху і зміцнення гребеня кроквами із граба, ясеня та інших твердих порід дерев. Пошивальники високо цінилися в селах, адже від них залежали міцність і водонепроникність на горище, де в багатьох випадках зберігали запашне сіно, зерно, продукти харчування, деякий господарський інвентар тощо. До речі, на горищі в теплу пору року влаштовували ночівлю для дітей і дорослих [6, арк.143-145].

Водночас необхідно зауважити, що в залежності від регіону Поділля формувалися певні зональні ознаки будівництва житла. До таких локальних ознак можна віднести на півночі краю переважання дерев'яного будівельного матеріалу, а в південних районах – глиносолом'яною сумішшю. Відрізнялося й художньо-декоративне оформлення оселі, конструкція дахів, розташування господарських будівель тощо.

Висновки. Як бачимо, від сивої давнини до наших днів народну архітектуру житла творив і творить віковий колективний досвід людської спільноти. Для дослідників архітектурна народна творчість, як і інші види і форми народної творчості, була і є об'єктом постійної уваги. Щодо національної виразності, локальної своєрідності художніх традицій, то найбільший інтерес в нашому випадку являє комплекс сільського індивідуального житла, зокрема регіональної подільської оселі. Тому народний архітектурний фольклор займає особливе місце в житті, мистецтві і наукових дослідженнях. Він є одним із найдавніших надбань народної мистецької спадщини, в якому поєдналися матеріальні, господарсько-побутові та духовні, культурно – естетичні та етнічно виразні сторони життя мешканців краю. Адже будівництво нового житла здавна було найважливішою подією у житті українців, зокрема й подолян. Із переселенням у новий дім селяни пов'язували свої надії на нове, щасливе життя.

Аналіз матеріалів про звичаї, обряди та повір'я, пов'язані з народним житлом Поділля, дозволяє відзначити, що останнім часом в цих обрядах скоротилась релігійна атрибутика та їх смислове навантаження. На жаль,

тепер основна маса забудовників не звертає уваги, у який саме день почати будівництво, при «закладах» не кладуть під фундамент освячені в церкві предмети, а просто кидають дрібні монети. Відходить у минуле й толока, все більше на будівництві житла працюють наймані майстри. Однак багата спадщина минулих століть залишається для нас джерелом невичерпної людської творчості в різних сферах суспільного життя і надихає нас на нові звернення і відкриття.

Джерела та література

1. Багнюк А.Л. Символи українства. Художньо-інформаційний довідник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 512 с.: іл..
2. Поділля: історико-етнографічне дослідження. – Київ: Вид-во НКЦ «Доля», 1994.- 504 с.
3. Піддубний С.В. Код України – Русі. 2-ге вид. – Тернопіль: Мандрівець, 2013. – 304 с.
4. Жайворонек В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – Київ: Довіра, 2006. – 704 с.
5. Туристичні маршрути Хмельниччини. Туристичний путівник. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2013. – 176 с.
6. Особистий архів автора Блажевича Ю.І. Папка «Традиції, звичаї, обряди, обереги та вірування подолян». – 170 арк.
7. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – Київ: Велес, 2007. – 240 с.
8. Рассоха І.М. Язичництво народів Європи. – Харків: Веста: Ранок, 2002. – 144 с.: іл.
9. Чому брудний посуд потрібно мити перед сном // Актуально для подолян. – 15.09.2019, №38.

ДОДАТОК

В народі говорили, що *ніч* то друга мати: і обігріє, і обсушить, і нагодує. Хліб в українській оселі пекли в жіночі дні: середу і п'ятницю. На той час в хаті повинно бути тихо і мирно.

Діжа. Коли ж хліб перестав вдаватися, погано підходив, був не смачним – діжу скребли освяченим на Великдень ножем і добре вимивали водою, протовляючи: «Діжа, діжа, треба тобі віхтя і ножа». А щеї діжу натирали сіллю з цибулею з середини, що всяка нечисть не заводилась. Нову діжу ставили біля криниці, наливали чистою водою і давали худобі напитися, що за народним повір'ям мало принести прибуток і хлібний достаток.

Виготовляли діжу у відповідні дні перед повним місяцем, щоб діжа була повна. Перед тим як садити насіння клали у діжу, щоб швидко і добре сходило.

Про випікання хліба:

- «Не можна торкатися до хлібного тіста під час його підкисання, бо хліб в печі не наросте»

Обряди біля печі:

- укладали шлюббіля печі, один з батьків звертався до молодих: «Нехай вогонь поєднає»;

- під час сватання дівчина ховалася на печі, якщо вона не злазила з печі, то це означало, що вона не погоджувалася виходити заміж;

- під час сватання дівчина колупала піч пальцем, це означало, що вона просить у печі сімейного вогнища, дозволу вийти заміж;

- коли приходила невістка у дім свекрухи то кидала у піч курку, за добрючиї, щоб страви були смачні. Обов'язково приносила з домашньої печі гарячі жаринки, що означало перенесення тепла з рідної хати до оселі чоловіка;

- ідучи на базар щось продавати, попередньо ставили кошик на припічок або підпіч, щоб був добрий торг.

Блажевич Ю.І.

м. Хмельницький

РУЙНАЦІЯ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПОДОЛЯН В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ «МОДЕРНІЗАЦІЇ» УКРАЇНИ У 20-х РОКАХ ХХ ст.

В статті на основі документальних, історичних та архівних матеріалів, публікацій місцевих періодичних видань висвітлено руйнівні процеси більшовицького режиму щодо духовно-релігійної сфери повсякденного життя мешканців Подільського краю в умовах радянської дійсності. Нищення культурно-освітніх установ, громадських і релігійних об'єднань, ліквідація церковних бібліотек, антирелігійна пропаганда, гоніння церковнослужителів, конфіскація церковних цінностей, закриття культових споруд, спроби запровадження альтернативи релігійним святам, заборона здійснення церковних обрядів – все це стало яскравим свідченням руйнації вікових самобутніх традицій української духовно-релігійної сфери подолян в 20-х роках ХХ ст.

Ключові слова: Україна, Поділля, духовно-релігійна сфера, подоляни, церковні бібліотеки, антирелігійна пропаганда, гоніння духовенства, закриття культових споруд.

Актуальність проблеми та стан її дослідження. Формування модерної української нації на початку ХХ ст., яке відбувалося в контексті загальноєвропейського процесу, дало потужний поштовх національно-релігійній енергії українців, як і інших народів. Особливо це стало помітно в добу української революції 1917-1921 рр., коли водночас на історичну арену нової Європи виходили й інші пригноблені народи імперії: Російської, Австро-Угорської. Однак, внаслідок слабкості, непослідовності, відкритого протистояння і конфліктів між українською політичною і релігійною елітою, енергії модернізації в межах української етнічної території не вистачило на створення міцної національної державності і національної церкви. На жаль, ініціативу перехопила більшовицька Росія, що привело до трагічних наслідків, а Україна опинилася в нових путях і кайданах новоствореної радянської імперії – Радянського Союзу. Тут також варто зазначити, що радянська влада в 20-х роках ХХ ст. застосовувала до духовно-релігійної сфери країни, зокрема й на Поділлі, давно відому політику «батога і пряника», тобто, з введенням нової економічної політики були сформульовані нові пріоритети держави при вирішенні соціально-релігійних проблем. У літературі вони отримали визначення «релігійного непу» [1, с.213]. «Директиви радянським і партійним органам ЦК РКП у питанні про відношення до сект та політики по відношенню до релігійних груп взагалі», надіслані в липні 1921 р. до ЦК КП(б)У, наголошували: «Момент, який ми переживаємо, вимагає твердого проведення політики узгодження між пролетаріатом і селянством не тільки в області економічній» [2, арк.85].

Необхідно зазначити, що піднята проблема є надзвичайно актуальною в сучасних умовах, коли в незалежній Україні, зокрема й в нашій Хмельниччині, відроджується самобутність віри українців, формується новий духовно-релігійний клімат, толерантність між різними конфесійними спільнотами, йде процес утвердження автокефальної православної церкви України, знімаються бар'єри між багатьма релігійними групами, які зареєструвалися в державі. Тому порівняльний аналіз подій майже столітньої давності із сучасними реаліями дає можливість не тільки оцінити історичну ретроспективу, а й визначити пріоритети й орієнтири на перспективу.

До вищезазначеної проблеми протягом ХХ і початку ХХІ ст. зверталося чимало вітчизняних, діаспорних і зарубіжних вчених та дослідників світського і релігійного напрямків. Це А.Річинський, О.Лотоцький, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, І.Огієнко, О.Воронін, Н.Шип, Ю.Самойлович, В.Пашенко, А.Зінченко, С.Жилук, О.Тригуб, А.Киридон, В.Шнира, Л.Пилявець, В.Силантьєв, О.Шуба, Е.Слободянок, Д.Поспеловський, І.Власовський, Я.Грицак, В.Смолінський, М.Олійник,

В.Байдич, А.Лисий, П.Слободянюк, С.Причишин-Клинівський, автор цієї статті та ін.

Таким чином, використовуючи великий документальний, науковий, історичний, меморіальний та архівний матеріал, автором поставлено завдання більш детально висвітлити руйнівні процеси більшовицького режиму щодо духовно-релігійної сфери мешканців Подільського краю в умовах радянської дійсності 20-тих років ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалось, політика більшовицького режиму була подвійною. З однієї сторони вже на початку 20-х років навколо духовно-релігійної сфери країни, зокрема й України і Поділля, було створено систему політичної ізоляції. Цьому передував Декрет про відокремлення церкви від держави й школи від церкви (22 січня 1919 р.), який не передбачав правових стосунків держави з релігійними конфесіями. В цьому документі йшлося лише про волю громадян «сповідати будь-яку релігію чи не сповідати ніякої» та визнання державою «церковних і релігійних громад», заснованих на засадах «приватних товариств і спілок» [3, с.1-2]. У березні 1919 р. Конституція УСРР закріпила, як стратегічне, положення про «припинення можливості використання релігії й церкви в інтересах залишення класового строю». До речі, дію вищезазначених норм забезпечувала ціла низка нормативних актів, інструкцій та циркулярів різних відомств державного управління, контроль за дотриманням яких покладался на адміністративну гілку місцевої виконавчої влади.

Окрім політичного тиску (позбавлення духовенства виборчих прав та недопущення його участі в громадських та виробничих об'єднаннях, служби в армії, а також членів їх сімей, членів церковних рад, старост, релігійних активістів тощо), типовими й зростаючими стали факти економічного тиску на церковні організації та релігійні громади (ліквідація церковної і монастирської власності, експропріація церковного землеволодіння, промислових підприємств, капіталів, нерухомого майна, здирицьких податків, натуральних повинностей, конфіскації церковних цінностей під приводом допомоги голодуючим тощо). Сюди ж можна віднести й факт позбавлення релігійних громад прав юридичної особи, закріплений постановою Раднаркому УСРР від 3 серпня 1920 р.

Протягом 1921-1922 рр. православна церква реально втратила й іншу важливу функцію, пов'язану з її минулим юридичним статусом – ведення державних актів громадянського стану. Метричні книги церков було передано до відділів запису актів громадянського стану волосних виконкомів рад. Реєстрація церковних актів хрещення, вінчання, смерті допускалася лише після попередньої реєстрації факту радянськими державними органами й надання священикам відповідної довідки. Варто також додати, що

вже з 1919 р. відбулось припинення викладання церковних дисциплін і Закону Божого і, хоча формально, громадяни УСРР все-таки мали право на релігійну освіту, отриману приватним порядком, тобто дітей могли навчати їхні батьки «шляхом індивідуального навчання вдома», хоча й це право фактично не забезпечувалось. А дітей священників не приймали до вищих навчальних закладів, якщо вони не зреклись батьків [4, с.249].

В 1923 р. в Україні, зокрема й на Поділлі, було розгорнуто компанію репресій проти голів і членів сільрад та комітетів незаможних селян, які певним чином сприяли діяльності релігійних громад (перебували членами церковних «десяток»), святкували церковні свята, видавали різні довідки тощо). Однак варто зазначити, що до цієї компанії місцеві органи влади, враховуючи нестачу грамотних кадрів, все-таки використовували церковників в якості технічних виконавців (діловодів та писарів) та в якості керівників театральних, хорових колективів, очільників культосвітніх спілок, товариств інших громадських об'єднань. Проте вже до початку 1922 р. ліквідаційний відділ НКЮ УСРР розіслав усім губюстам циркуляр, один із пунктів якого застерігав: «Ні у волосних виконкомах, ні в сільрадах, ні в їх органах, ні в комнезамах, ні взагалі в сільській місцевості, особи, які знаходяться в матеріальній залежності від організацій релігійного культу допущені до служби бути не можуть» [5, арк.6].

Важливим елементом масованого наступу на релігію в 20-х роках ХХ ст. були антицерковні кампанії (кампанії по вилученню церковних цінностей, боротьби з бродячими ченцями, священниками без парафій, закриття монастирів, антиріздвяні, антипасхальні заходи, ліквідація церковних «чудес», чудодійних ікон, цілющих джерел, безпідставні арешти духовенства, церковних активістів тощо). В другій половині 20-х років партійно-державний апарат активізував у боротьбі проти церков ресурси комсомольських та профспілкових організацій. Наступним злочинним кроком більшовицького режиму стало закриття та руйнація культових споруд, зняття церковних дзвонів та жорстоких політичних репресій проти «церковних контрреволюціонерів», що вже в 30-ті роки ХХ ст. перетворилося на тотальне знищення духовно-релігійної сфери суспільства в дусі сталінської «п'ятирічки» (1931-1936-1937 рр.) повної ліквідації всіх проявів релігії в СРСР і окремих його республіках і регіонах, зокрема й в нашому краї.

Як вже зазначалося, незважаючи на жорсткий підхід до церкви і релігії, політична ситуація в Україні і на Поділлі на початку 20-х років залишала певний простір для розвитку громадської ініціативи в культурно-освітній сфері. Фактично громадські культурницькі та релігійні організації стали компенсаторами політичної активності широких суспільних верств. Так, наприклад, в цей період діяла низка громадських і освітніх організацій,

які не були охоплені контролем існуючого режиму, або були підконтрольні йому досить формально. Це були колективи, що існували на підставі самоврядних статутів: «Просвіти», музично-драматичні, літературні, мистецькі гуртки, релігійні громади та кооперативи, церковні братства. Тематика теоретичних і практичних занять цих організацій, їх ресурси (бібліотечні фонди, репертуар постанов, тематика лекцій, бесід, диспутів тощо) свідчила, що основи християнських цінностей і моралі зберігались в гушніні народу, сприяли зміцненню духовності і віри.

Зрозуміло, що майбутнє цих громадських об'єднань і їх лідерів залежало від дій владних структур більшовицького режиму і період вищезазначеного «духовно-релігійного непу» тривав недовго. Вже до середини 20-х років були закриті «Просвіти», а мережу їхніх бібліотек було переглянуто і підмінено книгозбірнями при робітничих клубах, сільбудах, хатах-читальнях тощо.

З 1922 р. посилилась цензура над діяльністю закладів культури, контроль за всіма книжковими й періодичними виданнями, витісняючи релігійну літературу із суспільного вжитку. Центральне управління у справах друку, утворене в 1922 р. при Головополітосвіті РНК сконцентрувало свою діяльність на забезпеченні повного державного і політичного нагляду за виданням і поширенням друкованих творів. Зразу ж до книгозбірень розійшовся циркуляр про вилучення широкого асортименту релігійної літератури: «книжок, що містять релігійну пропаганду: збірки релігійно-морального змісту, проповіді, повчання, підручники та посібники з Закону Божого, історії церкви, Біблію, Євангелія, Життя святих тощо» [6, с.202].

Вже з липня 1923 р. розпочалася конкретна уніфікація форм діяльності релігійних громад. Типовий статут релігійної громади, форму якого визначала інструкція НКВС, не давала можливості прояву самобутності релігійним організаціям, тут чітко визначалася мета організації, склад організації, склад товариства, джерела фінансування громад, схема управління ними, порядок змін у статуті й порядок закриття товариства [3, с.32-34]. Вже в кінці 1924 р., окрім робітничих книгозбірень, сільбудів, червоноармійських клубів, шкіл лікнепу, бібліотек, «червоних куточків», почали масово створюватись партійно-профспілкові клуби і бібліотеки, радпартшколи та школи політграмоти, професійні курси для дорослих, осередки одержавлених громадських організацій, марксистські, антирелігійні, агрономічні, театральні, хорові гуртки тощо.

На початку 20-х років надійшла черга й до церковних бібліотек, адже при культових спорудах, в компетенції церковних ієрархів була справа її комплектування. Ця література користувалася значним попитом парафіян і тому більшовицька влада спочатку вирішила передати її публічним державним бібліотекам та світським установам, зокрема й архівам, а пізніше,

в зв'язку з посиленням антирелігійної пропаганди та атеїстичного виховання, духовну літературу було вилучено і майже всю знищено [6, с.207].

Так, наприклад, 9 червня 1924 р. Гайсинський окружний адміністративний відділ розіслав листа до окружних і районних керівних церковно-адміністративних органів на території округи з вимогою «добровільної передачі релігійними організаціями Поділля до Вінницької філії Всенародної бібліотеки України не вживаних у культі бібліотечних наукових цінностей». Від церковних управлінських структур вимагалось «широко оповістити про це всі доручені релігійні громади і зі свого боку докласти заходів щодо виконання постанови губліквідкому в цій справі». Лист мав аналоги і в інших округах, про що свідчать посилання в його тексті на рішення Подільського губліквідкому [7, арк.38].

Лише деякі місцеві органи влади з розумінням віднеслися до цих питань з церковною літературою і особливо з церковними архівами закритих культових споруд різних релігійних конфесій.

Фактично відбувалося масове знищення церковної документації та релігійної літератури. Так, наприклад, по всій Україні, зокрема й в нашому краї, прокотилася хвиля нищення досягнень богослужбової і релігійної літератури за прикладом комсомольців м. Запоріжжя, які 5 жовтня 1932 р. на своїх зборах ухвалили провести антирелігійну акцію по м. Запоріжжю та навколишніх селах з метою вилучення божественних книг та ікон. Акцію приурочили до дня пуску Дніпрогесу і велику кількість вилученої літератури та ікон урочисто спалили під звуки «Інтернаціоналу» [1, с.220]. Як вже зазначалось, цей варварський почин підхопили по всій Україні. Так на Поділлі Тульчинський окрвиконком, незважаючи на прохання окружного архівного управління передати у його розпорядження писемні матеріали двадцяти зачинених храмів, віддав їх органам політосвіти, які здали документи та книги в макулатуру [8, с.114].

Варто також зазначити, що забороняючи здійснювати церковні акти хрещень, шлюбів, похорон, які були складовою частиною традиційної християнської обрядовості, до відповідної реєстрації таких актів місцевими радянськими органами, більшовицький режим запроваджував нові обряди, що повинні були замінити релігійні. Так активно пропагувалися такі свята як «комсомольське різдво», октябрини (хрестини), карнавальні ходи «маскаради богів», які супроводжувалися спаленням опудал попів, релігійної літератури тощо.

Церковні ж свята відносили до «особливих днів відпочинку», кількість яких за Кодексом законів про працю УСРР, запровадженого з 15 листопада 1922 р., не могла перевищувати 10 днів. Запровадження нових радянських обрядів носило в основному формальний характер, не супроводжувалось масовим нівелюванням релігійних свят, незважаючи на всі зусилля агіт-

пропів, партійних, профспілкових, комсомольських організацій та інших підконтрольних громадських формувань [1, с.222-226].

Висновки. Як бачимо, прискорене «щеплення» нової «пролетарської культури» несло в собі глибокий громадянський конфлікт у різних про- явах: морально-психологічному, соціально-побутовому, політичному, прав- вовому, економічному. Силіві адміністративно-репресивні акції не тільки девальвували й без того сумнівну «привабливість» нових революційних свят і спроб ліквідації релігійної обрядовості, а й підживлювали далеку від культури й цивілізованості атмосферу страху, соціальної ворожнечі, неприйняття пересічними громадянами нищення віковичних духовних цінностей і способу життя.

Матеріали статті можна використовувати в курсах історії України, ре- лігієзнавства, народознавства, історії української культури, етнографії, у різних виховних заходах.

Джерела та література

1. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: ге- неза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.748. – Арк.85.
3. Відокремлення церкви від держави й школи. Зб. декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР. – Харків: НКЮ УСРР, 1926. – С.1-2.
4. Славута Г. Антирелігійна політика радянської держави в галузі народ- ної освіти у 20-30 рр. – З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – №1/2(6/7). – С.249.
5. Центральний державний архів вищих органів України. – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.6.
6. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917- 1923 рр.). – Київ: Логос, 1996. – С.201-202.
7. Державний архів Вінницької області. – Ф.2826. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.38.
8. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. – Ч.2. Кінець 20-х – 1941 рр. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С.114.

КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛА ВОРОБІЇВКА ПОЛОНСЬКОГО РАЙОНУ

Дослідники стверджують про те, що археологічні дані розкопок на території с. Воробіївка і її прилеглих земель свідчать, що селу ймовірно біля 1500 років, тому що тут виявлено пам'ятки Черняхівської культури, а саме могильники і навіть залишки поселень. В урочищі Глинисько, на південно-західному схилі правого берега безіменного струмка, який впадає в річку Деревичку, з лівого берега – могильник Черняхівської культури IV ст. нашої ери. Дослідженнями тут виявлено три ґрунтових поховання і два вогнища. Знайдено посуд, бронзову голку, шило, ніж і кістяний гребінь. Поблизу могильника – два черняхівські поселення – одне за 200 метрів на північний-захід від нього, а друге – за 100 метрів на схід. Культурний шар останнього підстилає кераміка скіфського часу. На північний-захід від села Воробіївка є курган. Стверджується, що також знайдені сліди поселень не тільки східно-слов'янських племен скіфів, але й антив. [6] Тутешні скіфи-орачі розводили коней, велику та дрібну худобу, зналися на ковальстві, виготовляли візки та кінську зброю. У них вірогідно були первинні релігійні уявлення і численні міфи. Анти ж займалися орним землеробством, осілим скотарством, яке ймовірно у той час відокремлювалося від сільського господарства, а також ремеслом, обробкою заліза, каменю, кістки і навіть гончарством та ткацтвом. Місце антив зайняло нове об'єднання – Київська Русь.

Згідно з інвентарем 1615 року маєтностей князів Острозьких, що опишував князівські двори після татарського нападу, зафіксовано у Воробіївці лише один будинок, стайню, льох, бровар, солодовню, а також пекарню, клуню, курник і голубівник. Село у той час належало до Остропільської волості. [6]

У XV ст. с. Воробіївка потрапило у власність князя Костянтину Острозькому, який був родичом князя Романа Галицького. Син Костянтина – Олександр Острозький видав свою доньку Софію за князя Станіслава Любомирського і в посаг за дочку, віддав маєтки, які були в Старокостянтинівській, Остропільській і Полонській волостях. У ті часи с. Воробіївка належало до Остропільської волості, Кременецького повіту і мало 30 димів. [6]

Користувалися Любомирські селом Воробіївка майже до кінця XVIII ст., але в дев'яностих роках цього століття віддали його Адаму і Юзефі

Ванівським за борги. Так сталося, що на початку XIX століття Ванівські продали Воробіївку пані Варварі Жеромській, яка так господарювала, що тутешні люди стали кріпаками, вони тікали від неї, немов від жахливого лиха, бо пані катувала людей. За період з 1816 по 1834 роки від Жеромської з села втекло 25 кріпаків чоловіків і жінок. До того вона віддала в рекрути 20 чоловік, чимало кріпаків, їх дітей були закатовані до смерті. [6]

У 1848 році в с. Воробіївка була побудована церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці на кошти парафіян і місцевого священика Завалича. Церква дерев'яна, стояла на кам'яному підмурку і покрита бляхою, біля неї з такого ж матеріалу дзвіниця, яка була вкрита гонтою. У 1875 році на кошти парафіянина Якова Олеандра побудована дерев'яна каплиця. При церкві зберігалися копії метричні з 1808 року.

У с. Воробіївка церковно-приходська школа існувала з 1859 року, вона розташовувалася в хаті дяка. Вчитель отримував зарплату 10 рублів у місяць. У цей час у селі було 101 подвір'я, 854 парафіянина, настоятелем в церкві Покрови Пресвятої Богородиці був Василь Васильович Качковський, а дяком Павло Тимофійович Костинський. [5]

Після проголошення Центральною Радою III універсалом Української Народної Республіки в Полонному та селах Воробіївка, Кустівці, Лабунь, Великі Деревичі, були створені народні управи, які від імені Центральної Ради взяли на себе обов'язки виконавчої влади. Але згодом в південній частині Полонщини розгорнула наступ кавалерійська бригада Г. Котовського. Біля с. Воробіївка вона, розвиваючи наступ, наздогнала велику колону польських військ та обози, розгромила ворога, захопила багато полонених і близько ста підвід з військовим спорядженням. На звільненій території встановлюється радянська влада. [6]

У 1927 році Черговий з'їзд ВКП(б) проголосив нове завдання – колективізацію сільського господарства. Тому замість одноосібних господарств було вирішено створити великі колективні господарства – колгоспи, в яких буде все спільним: знаряддя праці, земля, худоба. Для організації колгоспів у села направлялися партійні працівники, віддані радянській владі, та робітники, які б мали довести селянам, що в колгоспі їм буде краще жити і працювати. У с. Воробіївка створюється колгосп, в який значна частина селян одноосібників вступати не хочуть, їх карають, виселяють, накладають великі непосильні податки. Продуктивність праці в колгоспі з кожним роком падає.

У восени 1932-1933 рр. селяни с. Воробіївка переживали жахливий голод, він був організований штучно сталінською владою, щоб зламати волю селянську. Масове вилучення зерна з колгоспу, не видача хліба на зароблений трудовень, призвело до масового голодування. Під час Голодомору 1932 – 1933 рр. померло у селі до 200 чоловік. [6]

Восени 1937 року масові репресії в Україні, і безумовно, в Кам'янець-Подільській, а нині Хмельницькій області набирають доти не бачених темпів. Репресивні акції співпали з утворенням Кам'янець-Подільської області (22 вересня 1937 року), територія якої до цієї пори входила до складу Вінницької області. Відповідно, до цього сталося й реформування каральних органів – на збільшення. В цей час, а саме 11 серпня 1937 року, починає діяти наказ наркома Єжова №00485, спрямований на тотальне знищення громадян України. До речі, цей наказ був санкціонований підписами Сталіна, Молотова, Кагановича. Але цього було замало, і 20 вересня 1937 року виходить ще один наказ наркома Єжова, згідно з яким списки осіб, що підлягають репресіям, розглядатимуться також «двійками» - наркоматами внутрішніх справ республік і начальниками УНКВС разом з відповідальними прокурорами республік та областей. До всього вищезгаданого треба додати, що так звана «особлива нарада», «двійки» і «трійки» тільки виносили вирок, а всю чорну роботу, тобто арешти, обшуки, допити і виконання вироку здійснював спеціально підібраний апарат. Це були недолюдки, які за кожну «підготовлену» справу отримали можливість просуватися по службових сходах, шаблями яких були трупи жертв. Вони винаходили і вдосконалювали середньовічні методи вибивання зі своїх жертв необхідних показань. Зрештою, після катувань «ворог народу» підписував все, що було потрібно катам. Ця енкаведеська зграя, діючи на Хмельниччині, застосовувала в своїй антилюдській діяльності стандартний набір обвинувачень: контрреволюційна діяльність, шпигунство, шкідництво з метою затримання руху до комунізму. Найактивнішими діячами серед катів на Хмельниччині були: начальники Кам'янець-Подільського УНКВС Приходько та Жебреєв, секретар «трійки» Честнейший, начальники відділів і відділень Шухман, Оболенський, Браун, Фролов, Левкін, Лелонг та інші. [7]

Від цих кривавих рук тільки на одній Полонщині репресовано 2378 жителів району, серед них 580 осіб були розстріляні, 490 – ув'язнено, 1090 – депортовано. Серед жителів села Воробіївка були репресовані: Бабійчук Пилип Павлович – колгоспник, Бак Василь Максимович – робітник радгоспу, Березнюк Сава Петрович – колгоспник, Велебник Йосип Миронович – колгоспник, Говорун Григорій Федорович – вчитель, Говорун Хома Федорович – вчитель, Говорун Данило Федорович – селянин-одноосібник, Говорун Іван Федорович – слюсар-моторист, Говорун Іван Данилович – селянин-одноосібник, Головка Григорій Захарович – селянин-одноосібник, Головка Сава Григорович – робітник радгоспу, Жулинський Сава Іванович – польовий об'їждчик колгоспу, Коновалов Микита Федорович – селянин одноосібник, Лавренюк Георгій Леонтійович – селянин-одноосібник, Лавренюк Іван Павлович – бригадир колгоспу, Лавренюк Леонтій Павлович

– тракторист колгоспу, Лавренюк Микита Григорович – колгоспник, Паламарчук Мартин Гордійович – колгоспник, Семенчук Аврам Федорович – селянин-одноосібник, Семенчук Іван Данилович – селянин-одноосібник, Семенчук Леонтій Самійлович – колгоспник, Слюсар Петро Лук’янович – конюх колгоспу, Терещук Михайло Євтихійович – колгоспник, Шевелюк Антип Романович – секретар колгоспу. [7]

22 червня 1941 року розпочалася війна з нацистами, багато односельчан с. Воробіївка було мобілізовано до лав Червоної Армії, а дехто все-таки встиг евакуюватися на схід. Колгоспні трактори разом з трактористами і машини з шоферами забрали до армії, а майже всю худобу погнали за Дніпро. Відступ військових частин Південно-Західного фронту під навальним наступом ворога був фактично неорганізованим. Німецька перша танкова група генерал-полковника Клейста увійшла в розрив п’ятої і шостої радянських армій, і вже 6 липня 1941 року гітлерівські мотоциклісти зайняли с. Воробіївку та сусідні села. До вечора німці були в Полонному та Любарі. Для мирних жителів с. Воробіївка розпочалися жахливі роки окупації. У селі фашисти призначили старосту, проте зберегли колгоспну систему господарювання, так окупантам було значно легше примушувати селян обробляти землю, збирати і вивозити врожай до Німеччини. [6]

23 січня 1944 року в село Воробіївка прибула команда СС польової жандармерії. Яка на наступний день здійснила свою чорну справу, зігнавши в долині за селом 269 мирних жителів з Воробіївки і Храбузни, серед яких переважно були старики, жінки та 123 дитини різного віку. Фашисти розстріляли їх, а потім спалили трупи для того, щоб знищити сліди своїх злочинів. Волею долі залишились свідки цього варварства, два маленьких хлопчики з двох сіл. З села Храбузна хлопчика звали Амбрось Ватрас, а з Воробіївки – Петро Писарчук, саме вони повідомили евакуйованим жителям села про трагедію. З того часу місце трагедії «Долина Смерті» збирає звідусіль небайдужих людей, які бажають у цей день віддати шану померлим [6].

Село Воробіївка розташоване на півдні Полонського району, у ньому проживає 676 осіб, за останні два десятиліття населення значно скоротилось. У селі здавна існують такі оригінальні назви кутків Усадьба, Центр, Вільбебри, Попова, Куток, через які проходять вулиці Лесі Українки, Миру, Софронова, Польова, Подільська, Шевченка, Садова, Перемоги, Незалежності, Дружби та провулок Шкільний. У Воробіївці народився 22 жовтня 1916 року Паламарчук Максим Мартинович відомий український економіст і економіст-географ, академік НАН України, заслужений діяч науки УРСР. Закінчив Київський університет у 1939 році. Приймав участь у Великій Вітчизняній війні. Помер 26 лютого 2000 року. У недалекому минулому у Воробіївці люди працювали в колгоспі імені Михайла

Коцюбинського, в якому були контора, польовий стан, пилорама, стельмашня, кузня, короварня, свиноферма та зерносклади. У Воробіївці діяла дільнична лікарня на 60 ліжок-місць, поліклініка, аптека, неповна середня школа, пошта, клуб і навіть баня. Був великий фруктовий сад, пасіка, на полях вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, горох, кукурудзу, цукровий і кормовий буряк, а в огородах культивували помідори, огірки, капусту, цибулю, столовий буряк, моркву та інші овочеві культури.

Село Воробіївка розташоване в Случ-Хоморському геоморфологічному районі, який займає простір між двома названими річками і характеризується зростанням абсолютних висот з півночі на південь від 270 м поблизу Хомори до 330 м біля Случі. У Воробіївці абсолютна висота над рівнем моря становить 299 м. Для рельєфу села Воробіївка характерне досить глибоке і часте балочне членування поверхні.

У геоботанічному відношенні село Воробіївка розташоване в Старокостянтинівському або Уланівському районі, в якому колись переважали остепнені луки та лучні степи. Під якими сформувалися чорноземи глибокі – найбільш родючі ґрунти, сумарна потужність горизонтів 75-115 см. У XV – XVII століттях тут все-таки були ще невеликі масиви дібровних лісів, під якими утворилися опідзолені чорноземи, а місцями темно-сірі опідзолені ґрунти. Тепер ліси повністю вирубані, на їх місці орні землі, то як наслідок посилилася водна лінійна і площа ерозія ґрунту. Чорноземи опідзолені на землях села Воробіївка займають широкі вододіли і найбільш виположені схили на горбистих і хвилястих полях. Ці ґрунти досить родючі та придатні до механічного обробітку. Чорноземи опідзолені мають від 3% до 4% гумусу в орному шарі, а з глибиною його кількість поступово зменшується.

На тутешніх суходільних луках, які ростуть на опідзолених чорноземах переважають злакові та бобові. Тут можна бачити горошок вузьколистий, буркун лікарський, чину лучну, лядвенець рогатий, люцерну серповидну, китник лучний, мітлицю тонку, кострицю лучну, пахучу траву звичайну, тонконіг лучний, осоку просяну, конюшину лучну, пирій повзучий і деревій звичайний.

Днища старих ярів, балок, лощин стоку, пониження на плакорях займають перезволожені та заболочені луки, де зазвичай ростуть підмаренник болотний, вербозілля звичайне, калюжниця болотна, частуха подождникова, хвощ багновий, молінія голуба, щучник дернистий, осока лисяча, мітлиця повзуча та тонконіг болотний.

Тутешні заплавні луки розміщені на багатих нормально або надмірно зволжених лучних і навіть лучно-болотних ґрунтах. Зазвичай у травостої переважають злаки, на більш зволжених ділянках багато осок, менше значення мають різнотрав'я та бобові. Найбільш поширеними видами

лучних є осока рання, китник лучний, мітлиця біла, тонконіг лучний, кунічник наземний, костриця лучна і тимофіївка лучна.

У межах земель села Воробіївки за ландшафтної-екологічної типологією принципом можна виділити два основні зооценози: зооценоз оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ, а також водно-болотний зооценоз.

Зооценоз оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ нараховує значну кількість видів хребетних тварин, хоч щільність окремих популяцій тепер значно скорочується, через вплив на тварин під час оранки полів техніки, гуркіт моторів тракторів, які лякають хребетних. До того обробіток рослин отрутохімікатами, добривами, пестицидами, отрують тутешніх представників фауни, а також значно порушується нормальний перебіг біоритмів.

Земноводні у цьому зооценозі представлені ропухою сірою, жабою трав'яною, часничницею звичайною, ропухою зеленою і зрідка квакшою переважно на луках.

Серед плазунів можна бачити на орних землях, при шляхових смугах, цвинтарях, канавах ящірку прудку, вужа звичайного, ящірку живородящу.

Орнітофауна представлена шевриком польовим, прослянкою, посміткою, луньом польовим, куріпкою сірою, жайворонком польовим, горобцем польовим, горихвісткою чорною, вівсянкою звичайною, боривітром степовим, бджолоїдкою звичайною, сорокопудом терновим, зимняком, сиворакою, галкою, вороною сірою, круком, щигликом, коноплянкою, пліскою білою, одудом, канюком звичайним і лелекою білою.

Серед ссавців виділяються кріт, їжак, лисиця, заєць-русак, миша польова, хом'як звичайний, миша мала, полівка звичайна, ласка, тхір темний, білозубка білочерева, зрідка трапляються козулі.

Тутешній водно-болотний зооценоз складають типові водні та напівводні хребетні тварини. У місцевих ставках і притоках річки Деревички серед риб водяться верховодка, карась, в'юн, щука, товстолобик, амур білий, гірчак, йорж, короп, краснопірка, лин, окунь, пічкур, плітка і бичок.

Земноводні зазначеного зооценозу особливо численні у весняно-літній період, серед них виділяються жаба ставкова, кумка червоночерева, трифон звичайний і жаба озерна.

Плазуни у тутешньому водно-болотному зооценозі нечисленні, випадково можна побачити вужа водяного, ящірку живородящу, в минулому мешкала черепаха болотяна.

Орнітофауна представлена більшим різноманіттям, серед якого виділяються вівсянка очеретяна, деркач, квак, кобилочка річкова, крижень, курочка водяна, ластівка берегова, лунь очеретяний, очеретянка ставкова,

пастушок, плиска біла, серпокрилець, трав'янка лучна, чапля сіра, щеврик лучний.

Теріофауна водно-болотного зооценозу в межах земель села Воробіївка характеризується наявністю підводних ссавців ондатри, полівки водяної, кутори звичайної. На вологих луках трапляються полівка темна, кріт, ласка, миша маленька, заєць-русак, лисиця, пацюк сірий і нічниця ставкова.

Джерела та література

1. Геренчук К. І. Природа Хмельницької області. Львів: Вища школа. 1980.
2. Говорун В. Д. Тимошук О. О. Антонюк Н. І. Риби, земноводні, плазуни і звірі Хмельниччини. Серія: «Фауна Поділля». Навчальний посібник для педагогів, учнівської та студентської молоді. – Хмельницький, Поліграфіст-2, 2009. – 140 с.
3. Говорун В. Д. Тимошук О. О. Антонюк Н. І. Птахи Хмельниччини. Навчальний посібник. Хмельницький: Поліграфіст, 2009. – 192 с. «Фауна Поділля» Випуск 3.
4. Говорун В. Д. Тимошук О. О. Річки Хмельниччини. Навчальний посібник. Видання друге. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2010. – 240 с.
5. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича). Навчальний посібник/ упорядник Тимошук О. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. – 560 с.
6. uk.m.wikipedia.org
7. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. /Редакція тому: М.В. Загородний (голова) та ін. – Упорядники: Л.Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Біографічні довідки: Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. – Кн. 6. – Хмельницький, 2015. – 1174 с.

Григоренко О.П.

м. Хмельницький

ХМЕЛЬНИЧАНИН ЄВГЕН МИХАЙЛОВИЧ СВІРГУНЕЦЬ: ВНЕСОК В РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ В УКРАЇНІ

В статті розповідається про життєвий шлях і титанічну організаторську діяльність в справі фізкультурно-спортивного життя, першого завідувача кафедри фізичного виховання Хмельницького національного університету, заслуженого працівника фізичної культури і спорту України Є.М. Свіргунця.

Ключові слова: Свіргунець Євген Михайлович, фізична культура, спорт, спартакіада, чемпіонат, Олімпійські ігри, інститут, завідувач кафедри, педагог.

В когорті видатних історичних осіб, яких подарувала світові українська земля, яскраво виділяється постать хмельничанина Є.М. Свіргунця, кандидата педагогічних наук, доцента, професора Хмельницького національного університету, заслуженого працівника фізичної культури і спорту України. Це добре знайий спортивній громадськості нашої країни фахівець, людина великих організаторських здібностей, чесності, принциповості і порядності. Майже тридцять шість років з незначними перервами він очолював кафедру фізичного виховання першого в місті Хмельницькому закладі вищої освіти – Хмельницькому національному університеті. Саме розвитку фізичної культури і спорту цього навчального закладу сповна віддає він своє серце, свій розум і талант і на цій ниві досяг видатних успіхів. Прекрасні відгуки про його працю і результати свідчать державні нагороди, якими удостоїла держава свого славного сина. За своє насичене активною та творчою діяльністю життя він зробив неоцінний внесок у становлення незалежності молоді Української державності, щоб Україна була ще більш відомою у світовому спортивному співтоваристві.

Є.М. Свіргунець народився 10 квітня 1939 р. в розташованому неподалік обласного центру селі Ружична. Його життєва доля є цілковитим підтвердженням слів одного з найславніших вчених світу – шведського біолога Карла Ліннея, який підкреслював, що походить із простої родини, і писав: «З маленької хатинки може вийти велика людина»[1,с.12]. Босоноге дитинство вкарбувалося в пам'ять голодними і тривожними роками війни, післявоєнного життя – надзвичайно важкого і водночас обнадійливого. До п'ятого класу навіть в люті морози ходив до школи в картузі, оскільки купити шапку в сім'ї не було змоги. Шкільне приладдя замість звичного тепер ранця носив у торбині. Восени і зимою в приземкуватій і холодній школі було темно. Кожен учень ставив перед собою на парті каганець. Але жадаба до знань, віра в світле прийдешнє не покидала молоду людину. Школу закінчив з відмінними оцінками. Після школи працював на будівництві шахт Донбасу. Після служби в армії навчався в Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті.

В 1967 році в місті Хмельницькому було відкрито перший заклад вищої освіти[2,с.272-281]. Кафедра фізичного виховання була одним із найперших підрозділів цього навчального закладу з часу його заснування. Вона була відкрита 1 вересня 1968 року [3,с.36]. В 1968 р. з шести претендентів на посаду завідувача цієї кафедри новоутвореного Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування конкурсна комісія надала

перевагу саме йому, молодому, енергійному, але головне, мудрій і далекоглядній людині, яка вже тоді бачила перспективу розвитку фізичної культури і спорту молодого закладу вищої освіти. З того часу фізичне виховання стало важливим і усвідомленим компонентом пріоритету оздоровчої направленості і гуманітарного виховання, спрямованого на формування у студентів фізичного, морального і психічного здоров'я, раціонального поєднання фізичної і розумової діяльності.

Важливою сторінкою створення матеріальної основи фізичної культури і спорту стало будівництво спортивного комплексу. Саме завдяки винятково наполегливим зусиллям Є.М. Свіргунця, його організаторським здібностям, вмінням аргументовано переконувати можновладців на всіх керівних рівнях місто Хмельницький має такий спортивний комплекс, який не мають до цього часу багато обласних центрів нашої країни. Будівництво спортивного комплексу професор Є.М. Свіргунець вважає особливою сторінкою свого життя. Під керівництвом завідувача кафедри Є.М. Свіргунця були затверджені основні вимоги до викладача кафедри: «Якщо ти хочеш стати майстром своєї справи, знаєш засоби, за допомогою яких можна зміцнити тіло, загартувати волю, облагородити серце, витончити розум і врівноважити свідомість студентів, забезпечити передові позиції у своєму виді спорту і піднести цим авторитет свого вузу, - ти задовольняєш вимоги нашої кафедри до спеціаліста фізичного виховання, фізичної культури і спорту. Ми віримо тільки в тих, хто вірить в себе...»[4,с.232]. Цього принципу колектив кафедри дотримується і до сьогоднішнього дня.

Вперше колектив молодого хмельницького інституту брав участь у Спартакіаді Міністерства закладів вищої освіти України в 1969 році і посів почесне третє місце серед закладів вищої освіти третьої групи. В наступному році в загальнокомандному заліку інститут став срібним призером, переведений в другу групу закладів вищої освіти, і з тієї пори займає перші місця в усіх студентських комплексних змаганнях серед навчальних закладів своєї групи[5,с.50]. З ініціативи Є.М. Свіргунця з початку 1970-х років в інституті став досить популярним такий вид спорту як веслування. Все більше студентської молоді бажали займатися цим видом спорту. Хмельницькі веслувальники набирали силу і в 1976 році студент механічного факультету С.Нагорний на ХІХ Олімпіаді в Монреалі у складі збірної команди Радянського Союзу завоював золоту та срібну нагороди з веслування на байдарці[6,с.341]. Студент інженерно-економічного факультету, заслужений майстер спорту В.Вешко ставав сім разів чемпіоном світу з веслування на каное, був переможцем Всесвітньої Універсіади в Загребі і учасником Олімпійських ігор в Сеулі[7,с.5].

Завідувач кафедри Є.М. Свіргунець дуже добре був інформований про всі найважливіші події фізкультурно-спортивного життя в країні, зокрема,

спорту високих досягнень, уважно слідкував за діяльністю тренерських кадрів. Завдяки його наполегливості ректорат запросив на роботу в інститут майстра спорту М. Кравцова. Під його керівництвом досить результативно почала працювати група спортивного відділення з важкої атлетики. Євген Михайлович розгледів у цій людині не лише спортсмена, а й педагога. У тридцятирічному віці М. Кравцов ще був діючим спортсменом і брав участь в обласних і національних змаганнях, завойовуючи медалі, особистим прикладом заохочував студентів до систематичних занять важкою атлетикою. Наполеглива праця тренера і спортсменів почала давати результати. Найбільш вагомим успіхів досяг студент інженерно-економічного факультету Т. Таймазов, який у 1992 році на Олімпійських іграх завоював срібну медаль, а в 1996 році – золоту олімпійську медаль[8,с.18]. Членом збірної команди України багато років був студент інженерно-економічного факультету, майстер спорту міжнародного класу А. Дуцький, який неодноразово ставав чемпіоном і призером на чемпіонатах і Кубках України, бронзовим призером Європи серед юніорів, переможцем Кубка світу в Угорщині.

У важкій атлетиці підготовлено велику кількість спортсменів високого класу, понад тридцять майстрів спорту, два майстри спорту міжнародного класу, один заслужений майстер спорту і велику групу спортсменів III, II, I розрядів і кандидатів в майстри спорту. Хмельницька школа важкої атлетики стала відомою в усій країні.

За роки титанічної організаторської і педагогічної праці в Хмельницькому національному університеті професора Є.М. Свіргунця очолювана ним кафедра пройшла доволі складний шлях і сьогодні стала науковим, фізкультурно-спортивним центром Поділля. На честь перемог Хмельницьких студентів-спортсменів на офіційних міжнародних змаганнях 59 разів піднімався державний прапор і лунав гімн нашої держави[9,с.94]. Таким спортивним успіхам може позаздрити будь-який столичний заклад вищої освіти. Яскравим тріумфом досягнень професора Є.М. Свіргунця і його дружини, майстра спорту В.Г. Свіргунець, стали виступи студентів Хмельницького національного університету Ольги Жовнір та Галини Пундик на XXIX літніх Олімпійських іграх у Пекіні, де вони завоювали золоті медалі з фехтування на шаблях[10,с.33]. Загалом 13 студентів університету були учасниками Олімпійських ігор. Це: С.Нагорний, Т.Таймазов, О.Жовнір, Г.Пундик, В.Лукашенко, О.Штурбабін, Л.Головченко, В.Паламар, Т.Філонюк, В.Вешко, О.Слівінський, О.Кащишена, Д.Бойко. За видатні спортивні досягнення 9 студентів удостоєні високих державних нагород. Студентка Ольга Партала єдина серед спортсменів Хмельницької області нагороджена дипломом Fair Play.

Професор Є.М. Свіргунець багато і плідно працює як науковець. Ним опубліковано більше сотні наукових праць, присвячених проблемам розви-

тку фізкультурно-спортивного руху в Україні, ролі фізичної культури і спорту у здоровому способі життя, вдосконаленні навчального процесу тощо. За окремими з них навчаються не лише студенти Хмельницького національного університету, а й студенти факультетів фізичного виховання закладів вищої освіти всієї країни. У 1981 році він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук на тему: «Шляхи підвищення ефективності довільної уваги студентів засобами фізичної культури та спорту». Це дисертаційне дослідження одержало високу оцінку наукової спільноти, поклало початок принципово новим напрямкам розвитку в педагогічній, психологічній і медичній думці. В ньому вперше досліджено особливості активного впливу спеціально спрямованих засобів фізичної культури і спорту на стан показників властивостей довільної уваги студентів, які характеризують робочу активність психіки до процесу розумової праці. Досліджені й експериментально перевірені специфічні прояви властивостей уваги у студентів спеціального, підготовчого навчальних відділень і відділення спортивного вдосконалення. Виявлені найбільш інформативні властивості довільної уваги та їх характерні взаємозв'язки в процесі великої за обсягом і інтенсивністю фізичної роботи в ряді видів спорту в поєднанні з напруженою навчальною діяльністю [11, с.4]. В авторитетних збірниках наукових праць, монографіях, дисертаційних дослідженнях зустрічаються посилання на праці професора Є.М. Свіргунця. Як визнаного науковця, праці якого високо цінують в наукових колах країни, Євгена Михайловича систематично запрошують виступити офіційним опонентом спеціалізовані вчені ради для захисту дисертацій, здійснити рецензії наукових досліджень, а також із проханням надати необхідну консультацію.

Масштабність мислення, глибокий аналітичний розум, великий життєвий, педагогічний і організаторський досвід сприяє високому авторитету професора Є.М. Свіргунця не лише серед фізкультурно-спортивної громадськості. Із його думкою рахуються державні діячі і політики різних рангів. Висловлені ним пропозиції уважно аналізуються при підготовці законопроектів, постанов та розпоряджень в Офісі Президента України, в Міністерстві освіти і науки України, Міністерстві культури, молоді і спорту України, Національному Олімпійському Комітеті України, інших урядових структурах, громадських організаціях, місцевих органах влади. Однак ще більшим показником його потенційних можливостей є незгасаючий творчий запал, продукування нових ідей, реалізація масштабних дослідницьких задумів. Визнаючи видатний особистий внесок професора Є.М. Свіргунця в розвиток спорту вищих досягнень, хмельницького фахівця систематично запрошують до складу офіційних українських делегацій на важливі міжнародні спортивні форуми, неодноразово призначали головою державної екзаменаційної комісії на факультети фізичного виховання закладів вищої освіти країни.

За багаторічну сумлінну працю професор Є.М. Свіргунець неодноразово відзначався державними і регіональними нагородами. Держава високо оцінила заслуги Євгена Михайловича, нагородивши його двома орденами «Знак пошани», знаком «Відмінник освіти України», почесним званням «Заслужений працівник фізичної культури і спорту України» та іншими. В 2004 р. Євген Михайлович, підготувавши достойну зміну, передав керівництво кафедрою своєму вихованцю, майстру спорту міжнародного класу, кандидату наук з фізичного виховання і спорту О. Солтику. Його титанічна праця на ниві фізичної культури і спорту спонукала тисячі молодих людей до здорового способу життя, прославила Хмельниччину і всю нашу країну на міжнародній арені, є яскравим моральним прикладом для всіх працівників фізичної культури і спорту у справі безмежного служіння дорученій справі, своїй Батьківщині.

Таких, як Є.М. Свіргунець серед нас дуже мало. І за віком, і за заслугами, і за життєвими чеснотами. Займаючи високі і відповідальні посади, він володів великою владою, але ніколи не зловживав нею, завжди ставив державні й громадські справи вище особистих. Десятого квітня 2019 року цій світлій і прекрасній людині, оптимісту й патріоту України, людині з великим і щедрим серцем, запрограмованим на добро, виповнилося 80 років Свій поважний ювілей він зустрів на вершині слави, заслуживши всенародне визнання своєю подвижницькою працею в ім'я України на ниві фізичної культури і спорту. В історії Хмельницького національного університету його ім'я навечно вкарбоване як першого завідувача кафедри фізичного виховання, що прославила нашу країну спортивними здобутками на міжнародній арені. Такою людиною може пишатися вся наша країна.

Джерела та література:

1. Вервес Ю. Карл Лінней. Король систематики //Україна молода. – 2007. – С.12.
2. Григоренко О.П. Хмельницький національний університет – перший вищий навчальний заклад в місті Хмельницькому //Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т.5. – Кам'янець-Подільський,2005. – С.272-281.
3. Свіргунець Є.М. Етапи становлення//Удосконалення навчального процесу з фізичного виховання студентів. Матеріали науково-методичної конференції вузів Подільського регіону. –Вінниця,1993. – С.36.
4. Григоренко О.П. Випускники Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка – викладачі кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Хмельницького національного університету // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т.14. – Кам'янець-Подільський,2009. – С.232.
5. Григоренко О.П. Фізична культура і спорт на Хмельниччині//Українська мова і нація. Збірник наукових праць. Випуск 5. – Хмельницький, 2014. – С.50.

6. Григоренко О.П.,Григоренко В.О. Фізична культура і спорт на Хмельниччині: сторінки історії //Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т.4. – Кам'янець-Подільський,2004. – С.341.
7. Свіргунець Є.М. Кафедри фізичного виховання Хмельницького технологічного інституту – чверть століття //Фізична культура та спорт як засіб підвищення працездатності студентів. Матеріали науково-методичної конференції вузів Подільського регіону. – Хмельницький, 1993. – С.5.
8. Свіргунець Є.М.,Григоренко О.П. Студентське фізкультурно-спортивне життя Технологічного університету Поділля //Вісник Технологічного університету Поділля. – 1998. – №4. – Ч.І. – С.18.
9. Григоренко О. Життя і праця в ім'я України. До 80-річчя з дня народження Євгена Михайловича Свіргунця //Календар знаменних і пам'ятних Хмельниччини на 2019 рік. - Хмельницький,2019.- С.94.
10. 100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції.- Кам'янець-Подільський, 2009.- С.33.
11. Свіргунець Е.М. Пути повышения эффективности произвольного внимания студентов средствами физической культуры и спорта. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – К.,1981. – С.4.

Єсюнін С.М.

м. Хмельницький

**«ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ» (ЗІБРАННЯ ТРЕТЕ)
ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
МІСТА ПРОСКУРОВА**

Проаналізовано інформаційний потенціал законодавчих актів третього зібрання «Полное собрание законов Российской империи» для дослідження історії міста Проскурова 1881-1913 рр. Зроблена систематизація виявлених матеріалів у таблицю.

Ключові слова: закони, акти, Проскурів, Проскурівський повіт.

На сучасному етапі розвитку історичної науки розширюється її джерельна база, зокрема актуалізуються масиви законодавчих матеріалів. Одним із найбільших комплексів такого роду джерел є «Полное собрание законов Российской империи» (далі ПСЗ). Воно являє найповнішу збірку нормативно-правових актів XVII – початку XX ст., які стосуються найріз-

номанітніших аспектів історії України та її регіонів. Попри свою цінність, далеко не всі матеріали ПСЗ залучалися істориками. Це пояснюється їхньою великою кількістю та не зручним алфавітним покажчиком, у якому не відображені усі тематики, географічні об'єкти тощо. Ти не менш, у останні роки дослідники почали більш широко використовувати матеріали ПСЗ, як надійного історичного джерела.

Укладанням і виданням ПСЗ та інших зібрань законодавчих актів у Російській імперії займалися II відділення власної царської канцелярії (1826-1882 рр.), кодифікаційний відділ Державної Ради (1882-1893 рр.), а з 1893 р. – Відділення зводу законів Державної канцелярії [2, с. 347].

ПСЗ вийшло трьома зібраннями і включило в себе законодавчі акти з 1649 р. до 1913 р. У видання першого зібрання, що нараховує 45 томів у 48 книгах (№№ 1-30600), увійшли закони з 1649 р. (від «Соборного уложення» Олексія Михайловича) до грудня 1825 р., тобто до кінця царювання Олександра I. До другого зібрання, яке складається з 55 томів у 125 книгах і нараховує 61928 актів, були включені законодавчі акти, затверджені Миколою I та Олександром II (з 12 грудня 1825 р. по 1 березня 1881 р.). У третє зібрання були включені закони з 1 березня 1881 р. до 1913 р. Воно складається з 33 томів і вміщує 29980 законодавчих актів. Згідно закону від 11 червня 1885 р. до ПСЗ вносились лише оприлюднені законодавчі акти.

Метою даної статті є виявлення та інформаційний аналіз документів третього зібрання (собрание третье) ПСЗ [1], які безпосередньо стосуються міста Проскурова та повіту, а також тих, в яких є будь-яка згадка про місто, його установи, заклади тощо. Зроблено спробу систематизації матеріалів.

Найбільше актів ПСЗ дають інформацію про влаштування та будівництво шляхів сполучення. Зокрема, у 1887-1894 рр. вийшло ряд документів, у який йдеться про будівництво шосейних шляхів від Проскурова до Кам'янець-Подільського (див. № 4253) та до Старокостянтинова (див. №10754). У документах 1897-1905 рр. зустрічаємо укази про будівництво на замовлення військового відомства шосе уздовж західного кордону імперії – від Кременця через Ямпіль та Купіль до Проскурова (див. №№14045, 26298).

Чимало актів стосуються історії залізниць. Передусім, цікавими є документи щодо створення акціонерного товариства Подільської залізниці та її будівництва. Серед масиву джерел передусім виокремимо – акт затвердження у 1909 р. статуту Подільської залізниці (див. №3823) та положення про внесення змін до нього (№35549). Ще один цікавий документ – узаконення змін у прокладанні залізничних колій в межах Проскурова. Спочатку планувалось, що колії до міста будуть прокладені на східній

його околиці, проте – проблеми, що виникли з відведенням земель, вимусли товариство змінити проект. У 1912 р. прийняли рішення – прокласти колії Подільської залізниці на західній околиці Проскурова, в районі приміського села Гречани (див. №36884).

Цікавими є акти, що фіксують утворення першого в місті Проскурові акціонерного товариства – «Проскурівський пісочно-рафінадний цукровий завод С.Г. Маранца» (див. №№10541, 11424). Цей завод почав працювати у 1891 р., а вже 1894 р. його власник, купець С.Г. Маранць, зареєстрував акціонерне товариство.

З документів ПСЗ можна дізнатись про надання у 1905 р. Проскурівському реальному училищу почесного найменування «Олексіївське», а також про створення в Проскурівському повіті у 1903 р. дитячого притулку (див. №№23365, 31104).

Для дослідників військової історії будуть цікавими: документ 1881 р., в якому унормовані штати резервних та місцевих військ у Проскурові (№367) та указ 1902 р. на відчуження земель для будівництва квартир для офіцерів у військовому містечку міських казарм (див. №21560).

Таким чином, в ході дослідження з'ясовано, що до другого зібрання ПСЗ увійшло 36 законодавчих актів, в яких є згадка про Проскурів або Проскурівський повіт, пов'язані з ним установи, події та ін. Всі ці матеріали є важливими джерелами для дослідження історії міста ХІХ – початку ХХ ст.

Для зручності дослідників всі названі документи систематизовано у таблицю з відповідними посиланнями, датуванням і скороченою назвою (мовою оригіналу в сучасній орфографії). У останній колонці – короткий коментар про згадку. Таблиця складена за [1].

том, стор.	№	дата	назва документу	згадка
I с. 82,130	Штати и табели к №367	23.08.1881	Высочайше утвержденное Расписание проектированных местных бригад, резервных запасных и местных частей в мирное время, с указанием распределения резервных рот по уездам, для замены этими ротами части местных команд.	Проскурів
III с. 132	Штати и табели к №1592	19.05.1883	Табель, определяющая законную оценку земель, незаложенных в кредитных учреждениях, для исчисления пошлин с безмездного перехода сих имуществ.	Проскурівський повіт

VI с.94	Штаты и табели к №3789	09.06.1886	Высочайше утвержденная табель подесятинных цен, на основании которых выводится высший размер ссуды, выдаваемой Правительством при выкупе сельских чиншевых повинностей в губерниях Западных и Белорусских.	Проскурів- ський повіт
VI с.358	3823	15.06.1886	Высочайше утвержденное положение Военного Совета. – <i>О некоторых изменениях в штатах учреждений военно-инженерного ведомства.</i>	Проскурів
VII с.90	4253	24.02.1887	Именной, данный Министру Путей Сообщения. – <i>Об отчуждении из частного владения земель и других имуществ под устройство шоссе от города Проскурова до местечка Ярмолинец.</i>	Проскурів
VII с.79	Штаты и табели к №4209	30.01.1887	Высочайше утвержденное... II. Расписание ценам, по которым должно производится вознаграждение владельцам лошадей, при поставке их в войска...	Проскурів, Проскурів- ський повіт
VII с.162	Штаты и табели к №4415	08.05.1887	Высочайше утвержденное Расписание о распределении запасных нижних чинов, подлежащих явке в учебный сбор 1887 года.	Проскурів- ський повіт
VII с.206	Штаты и табели к №4560	09.06.1887	Высочайше утвержденные: А. Раскладка сборов на губернские повинности и на содержание духовенства на трехлетие с 1887 года. ... II. Поземельный сбор на губернские повинности и на содержание духовенства.	Проскурів- ський повіт
VII с.309	Штаты и табели к №4874	11.12.1887	Высочайше утвержденные: ...II. Распределение Уездных Воинских Начальников по разрядам и округам.	Проскурів- ський повіт
XI с. 302	7736	27.05.1891	Именной Высочайший указ, данный Министру Путей Сообщения. – <i>Об отчуждении земель под устройство вторых путей на некоторых участках Юго-Западной железной дорог.</i>	Проскурів
XIII с. 203	9504	17.04.1893	Высочайше утвержденное мнение Департамента Государственной Экономии Государственного Совета. – <i>Об устройстве второго пути на участке Юго-Западных железных дорог Проскуров – Черный Остров.</i>	Проскурів

XIII с. 336	9653	24.05.1893	Высочайший указ, данный Министру Путей Сообщения. – <i>Об отчуждении в собственность казны земель и имуществ, потребных для производства предположенных в 1893 году работ по усилению и улучшению железных дорог с стратегическою и коммерческою целями.</i>	Проскурів
XIII с. 325	Штаты и табели к №10181	21.12.1893	Расписание городов и поселений V класса для взимания государственного квартирного налога	Проскурів
XIV с.202	10541	15.04.1894	Высочайше утвержденный Устав акционерного Общества Проскуровского песочно-рафинадного сахарного завода С.Г. Маранца	Проскурів
XIV с.315	10657	23.05.1894	Высочайше утвержденное мнение Департамента Государственной Экономии Государственного Совета. – <i>О постройке 2-х полуказарм на участке Юго-Западных железных дорог Черный Остров – Волочиск.</i>	Проскурів
XIV с.396	10754	06.06.1894	Именной Высочайший указ, данный Военному Министру. – <i>Об отчуждении в собственность казны земель и имуществ под устройство новых линий шоссе в западных военных округах.</i>	Проскурів
XV С.121	11424	03.03.1895	Высочайше утвержденное положение Комитета Министров – <i>Об изменении Устава акционерного Общества Проскуровского песочно-рафинадного завода С.Г. Маранца</i>	Проскурів
XV С.642	12194	27.11.1895	Именной Высочайший указ, данный Подольскому Губернатору. – <i>Об отчуждении для тюремных надобностей прилегающего к Проскуровской тюрьме участка земли, принадлежащего наследникам мещанки Грацерштейн.</i>	Проскурів
XVII С.255	14045	05.05.1897	Именной Высочайший указ, данный Военному Министру. – <i>Об отчуждении земель и имуществ, необходимых для устройства новых линий военных шоссе в Варшавском и Киевском военных округах.</i>	Проскурів
XVII С.301	Штаты и табели к №14056	05.05.1897	Расписание городов и поселений по классам для взимания государственного квартирного налога	Проскурів

XVIII отд. 1 С. 333	15411	18.05.1898	Именной Высочайший указ, данный Министру Путей Сообщения. – <i>Об отчуждении земель и имущества под производство дополнительных работ с целью развития Юго-Западных железных дорог.</i>	Проскурівський повіт
XVIII отд. 1 С. 971	16037	11.11.1898	Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. – <i>Об усилении штатов мировых судебных установлений в девяти Западных губерниях.</i>	Проскурівський повіт
XX отд. 1 С. 1164	19495	27.12.1900	Высочайшее повеление, объявленное Министром Юстиции. – <i>Об открытии Каменец-Подольского, Балтского, Брацлавского, Винницкого, Гайсинского, Летичевского, Литинского, Могилев-подольского, Ушицкого, Ольгопольского, Проскуровского и Ямпольского Уездных Попечительств детских приютов ведомства учреждений Императрицы Марии.</i>	Проскурівський повіт
XXI отд. 1 С. 596	20298	08.06.1901	Именной Высочайший указ, данный Министру Путей Сообщения. – <i>Об отчуждении земель и имущества для дополнительных работ на Юго-Западных железных дорог.</i>	Проскурівський повіт
XXII отд. 1 С. 485	21560	03.06.1902	Именной Высочайший указ, данный Военному Министру. – <i>Об отчуждении земельного участка для возведения офицерских квартир при воинских казармах в городе Проскурове Подольской губернии.</i>	Проскурів
XXIII отд. 1 С. 901	23365	14.08.1903	Высочайшее повеление, объявленное Министром Юстиции. – <i>Об открытии Черно-Островского сельского детского приюта ведомства учреждений Императрицы Марии, с богадельней, и Сельского Попечительства приюта в местечке Черном Острове Проскуровского уезда Подольской губернии.</i>	Проскурівський повіт
XXV отд. 1 с. 150	25894	26.02.1905	Высочайшее повеление, объявленное Министром Народного Просвещения. – <i>О присвоении вновь открытому Реальному Училищу в городе Проскурове Имени Государя Наследника Цесаревича и Великого Князя Алексея Николаевича.</i>	Проскурів

XXV отд. 1 с. 371	26298	30.05.1905	Именной Высочайший указ, данный Военному Министру. – <i>Об отчуждении земель под устройство новых линий шоссе на западном пограничном пространстве.</i>	Проскурівський повіт
XXVII с. 206	Штаты и табели к №29242	03.06.1907	Расписание числа губернских выборщиков	Проскурівський повіт
XXVIII с. 786	31104	28.10.1908	Высочайшее повеление, объявленное Министром Юстиции. – <i>О переименовании Черно-Островского сельского детского приюта, с богадельней, и Черно-Островского Сельского Попечительства детских приютов в Пашковецкие, по месту нахождения их в с. Пашковцах Проскуровского уезда.</i>	Проскурівський повіт
XXIX отд. 1 С. 124	31512	21.02.1909	Именной Высочайший указ, данный Сенату. – <i>Об отчуждении земли для сооружения ширококолейной железнодорожной линии от станции Шепетовка Юго-Западных железных дорог до губернского города Каменец-Подольска.</i>	Проскурів, Проскурівський повіт
XXIX отд. 1 С. 124	31514	21.02.1909	Высочайше утвержденный Устав Общества Подольской железной дороги.	Проскурів
XXX отд. 1 С. 457	33313	08.04.1910	Высочайшее повеление, объявленное Министром Народного Просвещения. – <i>О присвоении Ярмолинецкому двухклассному сельскому училищу Проскуровского уезда Подольской губернии, наименования «Алексеевского».</i>	Проскурівський повіт
XXXI отд. 1 С. 588	35549	20.06.1911	Высочайше утвержденное положение Второго Департамента Государственного Совета. – <i>Об изменении параграфов 1 и 7 Устава Общества Подольской железной дороги.</i>	Проскурів
XXXII отд. 1 С. 302	36884	12.04.1912	Именной Высочайший указ, данный Сенату. – <i>Об отчуждении земли в Проскуровском уезде Подольской губернии, для подхода Подольской железной дороги к городу Проскурову.</i>	Проскурів, Проскурівський повіт

XXXIII отд. 1 С. 1279	38006	24.08.1912	Высочайше утвержденное положение о сооружении линии от Жлобина к югу на правом берегу реки Днепра и Высочайше утвержденные дополнения: первое к Высочайше утвержденному, 21 июня 1910 года, уставу общества Подольской железной дороги	Проскурів
-----------------------------	-------	------------	--	-----------

Джерела та література:

1. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание третье: С 1 марта 1881 года по 1913 год. – СПб.: Гос. тип., 1885-1916. – 33 т.
2. Шандра В. С. *Полное собрание законов Российской империи* // Энциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па – Прик. – С. 347.

*Земський Ю.С.
м. Хмельницький*

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ – НАСТУПНИК ЗАПОВІТВ Т. ШЕВЧЕНКА ТА ТВОРЕЦЬ МОДЕРНОЇ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Масові політичні захоплення української національної еліти соціалістичними вченнями впродовж 70-х – 80-х рр. та починаючи з 90-х рр. XIX ст. мода на марксизм, разом із поширенням ідеї необхідності та можливості буцім-то лише “всеросійського” (тобто, узгодженими разом з росіянами діями) звільнення від самодержавного сатрапства – позначилися на тактиці дій української інтелігенції також у подальші роки, аж до революції 1917-1921 рр. Негативні впливи вказаних вчень діяли згубно у кількох площинах.

Щонайперше, як вчення соціалізму, так і комунізму носять космополітичний характер. Вони трактують увесь зміст життя будь-якого суспільства виключно через ідею класовості, тобто ніби-то головною ознакою кожного суспільства є його поділ на “бідних” та “багатих”. Й коли соціалізм передбачає максимальне служіння інтересам “перших”, а водночас всіляке обмеження “других”, то комунізм стверджує, що жодного порозуміння між “першими” та “другими” взагалі не може бути. Тому говорити про національне порозуміння, про ідею національної згоди та консолідацію нації можна іще, до певної міри, в межах вчення соціалізму, але це

виключено для комуністів, у яких головне ідейне гасло проголошувало – “пролетарі усіх країн – єднайтеся” (в сенсі – задля спільного повалення “буржуа усіх країн”).

Проте, українські послідовники вчень соціалізму (за рідким виключенням) зовсім не мислили ідеями побудови таких звабливих для них суспільних відносин в межах України. Вони були переконаними соціалістами “всеросійського” масштабу, тобто вслід за М. Драгомановим мислили про можливість та необхідність побудови соціалізму в межах усієї наявної Російської імперії, відразу після повалення в ній самодержавства та перебудови її у федеративну республіку. Тож якщо вони й залишалися шанувальниками української культури та освіти і прагнули сприяти їх розвитку, то лише задля того, аби надати українським селянам політичної грамотності, тобто – розуміння необхідності консолідованої боротьби проти царату.

Водночас, усвідомлення, що головною має бути боротьба за власну національну Українську державність (у якій, в подальшому, можна буде будувати будь-який бажаний устрій), на жаль, було дуже мало поширеним серед української еліти на зламі XIX – XX ст. Одним із таких “небагатьох” був громадivecь братчиків-Тарасівців – Микола Міхновський, який одним із перших відверто намагався втямити українським фанатам соціалізму, що жодного порозуміння, а тим більше “братання” поміж нацією панівною та поневоленою в жодному разі бути не може, й такого “братання” росіяни не виявлятимуть.

З переїздом М. Міхновського з Києва (де здобув фах юриста й мав першу практику адвоката) до Харкова, він одразу влився до місцевої Української громади й саме тут, за його ініціативи, у лютому 1900 р. було створено політичну силу самостійницького спрямування – Революційну Українську партію (РУП). Її засновниками та організаторами виступили також Дмитро Антонович, Михайло Русов, Боніфатій Камінський, Левко Мацієвич, Юрій Коллард, Олександр Коваленко і Дмитро Познанський¹. Написана М. Міхновським праця “Самостійна Україна” була названа програмою РУП та видана окремою брошурою. Тут правник М. Міхновський аргументовано доводив, що українці через насильницьку політику росіян доведені до стану уярмленої нації, попри те, що “державна наших предків злучилася з московською державою як рівний з рівним і як вільний з вільним”, що й було закріплено, – за його висловом, – “Переяславською конституцією”².

Кілька столітнє поневолення привело до того, писав М. Міхновський, що попередні покоління української інтелігенції, виплекали цілий культ

¹ Андрієвський Віктор. Микола Міхновський... – С. 127.

² Міхновський Микола. Самостійна Україна // Микола Міхновський. Суспільно-політичні твори... – С. 166.

страхополохства, виробили цілу релігію лояльності, своїм сервілізмом, безідейністю, інертністю вони зробили український рух чимось ганебним, відсталим, спрощеним і тим самим відштовхнули від себе молодь. “Таким чином, українофіли лишилися без потомства, і сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила... Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов’язок. Вона виписує на своєму прапорі сі слова: *“Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ”*^{3*4}. Отож М. Міхновський, свідомий того, що прийшов час, коли до політичної боротьби готові долучатися тисячі, а не окремі одиниці – вважав за обов’язок надати цій політичній боротьбі національного спрямування, долучити українську молодь до боротьби за Вільну Україну. Проте, число його однодумців виявилось мізерним.

На жаль, практично відразу у складі РУП відбувся розкол. Він обумовлювався силою впливу пропаганди загальноросійських радикальних та соціалістичних ідей. Російські впливи займали усі сфери культурного життя й перетворилися, можна сказати, на своєрідну тотальну стихію, що захоплювала в тому числі й усіх громадсько-активних українців. Тож за таких умов, навіть ті громадські діячі, що перебували на українському національному ґрунті – часто сходили з нього, вважаючи його занадто “вузьким”, порівняно зі “загальнолюдськими” (пропагованими марксизмом) цілями й переходили до російського політичного табору. Додатковим стимулом таких переходів була зневіра в культурницькій, українофільській праці (тим більше, в умовах перманентних її заборон та обмежень й відсутності можливості впливати навіть на початкову школу та елементарну просвіту).

Об’єднана в рядах РУП українська молодь була також різних політичних вподобань (включно й соціалістичних). Тож вже у вступній статті партійного часопису “Гасло” за 1902 р. було заявлено, що ідеалом партії є “Вільна, самостійна Україна, з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм”, але на початку 1903 р. (коли М. Міхновський через розбіжності в поглядах полишив ряди РУПу) політичні провідники назвали попередні заяви нехарактерними для партії тепер⁵. А навесні 1905 р. в проекті нової програми вже говорилося, що РУП домагається для України лише автономії в межах Росії, з окремим “соймом, якому би належало право законодавства в тих внутрішніх справах, які торкаються тільки люду, що мешкає на території України”⁶. Зрештою РУП, як відомо, перейшла

^{3*} Виділено слова самим М. Міхновським.

⁴ Міхновський Микола. Самостійна Україна... – С. 173.

⁵ Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936. – С. 4.

⁶ Там само – С. 5.

цілком на соціалістичні позиції та перенайменувалася (на своєму III з'їзді в грудні 1905 р.) на Українську соціал-демократичну робітничу партію.

Показовою щодо наслідків впливу марксизму в українському середовищі є редакційна стаття у числі 2, часопису “Праця” за 1904 р. під назвою “Розмежуймося!”, де зокрема писалося наступне: “Нам, пролетарям-українцям, про красу і славу будучности України-неньки немає часу мріяти, і ми таких прихильників вільної України не маємо часу слухати. У нас є свої українські пекучі завдання. Нам треба добитись, щоб не ціла нація, ні, а щоб одна тільки та кляса українського суспільства, яка витворює своєю працею все те, з чого живуть, як національні, так і інтернаціональні пани наші, щоб ця пригноблена кляса вирівнялася і почала жити людським життям, а не життям робочої худоби”¹.

А згодом, на сторінках цього ж часопису – “Праця” розгорнулася дискусія щодо того, чи для українського пролетаріату існує національне питання, і чи потрібна йому своя українська держава? Найбільш характерною в цій полеміці була стаття під назвою “Неіснуюче питання”, де відстоювалася теза, що національне питання вигадала буржуазія, аби ошуквати робітників, бо “для пролетарів національного питання не існує”².

Микола Міхновський – один із небагатьох, хто ясно розумів усю облудність доктрини класової боротьби – відразу ж покинув ряди РУПу та заснував у 1903 р. Українську народну партію (УНП), із тим же гаслом – Самостійної України. Він переконував засобами партійної та публіцистичної діяльності, що українці не можуть іти в союзі разом із московськими революціонерами, бо останні не менше, аніж московські оборонці існуючого режиму (тобто на менше монархістів) хочуть нашого національного поневолення, хочуть українські інтереси підпорядкувати московським. Українська нація тільки тоді стане вільною, коли ми – українська інтелігенція – звільнимо насамперед свою думку з-під впливу чужинців – експлуататорів нашої нації. В протилежність московському революційному інтернаціоналізму і соціалізму, наш шлях іде по лінії індивідуалізму й революційного націоналізму³.

На жаль, ця ясність думки та твердість переконань М. Міхновського губилися в загальному шалі сліпих та руйнівних антисамодержавних настроїв, що поглинули українську інтелігенцію так само, як і російську. Такому засліпленню сприяла сама політика імперії в її хитаннях політичного курсу. Адже після поступок на вимогу революційного піднесення 1905-1907 рр., в Російській імперії почалася гнітюча реакція, що почасти виглядала як злочинна помста та розправа, оскільки жертвами її ставали не тільки крайні ліві революціонери, але й ті, хто лише прагнув реалізувати

¹ Там само – С. 5-6.

² Там само – С. 6.

³ Шемет Сергій. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Микола Міхновський. Суспільно-політичні твори... – С. 92.

права набуті разом із демократичними свободами, наданими Маніфестом 17 жовтня 1905 р.

Імперська юстиція та її “кишенькові” суди в своїх розправах змішали до купи й тих, хто палив маєтки, й тих, хто хотів лише надати політичного й громадянського самоусвідомлення широким верствам простолюду, хто займався школою та просвітництвом – усі однаково потерпали в ході контрреволюційних заходів влади. Все це страшенно руйнувало останні рештки авторитету інститутів влади та самодержавного правління, а водночас – це сильно анархізувало настрої населення. Тепер усі, хто б яку позицію – помірковану, чи радикальну мав раніше – набули переконання, що імперію, потрібно руйнувати вщент, а всі решта проблем впорядковуватимуться потім. Такі настрої також гуртували українських та московських революціонерів у єдине “всеросійське море спротиву”.

З початком подій Революції навесні 1917 р., більшість українських політичних діячів, що створили Центральну Раду – орган керування подіями в Україні на час Революції – також перебували в ідейному полоні соціалістичних утопій (усі вони переважно були членами українських партій соціалістичного спрямування: соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-фередалістів тощо). Тож вони оманливо сподівалися на спільно погоджені з російськими політиками-революціонерами демократизаційні процеси на теренах усієї колишньої Російської імперії, а відтак – намагалися усі свої дії звиряти з діями Тимчасового уряду Петрограда.

Микола Міхновський був одним із небагатьох, хто відразу взявся за справу виборювання державної незалежності України. Він ішов до солдатських казарм і там проводив складну, але вкрай конструктивну агітаційну роботу зі закликом до військових служити своїй, українській національній державі (адже, попри зречення царя і Революцію – продовжувалася Перша світова війна й тисячі українців залишалися у війську, мобілізованого іще царатом). М. Міхновський переконливо доводив, що саме тепер в українських військових з’явився шанс стати насправді вірними синами свого народу й служити своїй державі – служити значно краще, завзятіше, з більшою відданістю, аби виконати свій національний та державотворчий обов’язок.

За тієї загальної атмосфери морального занепаду в царській армії, коли звичними були заклики анархічного змісту, бунти, непокора наказам, небажання не-знамо за що воювати, заклики М. Міхновського знаходили повне розуміння та підтримку серед військових. Українські солдати йшли за ним, а не за тими, хто нищив авторитет офіцерства, нищив дисципліну, хто заохочував до безладу. Українські солдати легко переймалися національною ідеєю, а водночас і офіцерство місцевого українського походження, усвідомлюючи, що заклики М. Міхновського не є анархічними, а цілком конструктивними також ставали на його бік.

Треба також враховувати, що у той час початку подій Революції величезне піднесення та ентузіазм спостерігалися також серед усіх веств українського суспільства – в селах, містечках та містах населення сподівалося на рішучі й швидкі зміни, що мали б покращити їхнє життя. Й серед українського населення, особливо у місцевостях де активною була українська інтелігенція, де працювала “Просвіта” – українці виявляли велику підтримку Центральній Раді, вони захоплено вітали усі її рішення, долучалися до участі у Всеукраїнському конгресі, в селянських з’їздах, з власної ініціативи збирали кошти на підтримку роботи Центральної Ради та різних національних громадських ініціатив (як-то фонду ім. Т. Шевченка, Народного дому, Військового клубу тощо)¹.

Таким чином, М. Міхновський добре розумів важливість рішучих державотворчих дій на хвилі цього всенародного піднесення й масової підтримки українського національного руху, репрезентованого (в очах народу) Центральною Радою. А тому, на його переконання, щонайперше належало закласти основи створення національних українських Збройних сил (як головного гаранта національного державотворення). За його активної організаторської участі було створено першу українську військову частину – “Охочекомонний полк імені Богдана Хмельницького”. Активно долучався він також до організації Першого та Другого Всеукраїнських з’їздів військових, що відбулися у травні та червні 1917 р. Показовими є акценти, які виголосив М. Міхновський у своїй промові на Першому з’їзді: *“Щоб можна було супокійно кожній поневоленій нації розв’язати свої проблеми соціальні, їй треба насамперед розв’язати проблему національну... Старі нації Європи стали на виразний ґрунт, через що ми й бачимо, що французькі, чи німецькі соціалісти в сій війні стоять укупі зі своєю буржуазією. Інтереси тієї чи іншої класи уступили інтересам цілої нації”*².

Таким чином, розуміючи зміст нагоди, яку давала Революція в сенсі створення національної української державности, М. Міхновський дбав, аби створити мілітарну силу, що тільки й могла стати єдиним надійним її гарантом. Тож зовсім не достатньо ми дотепер поцінуємо своєрідний винахід М. Міхновського – заснування ним у той же час громадсько-політичної організації самостійницького спрямування – “Українського військового клубу імені Павла Полуботка”, котрий він сам і очолив. Ця громадська організація відіграла роль ідеологічного центру. Прихильники та послідовники ідей М. Міхновського – члени Клубу Полуботка розсосереджувалися по військовим частинам усіх армій імперії та проводили там агітаційно-пропагандиску роботу саме серед українських військових, роз’яснюючи їм важливість формування

¹ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. – Камянець-Подільський, 2005. – С. 60-62.

² Міхновський Микола. Відносини до війни // Микола Міхновський. Суспільно-політичні твори... – С. 318.

національних українських військових підрозділів. Українські солдати добре розуміли ці заклики й були готові долучатися. (Згадаймо, принагідно, яку важливу роль у формуванні більшовицької червоної армії відігравав інститут комісарів, формуючи серед селян та робітників уявлення, що це саме “їхня” армія, що бореться саме за “їхнє щасливе майбутнє...”)

На жаль, важливості цієї роботи, а ще гірше – важливості виборювання державної незалежності не розуміли впродовж усього 1917 р. керманічі Центральної Ради. Один із провідних її очільників – соціаліст В. Винниченко, вже на еміграції згадував: “Всякий сепаратизм, всяке відокремлення себе від революційної Росії здавалося смішним, абсурдним, безглуздим. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що ми матимемо в Росії? Де по всьому світі є такий демократичний, всеохоплюючий лад? Де є така необмежена воля слова, зібрань, організацій, як у новій, великій революційній державі?... На конференції української соціал-демократичної робітничої партії в квітні (1917 р.) питання про самостійність зустріло майже однодушне негативне відношення... Що ж до самостійности, то ми навіть уважали небезпечним для революції ідею сепаратизму, бо вона могла розбити революційні сили всієї Росії”³. Такими були погляди, а відповідно й дії українських соціалістів, що обсіли усі посади в Центральній Раді.

Натомість, програмними діями М. Міхновського, як пише Сергій Шемет, було створення своєї української регулярної армії, проголошення вслід за тим самостійної Української Держави та підписання сепаратного миру з Центральними державами⁴. Зрештою, подальші події, як знаємо, змусили керманічів Української революції діяти саме за цим планом М. Міхновського. Проте, такі дії відбувалися запізно, аж у 1918 р., у нелогічній, зворотній послідовності, як кроки рятування ситуації, що вийшла з-під контролю. Але в час, коли М. Міхновський навесні 1917 р. домагався реалізації свого плану, він піддавався остракізму, його не розуміли й не слухали. Діячі Центральної Ради, трагічно для подальшої історії України поводитися вкрай обережно щодо будь-яких ініціатив зі створення свого національного війська, вірячи водночас у можливість спільних із російськими діями демократичних перетворень, за яких національна армія просто буде непотрібною, а майбутнє України будуватиметься на умовах автономії у складі демократичної, федеративної Російської республіки^{5*}.

³ Винниченко В. Відродження нації. – Київ-Відень, 1920. – Т. 1. – С. 43-44.

⁴ Шемет Сергій. Микола Міхновський... – С. 101.

⁵ * Саме в той час у київських сатиричних журналах популярності набув шарж, що змальовував професора М. Грушевського у власяниці (тобто, у грубій, волосяній свиті) серед негрів і білих, із патирецею в руці (тобто, із посохом – символом вищої духовної влади) та підписом: “І поїдоша апостол Михаїл і проповідоша федерацію народам всього світу!” – Див.: Липа Юрій. Бій за українську літературу. Есей. // Липа Ю. Твори [в 10 т.] – Львів: Каменяр, 2012. – Т. 4. – С. 28.

Звичайно, така обережність Центральної Ради багатьма пояснювалася через тактичне підґрунтя, адже на теренах України тривали військові дії Першої світової й величезне скупчення військ під проводом генералів-росіян (приміром, в Кам'янці-Подільському дислокувалася ставка командуючого Південно-Західним фронтом генерала О. Брусилова) складала неабияку загрозу нічим не захищеній Центральній Раді. Тож як згадував М. Грушевський, доводилося остерігатися рішучих, самочинних акцій з боку наших військових, які могли б бути трактовані військовим переворотом, а відтак, задавлені російською владою “прямо з садистичною жорстокістю і при сій нагоді були б роздавлені початки національної організації”¹.

Але попри цю потенційну загрозу (на якій акцентує увагу М. Грушевський), в той же час, серед українських військових, що перебували на усіх фронтах відбувалося масове національне піднесення. Вони створювали у військових частинах свої осередки й проявляли доволі високу національну свідомість та активність, вимагаючи зокрема українізації військових частин, тобто перегруповання українців із різно-національних військових підрозділів до суто українських. За підрахунками В. Волковинського, вже до початку травня 1917 р. в армії було створено 1337 українських військових організацій, з яких – 685 на Південно-Західному фронті та майже 300 у Київському військовому окрузі, й саме з їхнього середовища, з усіх кінців Росії на адресу Тимчасового уряду надходили телеграми й резолюції з вимогами українізації військових частин². То чи не було це достатньою силою на яку мала би опертися Центральна Рада у своїх відносинах із Тимчасовим урядом? Й саме на цю силу широкої, масової солдатської підтримки й покладався у своїх стратегічних державотворчих планах М. Міхновський.

Щодо ставлення українських військових до позиції соціалістичної Центральної Ради у порівнянні з самостійницькою ідеєю Миколи Міхновського маємо цікаві спогади сучасника – делегата Першого Військового з'їзду, ефрейтора Певного, котрий згадував: “Так ото ж, братця, як вийде Винниченко! Та як почне, як поведе! Так, як йому послушаєш, то вся земля навколо, скільки оком скинеш, ніби твоя власна стала. Земля – селянам, а фабрики – робітникам! – так говорить, так говорить – ніби купчу тобі на всю землю подарував. Настоящий, можна сказати, демократ: всім догодити хоче! А по ньому Міхновський поручник! Так цей – куди там Винниченко! Цей тільки Україну, братця, знає! Так і говорить – Україна, значить, для українців! Господи! Мов з Кобзаря тобі відчитує! А всі слухають – аж

¹ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 110.

² Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 52.

дух затаїли. Не тільки люди – каміння слухає! А про тих, про москалів, як почне говорити, так ніби і сліду по них не лишить! – Україна, і більше нічого. Така як самі захочемо! Це вам, братця, людина! Наша людина! Настоящий тобі козак-характерник! З ним хоч і на смерть любо!²³

Впливовість позиції М. Міхновського серед військових виявлялася ще в тому, що попри невдачу на перемовинах делегації Центральної Ради зі Тимчасовим урядом 20 травня у Петрограді та відхилення останнім усіх прохань української делегації (включно з рішеннями Першого Військового з'їзду) – стихійна українізація військових підрозділів в імперській армії все ж відбувалася. Так само, всупереч заборони військового міністра О. Керенського проводити Другий Військовий з'їзд, українські військові делегати самочинно зібралися у Києві й провели цей з'їзд – чим спонукали Центральну Раду до проголошення I Універсалу.

Тож чи достатньо рішучою була сама Центральна Рада, у відповідності до викликів часу? Чи не надмірна обережність, а точніше – побоювання революційної активності українських солдатських мас, а також самооманлива довіра до Тимчасового уряду прирекли Центральну Раду до втрати авторитету серед українського народу. Показовою є у цьому сенсі позиція Центральної Ради щодо збройного виступу українських військовиків, організованого Військовим клубом імені Павла Полуботка у Києві в ніч із 17 на 18 липня (за новим стилем – з 4 на 5 липня). Тоді було нейтралізовано усіх представників Тимчасового уряду в Києві, а також російські військові підрозділи й змовники (згідно самостійницького плану М. Міхновського) пропонували Центральній Раді брати усю повноту влади у свої руки. Натомість, остання змусила повстанців роззброїтися, повернутися до казарм, а згодом їх (а серед них і М. Міхновського) було відправлено на передову Румунської ділянки фронту й фактично, таким чином було інспіровано знищення найбільш відданих українській справі, патріотичних українських військовиків⁴.

З подібною недовірою поставилися діячі Центральної Ради наприкінці осені 1917 р. до формування генералом П. Скоропадським Першого українського корпусу, який, за спогадами Д. Дорошенка, міг би стати надійним ядром (чисельністю в 60 тис. військових) майбутньої української армії. Але в колах Центральної Ради цих військ боялися, бо думали, що “генерал Скоропадський зробить переворот і створить якийсь інший уряд, правіший, ніж Генеральний секретаріат Центральної Ради... Отже, замість того, щоб використати український корпус, постаралися швидше його

³ Мірчук Петро. Микола Міхновський. Апостол української державности. – Філадельфія, 1960. – С. 95.

⁴ Там само. – С. 87-93; Міхновський Микола // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф. Володимир Кубійович / Перевидання в Україні. – Л., 1996. – Т. 5. – С. 1616.

розкласти й знищити”¹. Через таку політику, замість мільйонів українських багнетів які могли б захистити Центральну Раду іще весною-влітку 1917 р., вже на осінь-зиму – не залишилося жодної сили, про що засвідчили криваві події під Крутами наприкінці січня 1918 р.

На жаль, усвідомленню пріоритетної важливості створення власної національної держави завадив різночинно-селянський світогляд прагматичного змісту, що тотально переважав у більшості лідерів революційних подій, зокрема в діячів Центральної Ради. Останні (будучи переконаними соціалістами) переймалися проблемою соціальних умов життя українців, не розуміючи, що без власної національної держави жодного соціального устрою для свого народу забезпечити не можливо.

Послугуючись словами Т. Шевченка, можна сказати, що українські лідери Революції впродовж 1917 р. бачили своїм завданням: “Аби українцям картопелька добре родила”. Вони не міряли теренів України категорією “Священної Української землі, окропленої кров’ю Українських лицарів-борців за Свободу”, а отже не розуміли, що найпершим їхнім завданням є необхідність закріпити рідну землю за Українською нацією у спосіб створення Української Держави. Тож у підсумку, не забезпечивши собі політичних важелів впливу на хід подій в Україні, ці політичні лідери виявилися безсилими і у вирішенні економічних проблем й зрештою втратили не лише владу, але й шанс здобуття Української волі.

Висновки.

Діяльність української еліти, яка в умовах тимчасового послаблення російського політичного сатрапства впродовж 1856 – середини 1862 рр., змогла задекларувати самобутність національно-політичних інтересів українства (відмінну від поляків та від росіян) – є за своїм змістом діяльністю модерного українського націотворення. А отже і сама ця еліта може бути названа модерною національною українською елітою.

Суспільство, яке хотіли вибудувати в Україні представники нашої еліти є за своїм змістом громадянським суспільством, де немає місця становій диференціації, де усі перебувають у рівній підпорядкованості спільним законам, а також усі є однаково причетними та однаково відповідальними за все, що відбувається в суспільному житті. Причому, така модель українських суспільних відносин була не штучно надуманою абстракцією, не вигаданою конструкцією певних інтелектуалів – вона виводилася представниками нашої еліти з історичної української спадщини, з минулих суспільно-правничих традицій, що беруть свій початок у княжо-“вічових” та козацько-“громадівських” традиціях.

---

¹ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920). Друге видання – Мюнхен, 1969. – С. 204.

Водночас, уявлення представників української еліти щодо природної демократичності українського народу набуло дещо гіперболізованого змісту й це породило романтизовану ідею-уявлення так званого “безпанського” суспільства, згідно якої українцям не лише не властиво, але навіть буцімто чужим є бажати будь-яких переваг та привілеїв, влади та можливості. Відтак, носіями справжньої української культури є ніби-то виключно українські селяни, а отже й усі представники еліти, хто вболіває за український народ та його культуру повинні уподібнитися селянам – прийняти їхній спосіб життя, мову, манери, одяг тощо. Так з’явилося явище українофільства – готовність служіння рідному народу аж до жертвового самозречення своїми приватними інтересами й самим приватним життям.

Найголовніша та найцінніша роль українофілів виявилася у наданні українському народу (першочергово власне селянству) освіти українською рідною мовою, а отже селянство набувало свідомості вільних людей (за селянською реформою) разом із усвідомленням власної української ідентичності. Відтак, до природної української “стихії” життя селян додавалося ще й розумове усвідомлення своєї українськості – через твори Т. Шевченка, через букварі та читанки, через українські театральні п’єси тощо, вони проймалися “духом” українськості, на противагу полонізму (в Українському Правобережжі) та прагненню самодержавної влади “проімперськи” зросійщити українців. А тому культурницька праця українофілів підготувала український народ до політичного самовияву у слушний час подій Революції початку ХХ ст.

Характерно водночас, що попри публічні заяви провідних представників української національної еліти щодо виключно культурницького змісту їхніх прагнень та заперечення ними будь-яких політичних амбіцій, у приватному довірливому спілкуванні вони відверто заявляли, що майбутнє українців буде цілком окремим від росіян, і це обумовлено відмінними рисами національного характеру двох народів. Українці потребують побудови суспільних відносин на засадах рівності, відкритості та справедливості, що сукупно іменовано в українській народній культурній традиції поняттям – “братерства”. Ці ж ідеали були певною мірою додатково “освячені” творчістю Т. Шевченка, котрий виступив репрезентантом “душі” українського народу, оспівавши природні для нашого народу цінності свободи, людської гідності, а також побратимства поміж усіма українцями.

Саме ідеї Т. Шевченка та діяльність українофілів, хлопоманів, громадівців середини ХІХ ст. започаткували генезу українського модерного націотворення. Інакше кажучи – заклали теоретичні основи та розпочали практичну реалізацію формування модерної української нації.

На жаль, українофільська ідеалізація способу життя українських селян у поєднанні з антиукраїнськими заборонами, переслідуваннями й обмеженнями, що провадилися царатом, обернулися зневірою в можливість досягти національного звільнення українців. А відтак, українська еліта вже наприкінці XIX – початку XX ст. захопилася космополітичними вченнями соціалізму й комунізму, що ставили собі головним і виключним завданням поліпшення соціальних умов життя нижчих верств суспільства. Водночас, боротьба проти імперії й самодержавства розглядалася доцільною лише в узгодженні з так званими російськими демократичними силами.

Саме ці ідейні упередження української еліти відіграли трагічну роль в період Революції 1917 – 1921 рр., так як провідні очільники українства тривалий час не усвідомлювали термінової потреби незалежного національного державобудівництва й через класові свої уподобання досить часто займали деструктивну позицію щодо справи українського націотворення.

Іваневич Л.А.

м. Хмельницький

ДО ВІДЗНАЧЕННЯ 100-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО

У статті проаналізовано, систематизовано та висвітлено події пов'язані з популяризацією життєдіяльності та творчої спадщини подільського вченого, історика й мистецтвознавця К. В. Широцького (1886-1919), які відбулися за 100 років від дня смерті науковця.

Ключові слова: *Кость Широцький, Україна, Поділля, історія, вчений, мистецтвознавець, наукові праці, конференція, фестиваль.*

13 вересня 2019 р. виповнюється 100 років з дня смерті подільського вченого Костя Віталійовича Широцького (1886–1919), родом із с. Вільшанка-Бершадська Ольгопільського повіту Подільської губернії (сьогодні це с. Покровське Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.), ім'я якого є маловідомим для широкого кола української громадськості. Але не тому, що не заслуговує на більшу увагу й пошану, а тому, що згасло зіркою у важкому часі, за якого він жив і творив. Після його несподіваної смерті в 33 роки настали умови внаслідок яких ім'я професора перестало лунати – так само, як і імена інших визначних українських науковців, що зазнали переслідувань, арештів, репресій або емігрували. Творча спадщина, котру залишив після себе Кость Широцький вражає своєю величиною,

адже охоплює приблизно 177 праць, понад 30 рукописів фундаментальних досліджень української історії й культури та краєзнавчих розвідок і близько 30 рецензій поточної мистецтвознавчої літератури, що були написані впродовж усього лише 15 років наукової діяльності вченого. Яких тільки аспектів життя українського народу не торкаються його праці. Це й проблеми регіональної історії, краєзнавства, історії декоративного, сакрального та церковного мистецтва, етнографії, фольклору, друкарства, гончарства, малярства, археології, церковної та світської архітектури, народних звичаїв і обрядів, художньої творчості Т. Шевченка, В. Тропініна, Г. Левицького, І. Сошенка та інших митців [1, с. 60, 130, 180].

Після смерті Костя Віталійовича до 90-х рр. XX ст., як періоду забуття та вилучення з наукового обігу творчих здобутків професора, лише зрідка зустрічаються спогади про нього. Так, у газеті «Вінницькі вісті» (1941) в статті краєзнавця Мусія Кондратенка була подана інформація про перевезення з Тульчина до Вінницького краєзнавчого музею особистого архіву Костя Широцького, що містив біографічні документи, епістолярну спадщину та рукописи його праць [2]. Однак після завершення Другої світової війни архів подільського професора зник. Частково ці матеріали були віднайдені нами в архівах, музеях і наукових закладах м. Києва та м. Хмельницького.

Щодо перевидання праць подільського професора першим проривом у довготривалому замовчуванні стала публікація двох рукописних праць К. Широцького «Нарис з історії художньої культури Галичини» [3] та «Минуле Подільської землі» [4] (1941-1942), які дослідник М. Кондратенко віднайшов у власному архіві вченого.

За період незалежності України відбувся процес повернення ім'я подільського професора вітчизняній історії, науці та українському суспільству в цілому. Насамперед за цей час було надруковано більше сотні наукових статей та краєзнавчих розвідок, присвячених окремим аспектам життя й творчого здобутку вченого. Крім того, 9 листопада 1993 р. засновано Хмельницьку обласну премію імені Костя Віталійовича Широцького в галузі мистецтвознавства, фольклору та етнографії за вагомі досягнення у вивченні й популяризації фольклору, етнографії, народних традицій і обрядів, що стала одним із шляхів повернення його постаті із небуття. Положення про премію розробив відомий поділлєзнавець, доктор історичних наук, професор Лев Васильович Баженов. Лауреатами премії імені К. В. Широцького впродовж 1994-2015 рр. стала двадцять одна особа, у тому числі автор монографії про подільського вченого – Л. Іваневич у 2013 році [5, с. 15-22].

У 2011 р. побачила світ монографія подільської дослідниці Лілії Іваневич «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог» (2-е вид., 2012; 3-є вид., 2016) [6], як результат захисту кандидатської дисерта-

ції на тему «Кость Широцький – науковець, громадсько-просвітницький та педагогічний діяч» (26 травня 2006 р.) під науковим керівництвом знаного на Поділлі історика, професора Івана Васильовича Рибака.

Завдяки спільним зусиллям подільських учених вийшли з друку: в 2004 р. – рукописна праця Є. Сіцинського про К. Широцького й праця В. Січинського про К. Широцького (упорядники Л. Іваневич, А. Трембіцький) [7], в 2009 – біобібліографічний покажчик праць Костя Віталійовича і його батька й покажчик праць про К. Широцького (упорядники О. Завальнюк, Л. Іваневич, А. Трембіцький) [8], в 2016 – праці «Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького обласного краєзнавчого музею» (упорядник Л. Іваневич) [9] та «Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, газлах, матеріалах, документах)» (упорядники Л. Іваневич, А. Трембіцький) [10], в 2019 – доповнене перевидання праці «Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, газлах, матеріалах, документах, епістолярії, світлинах)» (упорядники Л. Іваневич, А. Трембіцький) [11].

За роки самостійної України було перевидано ряд праць Костя Широцького, а саме: «Подільські колядки та щедрівки» (1991) [12]; «Знамениті українські артисти-співці XVII–XVIII віку» (1993) [13]; «Київ. Путівник» (1994, 1995, 2008) [14]; «Музика й співи в Україні» (1995) [15]; «Надгробні хрести на Україні» (1998) [16]; «Шевченкова наречена» (2003) [17], «Національне мистецтво й завдання мистецтва в Україні» (2010, 2016) [18; 19].

Разом із тим, Л. Іваневич перевидала ще декілька окремих праць К. Широцького, зокрема: «З недавнього минулого» (2011) [20]; «Наш прапор» (2013) [21]; «Очерки по історії декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство дома въ прошломъ и настоящемъ» (2013) [22] та «Білоусівська церква» (2019) [23].

Крім цього Й. Дзензелівський (1998) та Л. Іваневич (2010) упорядкували рукописні праці К. Широцького «Бурсацький жаргон української мови на Поділлі» [24] та «Словарець бурсацького говору» [25]; а Л. Іваневич упорядкувала у 2016 р. праці «Изъ художественнаго прошлаго Подоліи. (Старинная расписная дверь изъ с. Луки Мелешковской Под. губ.)» [26] та «Народныя повѣрїя о буднихъ дняхъ недѣли и празднованіе этихъ дней простымъ народомъ» [27].

Варто також зазначити що, зі здобуттям Україною незалежності розпочався процес ліквідації радянських ідеологічних назв та відтворення історичних назв вулиць, провулків, площ, проїздів тощо. Зокрема, відповідно до постанови президії Кам'янець-Подільської міської ради за № 35 від 11 вересня 1990 р. в місті Кам'янець-Подільський Хмельницької області було перейменовано назви вулиць у запроєктованому мікрорайоні Північний у вересні 1992 р.: Проектна-1 отримала назву Литовська, Про-

ектна-2 – Костя Широцького, Проектна-3 – Січових стрільців [28]. Після Революції гідності процес перейменування відновився із прийняттям Закону України від 09.04.2015 р. № 317 „Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки”. Керуючись згаданим законом та ст. 26, п. 1 ст. 59 Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні”, Вінницька міська рада затвердила рішення про перейменування 135 вулиць, провулків і проїздів у місті. Так, вулицю Щорса перейменовано на вулицю Костя Широцького, а провулок Щорса – відповідно на провулок Костя Широцького [29]. Залишилося переназвати тепер центральну вулицю с. Білоусівка на честь Костя Широцького.

Важливу роль у популяризації творчості Костя Широцького відіграли й численні заходи, проведені за роки незалежності України на території Поділля, зокрема, Вінниччини, Хмельниччини та Кіровоградщини.

Першим з таких заходів став музейний фестиваль етнографічних міні-експозицій з нагоди 125-річчя від дня народження Костя Віталійовича Широцького, проведений 2 червня 2011 р. за організації Вінницького обласного краєзнавчого музею (ВОКМ) на чолі з Висоцькою Катериною Іванівною в с. Вільшанка Крижопільського району Вінницької області.

Свої міні-експозиції представили 12 музеїв Вінницької області, народні майстри та власники родинних колекцій. На фестивалі кандидат історичних наук Лілія Іваневич вперше презентувала на широкий загал громадськості свою монографію «Кость Широцький (1886–1919) : науковець, просвітник, педагог» (2011) [30; 31].

Другим кроком у цьому напрямку став фестиваль народної творчості «Крокове колесо», присвячений Дню Святої Трійці (Зеленій неділі) та вперше життєдіяльності й науковій спадщині К. В. Широцького, який відбувся 5-го червня 2012 року в с. Білоусівка Тульчинського району Вінницької області. Організації колоритного свята завдячуємо насамперед його ідейному куратору – директору Білоусівської ЗОШ І-ІІІ ст. Валентині Михайлівні Рябокінь, яка зуміла об’єднати зусилля місцевої громади, науковців Вінниччини й Хмельниччини, влади та спонсорів у єдине ціле, а також директору Вінницького обласного центру народної творчості Цвігун Тетяні Омелянівні за допомогу в організації свята та його популяризації у власному журналі центру – «Світлиця». Виставку, приурочену життєвому й творчому здобутку Костя Віталійовича Широцького відкрив екскурсовод центру «Краєзнавець» шкільної республіки «Берегиня» Валерій Андрущенко.

В експозиції виставки була вперше представлена монографія Л. Іваневич «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог» (2011), яку автор презентувала під час свого виступу на фестивалі. Пра-

цівники Тульчинського краєзнавчого музею ознайомили присутніх з монографією К. Широцького «Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство дома въ прошломъ и настоящемъ» (1914) та оригінальними етнографічними експонатами з фондів колекції музею. На фестивалі територіальні громади Тульчинського району організували виставки робіт і майстер-класів народних майстрів із найрізноманітніших напрямків українського декоративно-прикладного мистецтва.

Свято завершилося концертом народної пісні та танцю. У ньому взяли участь аматорські колективи району, зокрема місцевий ансамбль «Надвечір'я», котрий виконував колядки й щедрівки, зібрані К. Широцьким [32].

Після заходу організатори й учасники свята відвідали могилу К. Широцького на місцевому кладовищі з покладанням квітів та Білоусівську церкву св. Михайла, в якій колись правив батько Широцького Віталій Андрійович. Саме в будинку батька в с. Білоусівка зупинилося серце Костя Віталійовича Широцького 13 вересня 1919 р. А християнський обряд за спокій душі професора відправили в Білоусівській церкві, розпис якої в самотньому українському народному стилі організував молодий науковець ще влітку 1914 р. разом з відомим художником Г. Золотовим та іншими талановитими майстрами свого часу. І саме на території Святомихайлівської церкви був спочатку похований Кость Широцький, але за переказами місцевих жителів перепохований на сільському цвинтарі в 1970 роках. До сьогодні громада села доглядає за могилою свого земляка [33].

Гідно відзначили на Поділлі в 2016 р. й 130-річчя з дня народження Костя Віталійовича Широцького. Зокрема, 9 червня відбувся науковий круглий стіл «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог» у Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці.

У роботі круглого столу взяли участь заступник директора з внутрішньої бібліотечної роботи ХОУНБ Олена Баворовська; директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії НАН України, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, доктор історичних наук, професор Лев Баженов; голова Хмельницької міської організації НСКУ, кандидат історичних наук, доцент Юрій Блажевич; кандидат історичних наук, доцент Борис Кузіна; голова Хмельницького обласного товариства «Прогрес», кандидат фізико-математичних наук Віталій Міхалевський, доцент кафедри культурології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, голова обласного відділення Українського геральдичного товариства, заступник голови комісії з питань геральдики при Хмельницькій обласній державній адміністрації Валентин Ільїнський та ін.

Кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, член

НТШ і НСКУ Лілія Іваневич презентувала три наукові видання, що вийшли з нагоди 130-ти річного ювілею, а саме:

- 3-тє доповнене перевидання монографії «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог»;
- науково-археографічне видання «Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького обласного краєзнавчого музею»;
- науково-археографічне видання «Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах)» у співавторстві з кандидатом історичних наук Анатолієм Трембіцьким.

На заході за вагомих внесок у дослідження регіональної історії та відзначення 130-річного ювілею Костя Широцького Лілія Іваневич була нагороджена Почесними грамотами від Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України та Хмельницької міської організації НСКУ. Протоієрей Хмельницької єпархії Української православної церкви кандидат богослов'я Олександр Дацюк вручив молодій ученій Подяку від митрополита Хмельницького і Старокостянтинівського Антонія [34; 35].

З нагоди 130-річчя з дня народження Костя Широцького за сприяння наукової й творчої громадськості Хмельниччини та Вінниччини в с. Білоусівка Тульчинського району Вінницької області 21 червня 2016 р. було проведено другий фестиваль народної творчості «Кроковеє колесо» та круглий стіл у Білоусівській загальноосвітній школі I–III ступенів, присвячені творчості Костя Широцького. Організації важливих заходів задіяємо управління культури й мистецтв Вінницької ОДА, Вінницькому обласному центру народної творчості, Тульчинській РДА, Білоусівській сільській раді та як завжди директору Білоусівської школи.

В обговоренні проблематики круглого столу взяли участь кандидати історичних наук Лілія Іваневич та Анатолій Трембіцький, директор Вінницького обласного центру народної творчості Тетяна Цвігун, директор Білоусівської школи Валентина Рябокінь, начальник управління культури і мистецтв Вінницької ОДА Станіслав Городинський, голова Тульчинської РДА Микола Підболячний, голова Тульчинської райради Олексій Авраменко, начальник відділу культури Тульчинської РДА Катерина Третьякова, настоятель Свято-Михайлівського храму протоієрей Андрій, директор Тульчинської центральної районної бібліотеки Віра Вігуржинська, науковий співробітник Тульчинського краєзнавчого музею Анна Порожна, психолог вінницької школи № 11 й одночасно колишня випускниця Білоусівської школи Валентина Гнатюк, педагогічний колектив школи та представники громади.

Під час засідання круглого столу Л. Іваневич репрезентувала три наукові видання, приурочені 130-ти річчю визначного вченого та передала їх

примірники в шкільний музей. А. Трембiцький, співавтор одного з видань у своєму виступі висвітлив значення творчих надбань К. Широцького в історичній і культурній спадщині України.

По завершенню роботи круглого столу Тетяна Цвігун подала ідею присутнім представникам влади та громаді села з метою вшанування пам'яті їхнього знаного односельчанина назвати центральну вулицю села на честь Костя Широцького та присвоїти його ім'я Білоусівській загальноосвітній школі I-III ступенів. Натомість Л. Іваневич запропонувала створити окремий шкільний історико-етнографічний музей Костя Широцького. Озвучені ініціативи підтримали директор школи, голова райдержадміністрації, голова районної ради та представники громади села.

У фестивалі народної творчості «Крокове колесо» ім. Костя Широцького як завжди взяли участь кращі аматорські колективи всіх сільських громад Тульчинського району, котрі радували гостей свята та місцевих селян давньою українською народною піснею. Натомість сільські громади представили роботи кращих народних майстрів району на виставці традиційної прикладної творчості [36; 37]. Після круглого столу учасники заходу за традицією поклали квіти на могили К. Широцького та відвідали Білоусівську церкву.

Наступний захід, який відбувся в 2017 р. пов'язаний з місцем народження К. Широцького. Але перед цим коротко зупинимось на історії дослідження географічного розташування малої батьківщини подолянина. Справа в тому, що згідно автобіографії народився Кость Віталійович Широцький 26 травня (7 червня за ст. ст.) 1886 р. у с. °Вільшанка-Бершадська Ольгопільського повіту Подільської губернії в родині священика зі старовинного українського роду Шеїчів-Широцьких. У 1964 р. вперше в Українській радянській енциклопедії під авторством науковця С. Білоконя була подана інформація про те, що с. Вільшанка належало за сучасним адміністративно-територіальним поділом до Крижопільського р-ну Вінницької обл. Цією інформацією надалі користувалися усі дослідники творчості К. Широцького. Справа була в тому, що С. °Білокінь не звернув уваги на наявність на території Ольгопільського повіту Подільської губернії аж трьох Вільшанок, котрі за дослідженнями українського історика Є. Сіцинського мали назви Вільшанка-Бершадська, Вільшанка-Забужна та Вільшанка-Побережна. Орієнтиром для пошуку справжнього місця народження К. Широцького стала назва місцевої церкви Свято-Покровська, священиком якої згідно архівних документів з 1884 р. був батько – Віталій Шероцький. Так у с. Вільшанка Крижопільського р-ну Вінницької обл. з 1851 р. місцевий храм був освячений на честь Пресвятої Трійці, тобто це була Вільшанка-Побережна. Натомість церква названа на честь Святої Покрови в 1860-х рр. знаходилася у с. Вільшанка Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.

Тому Кость Віталійович народився у с. Вільшанка-Бершадська саме Гайворонського р-ну Кіровоградської обл., яке впродовж 1927–2016 рр. носило назву Котовка, а після 2016 р. було перейменоване в с.°Покровське. Встановленню історичної істини завдячуємо вінницьким науковцям К. Завальнюку, Т. Стецюк [38] і краєзнавцю С. Філіпчуку [39].

З нагоди появи видатного земляка представники влади, місцеві краєзнавці та громада с. Покровське zorganizували 11 листопада 2017°р. відкриття пам'ятної Меморіальної дошки з портретом К. Широцького. На дошці був засвідчений надпис «У цьому будинку навчався у церковно-парафіяльній школі Костянтин Віталійович Широцький (1886–1919) відомий український вчений, просвітник і педагог».

Ініціатором заходу стали представники первинної організації Національної спілки краєзнавців України у Гайворонському районі на чолі з головою О. Павличуком і за сприяння сільського голови Л. Стародуб. Право відкриття Меморіальної дошки було надано краєзнавцям К. Волошиній і О. Жуку, котрі завдяки співпраці з С. Філіпчуком й поширили інформацію про справжнє місце народження К. Широцького серед громади села [40; 41].

Однією з важливих подій у плані популяризації життєдіяльності та творчого доробку К. Широцького стало відкриття музею у формі музейної кімнати Костя Широцького в Білоусівській школі Тульчинської ОТГ 13 листопада 2018 р. Ідея, запропонована на фестивалі в 2016 р. нарешті була реалізована. Завдяки умілій організаторській роботі директора школи Валентини Рябокінь, дослідницько-пошуковій роботі вчителів й учнів та активній участі громади Білоусівська сільська рада взяла участь у 15-му Обласному конкурсі розвитку територіальних громад з двома проектами – «Тепло і затишок дітям нової української школи» і «Створимо музей Костя Широцького – збережемо культурну спадщину Поділля». Спільними зусиллями організаторів, влади, білоусівських жителів та спонсорів обидва проекти стали переможцями.

Загалом вартість проекту музею визначного подолянина склала 151 тис. грн. З них 35 тис. грн. виділила Вінницька обласна Рада, 15 тис. грн. – ГО «Життя і розвиток громад» на чолі з депутатом обласної Ради Ларисою Білозір, по 10 тис. грн. – Тульчинська районна рада, Білоусівська сільська рада та директор ТОВ «Богданівське» Олег Дяченко, 1 тис. грн. – голова СФ «Агровас» с. Василівки Олександр Олійчук. Основний спонсор проекту ВП «Птахофабрика «Вінницький бройлер» ПрАТ «МХП», директор депутат обласної Ради Ігор Лещенко, профінансував 70 тис. грн.

На святі з нагоди відкриття музею виступили організатори, представники влади та спонсори проекту. Науковець Л. Іваневич, яка допомагала директору школи Валентині Рябокінь у розробці інтер'єру музейної кімнати Костя Широцького презентувала книгу «Традиційне вбрання укра-

їнців Поділля : регіонально-локальні аспекти». Депутат обласної Ради та одночасно провідний методист Вінницького обласного центру народної творчості Жанна Дмитренко представила свій новий віршований твір, присвячений заходу:

*Чимало нині з'їхалось гостей
Сюди, на білоусівські терени,
У школі відкривається музей,
Освячений ім'ям благословенним.*

*Тут Кость Широцький жив і працював,
Досліджував традиції подільські,
Хворів, голодував, статті писав
Про розписи у храмах, про умільців...*

На завершення усі учасники урочистостей з нагоди відкриття музейної кімнати Костя Широцького відвідали могилу науковця на Білоусівському кладовищі та поклали живі квіти [42].

18 червня 2019 р. у с. Білоусівка Тульчинського району відбувся третій фестиваль народної творчості «Крокове колесо», присвячений життєдіяльності й науковій спадщині К. В. Широцького.

На благо після відкриття 13 листопада 2018 р. у Білоусівській загальноосвітній школі I-III ступеня музейної кімнати К. Широцького, тепер гості, учасники фестивалю й місцеві жителі могли відвідати новостворене джерело історії життя визначного подолянина, погортати перевидані його праці та сучасні книги про нього.

Лише дивуєшся організаційним здібностям директору школи Валентині Рябокінь, яка в черговий раз об'єднавши зусилля усіх створила й відкрила чудове й світле свято. На фестивалі виступили організатори, представники влади та спонсори заходу, зокрема, голова Тульчинської райради Надія Григор'єва, голова Білоусівської сільради Катерина Шпак, депутат ВР Лариса Білзів, депутат облради Ігор Лещенко та ін. Науковець Лілія Іваневич презентувала книгу «Білоусівська церква», а провідний методист ВОЦНТ Жанна Дмитренко подарувала новий віршований твір про К. Широцького.

Традиційно на фестивалі територіальні громади Тульчинського району представляли міні-виставки народних ремесел, а місцеві народні майстри популяризували власні роботи. Після огляду експозицій виставки гості фестивалю споглядали концерт народної пісні та танцю, в якому взяли участь аматорські колективи району та дитячі ансамблі. Слухаючи виступи народних колективів радувало серце думка про те, що українська на-

родна пісня на Поділлі продовжує своє життя, причому в різній віковій категорії.

По завершенню виступів усі колективи були нагороджені Дипломами за участь у фестивалі від управління культури і мистецтв Вінницької облдержадміністрації та Вінницького обласного центру народної творчості.

Потрібно віддати належне також плідній співпраці в напрямку популяризації спадщини К. Широцького та заходів, проведених у с. Білоусівка в друкованому часописі «Світлиця» Вінницького обласного центру народної творчості на чолі із заслуженим працівником культури України Тетяною Омелянівною Цвігун. Так впродовж 2011-2019 рр. у виданні було опубліковано 2 статті Лілії Іваневич, 2 статті Наталі Сентемон, стаття Жанни Дмитренко та перевидана праця Костя Широцького «Національне мистецтво й завдання мистецтва в Україні» [43]. Крім цього, дякуючи взаєморозумінню та підтримці Тетяни Омелянівни спільними зусиллями з ВОЦНТ було перевидано монографію Л. Іваневич та монографічну працю К. Широцького «Очерки по історії декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство дома вь прошломъ и настоящемъ».

Останньою у 2019 році важливою подією стало проведення 13 вересня Першої Тульчинської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 100-річчю з дня смерті Костя Широцького та 185-й річниці від дня народження Анатолія Свидницького. Ініціатори, організатори та учасники заходу к.і.н. Лілія Іваневич, директор Білоусівської школи Валентина Рябокінь, директор Вінницького обласного центру народної творчості Тетяна Цвігун та директор Тульчинської районної централізованої бібліотечної системи Віра Вігуржинська зуміли плідно об'єднати зусилля місцевих органів влади та науковців і краєзнавців Вінниччини й Хмельниччини. Так, завдяки бюджетній допомозі та безпосередній участі в роботі конференції голови Тульчинської РДА Віталія Чуби, його заступника Надії Григор'євої, міського голови Тульчинської ОТГ Валерія Весняного, в.о. начальника відділу культури і туризму Тульчинської РДА Наталії Справник та модератора Вірі Вігуржинській наукова подія вдало відбулася в приміщенні бібліотеки. Зі змістовними дослідженнями виступили к.і.н. Анатолій Трембіцький, д.і.н. Юрій Степанчук, к.і.н. Лілія Іваневич, к.і.н. Костя Завальнюк, к.і.н. Руслан Зелінський, вчитель історії Білоусівської школи Богдан Гриценко, науковий працівник Тульчинського краєзнавчого музею Анна Порожна, провідний методист ВОЦНТ Жанна Дмитренко, завідувач клубом з с. Маньківка Антоніна Мороз, викладач-методист Тульчинського коледжу культури Євгенія Фолюшняк, народна майстриня Євдокія Мазур, студенти 4-го курсу Тульчинського коледжу культури Кароліна Вербецька та Анастасія Довбуш. У рамках заходу було зорганізовано поїздку в с. Білоусівка з метою відвідування музейної кімнати Костя Широцького та

покладання квітів на його могилу. За підсумками конференції планується видання збірника матеріалів [44].

Таким чином, спільними зусиллями процес відновлення та вшанування ім'я Костя Широцького в історичній пам'яті українців розпочато. Проте ще багато праць визначного подолання чекає свого перевидання. Кость Широцький, будучи відданим виразником національної ідеї, вболіваючи всім серцем за її становлення, наголошував у своїх працях, що „українська мова має всі дані на самостійний літературний і науковий розвиток, має повне право і рацію на уживання її в урядових інституціях і в церкві, тільки в Росії Україні це право заказано...” [45], а „воля – найбільше благо в світі і ми любимо волю свою більше, а ніж зрадливі дари москвичів. Воля дасть нам дістати незліченно більші дари і своєї власної землі і хисту нашого народу” [46]. Тому й учений закликав український народ відстоювати незалежність своєї країни, одночасно підкреслюючи, „читаймо ж свої книги і навчаймося самі своєї мови. Дізнаймося, який у нас був лад, яка була культура” [47]. Отже, плекаємо джерело з якого п'ємо.

Джерела та література:

1. Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог. Монографія / Л. А. Іваневич. 3–ге видання, допов. та перевид. – Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2016. – 392 с.; 96 с. дод.
2. Кондратенко М. К. Широцький – дослідник української культури // Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942. – № 78. – С. 3.
3. Широцький К. Нарис з історії художньої культури Галичини / К. Широцький // Вінницькі вісті (Вінниця). – 1941. – № 40. – С. 3, № 42. – С. 9; 1942. – № 2. – С. 3, № 3. – С. 4.
4. Широцький К. Минуле Подільської землі // Вінницькі вісті. – Вінниця, 1941. – № 8. – С. 2, № 9. – С. 2, № 14. – С. 2, № 15. – С. 2, № 17. – С. 2, № 20. – С. 2, № 21. – С. 2.
5. Лауреати обласних премій Хмельниччини (2005-2013 рр.): біобібліогр. покажч. Вип. 2 / Упр. культури, національностей та релігій Хмельницького облдержадмін.; Хмельницька ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2013. – 84 с.
6. Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886–1919) : науковець, просвітник, педагог. Монографія / Л. А. Іваневич. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2011. – 232 с.; 18 с. дод. ; Іваневич Л.А. Кость Широцький (1886–1919) : науковець, просвітник, педагог. Монографія / Л. А. Іваневич. 2–ге видання, допов. та перевид. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2012. – 246 с.; 18 с. дод. ; Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог. Монографія / Л. А. Іваневич. 3–ге видання, допов. та перевид. – Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2016. – 392 с.; 96 с. дод.

7. Кость Широцький (у працях істориків і дослідників-мистецтвознавців України Євфимія Січинського та Володимира Січинського) / Передмова Л. А. Іваневич. Післямова та упорядник А. М. Трембіцький. – Хмельницький, 2004. – 32 с.
8. Кость Широцький. Біобібліографічний покажчик / [упорядн. Л.А. Іваневич, А.М. Трембіцький ; авт. передмови О.М. Завальнюк, Л.А. Іваневич]. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – 63 с.
9. Іваневич Л. А. Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького обласного краєзнавчого музею / [автор передмови та упоряд. Л. А. Іваневич]. – Хмельницький : ІРД, 2016. – 145 с.
10. Іваневич Л. А., Трембіцький А. М. Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, газлах, матеріалах, документах) / Л. А. Іваневич, А. М. Трембіцький. – Хмельницький : ІРД, 2016. – 180 с.; іл.
11. Іваневич Л. А., Трембіцький А. М. Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, газлах, матеріалах, документах, епістолярії, світлинах) / Л. А. Іваневич, А. М. Трембіцький. – 2-ге вид., доповн. – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2019. – 490 с., іл.
12. Широцький К. Подільські колядки та щедрівки / К. Широцький. – 2-е вид. – Хотин : Буковина, 1991. – 32 с.
13. Широцький К. Знамениті українські артисти-співці XVII – XVIII віку / К. Широцький // Музика / [передмова й упорядник М. Рибаків]. – К., 1993. – № 3. – С. 24-25.
14. Широцький К. Київ. Путівник / Широцький К. – К. : Либідь, 1994. – 337 с.; Широцький К. Київ. Путівник. – Репринтне відтворення видання 1917 р. / Широцький К. – К. : УКСП „Кобза”, 1994. – 374 с.; Широцький К. Київ. Путівник. – Репринтне відтворення видання 1917 р. / Широцький К. – К. : УКСП „Кобза”, 1995. – 377 с.; Широцький К. Київ (Путівник). / Широцький К. – К., 2008. – 378 с.; Широцький К. Киев. Путеводитель : Репринт. воспроизведение изд. / Широцький К. – К. : Книга Роду, 2008. – 400 с.
15. Широцький К. Музика й співи в Україні / К. Широцький // Культура і життя / [передмова й упорядник М. Головащенко]. – 1995. – 13 вересня. – С. 4.
16. Широцький К. Надгробні хрести на Україні / К. Широцький // Намогильні хрести запорізьких козаків. До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. – Одеса : ОКФА, 1998. – Т. I. – С. 143-165.
17. Широцький Кость. Шевченкова наречена/ Кость Широцький // Літературна Україна (Київ). – 2003. – 26 червня. – С. 3.
18. Широцький К. Національне мистецтво й завдання мистецтва в Україні / Кость Широцький // Артанія / [передмова й упорядник С. Білокінь]. – Київ, 2010. – С. 9–13.
19. Широцький Кость. Національне мистецтво й завдання мистецтва в Україні / Кость Широцький // Світлиця / [упорядник Н. Сентемон]. – Вісник, 2016. – № 2 (53). – Квітень-червень. – С. 66–70.

20. Широцький К. З недавнього минулого / К. Широцький ; [Упорядник Л. Іваневич] // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник : серія історична та філологічна / [редкол. : О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. VIII. – С. 21–36.
21. Широцький К. Наш прапор / К. Широцький ; [Упорядник Л. Іваневич] // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник : серія історична та філологічна / [редкол. : О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відпов. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. X. – С. 32–41.
22. Шероцькій К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство дома въ прошломъ и настоящемъ / Кость Широцький ; [Упорядн., авт. післямови Л. А. Іваневич]. – Репр. вид. 1914 р. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. – 153 с.
23. Широцький К. Білоусівська церква / Кость Широцький // [передмова Л. А. Іваневич, А. М. Трембіцький]. – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2019. – 60 с.
24. Широцький К. Бурсацький жаргон української мови на Поділлі / К. Широцький ; [Упорядник Л. Іваневич] // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник : серія історична та філологічна / [редкол. : О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. VII. – С. 62–66.
25. Широцький К. Словарець бурсацького говору / К. Широцький ; [Упорядник Л. Іваневич] // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник : серія історична та філологічна / [редкол. : О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. VII. – С. 66–95.
26. Шероцькій К. Изъ художественнаго прошлаго Подоліи. (Старинная расписная дверь изъ с. Луки Мелешковской Под. губ.) // Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького обласного краєзнавчого музею / [автор передмови та упоряд. Л. А. Іваневич]. – Хмельницький : ІРД, 2016. – С. 49–103.
27. Шероцькій К. Народня повѣрія о буднихъ дняхъ недѣли и празднованіе этихъ дней простымъ народомъ // Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького обласного краєзнавчого музею / [автор передмови та упоряд. Л. А. Іваневич]. – Хмельницький : ІРД, 2016. – С. 120–132.
28. Зміни на топонімічній карті Кам'янця-Подільського за доби незалежності // Режим доступу : <http://kphistory.com.ua/zminy-na-toponimichnij-karti-kamyantsya-podilsko-ho-za-doby-nezalezhnosti> / Копія з екрана від 20.03.2016.
29. Нові назви вулиць Вінниці // Режим доступу : www.myvin.com.ua/ua/news/useful/39258.html / Копія з екрана від 21.03.2016.

30. Програма музейного фестивалю етнографічних міні-експозицій, приуроченого до ювілею К. Широцького (1886–1919). Музей М. П. Трублаїні, с. Вільшанка Крижопільського району Вінницької області. 2 червня 2011 р. Оригінал, 1 арк.
31. Скрипник Віктор. Звучала колядка, записана сто років тому // *Голос України*. – 2011. – 15 червня. – С. 10.
32. Іваневич Л. А. Барви фестивалю народної творчості «Кроковеє колесо» // *Світлиця* (Вінниця). – 2012. – № 2 (37). – Квітень-червень. – С. 51–52.
33. Сентемон Наталя. Кость Широцький. Повернення // *Світлиця* (Вінниця). – 2016. – № 2 (53). – Квітень-червень. – С. 29–34.
34. Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог [Електронний ресурс]: URL: <http://www.ounb.km.ua/news/2016/ivanevichsv.php> (дата звернення: 08.08.2019). Назва з екрану.
35. Маліш Петро. Науковці – про Костя Широцького // *Подільські вісті* (Хмельницький). – 2016. – № 88. – 9 серпня. – С. 3.
36. Кроковеє колесо в с. Білоусівка [Електронний ресурс]: URL: <http://tulchin-rada.gov.ua/news/21-06-2016-Krokoveye-koleso-v-s-Bilousivka> (дата звернення: 08.08.2019). Назва з екрану.
37. Фестиваль народної творчості ім. К. Широцького «Кроковеє колесо» відбувся в с. Білоусівка Тульчинського району [Електронний ресурс]: URL: <http://vincult.gov.ua/%D1%84%D0%B5%D1> (дата звернення: 08.08.2019). Назва з екрану.
38. Завальнюк К., Стецюк Т. Нові документи про К.В. Широцького (Шероцького) / К. Завальнюк, Т. Стецюк // *Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. – Вінниця, 2007. – С. 72-75.
39. Філіпчук Сергій. До питання про місце знаходження малої батьківщини Костя Широцького // *Краєзнавець* (Кам'янець-Подільський). – 2013. – № 5. – С. 115–116.
40. Павличук Олексій. Повернення із забуття // *Гайворонський кур'єр*. – 2017. – № 46. – 18 листопада.
41. Філіпчук Сергій. Повернення на історичну батьківщину // *Гайворонські вісті*. – 2013. – 25 травня.
42. Дмитренко Жанна. Відкриття музею Костя Широцького [вірш]. 13 листопада 2018 р. Рукопис. Родинний архів А. М. Трембіцького. Копія, 1 арк.
43. Сентемон Наталя. Кость Широцький. Повернення // *Світлиця* (Вінниця). – 2016. – № 2 (53). – Квітень-червень. – С. 29–34.
44. Програма Першої Тульчинської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 100-річчю з дня смерті Костя Широцького та 185-ї річниці від дня народження Анатолія Свидницького. 13 вересня 2019 р. 3 с.
45. Широцький К. Про церковну мову на Україні // *Рада*. – К., 1911. – № 118. – 26 травня. – С. 1.
46. Широцький К. Різдвяні дари // *Життя Поділля*. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 16 січня. – № 23. – С. 2.
47. Широцький К. Минуле Подільської землі // *Вінницькі вісті*. – Вінниця, 1941. – № 21. – С. 2.

Йолтуховський Р. В.
Швець І. В.
м. Кам'янець-Подільський

ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС СЕЛА УДРІЇВЦІВ НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ

У статті подається аналіз церковного літопису «Церковная летопись с. Удриевец Каменецкаго уезда», визначено його інформаційний потенціал як історичного джерела з історії села Удріївців та релігійного життя в ньому, наприкінці XVIII та XIX ст. У додатку подаються документи з церковного літопису села Удріївців, які зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Ключові слова: с. Удріївці, м. Фрамполь, Кам'янецький повіт, церковний літопис, Свято-Михайлівська церква.

Історія кожного населеного пункту на мапі України має свою власну історію, вивчення якої є не менш актуальним, аніж історія самої держави. На превеликий жаль, більшість поселень нашого краю – Поділля – не мають досліджень, які базувались на ґрунтовній джерельній базі. Село Удріївці на Дунаєвеччині не є винятком, адже до початку XX століття історія села подається лише в довідкових та енциклопедичних виданнях [1; 2; 5; 6.].

У радянській історіографії історія села Удріївців в енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» згадується лише одним реченням, що воно підпорядковується сільраді села Томашівки [3, с. 262].

У наш час важливий внесок у розробку цієї теми здійснила розвідка доктора історичних наук, професора В.С. Прокопчука «Селище Дунаївці в сузір'ї громад: історико-краєзнавчий нарис» [7, с. 386-396]. В ній автор подає коротку історичну довідку про населені пункти, які входять до складу Дунаєвечкої селищної ОТГ. Поряд з іншими селами автор подає інформацію і про село Удріївці. У ній повідомляється про археологічні знахідки на околицях села, першу письмову згадку, історія села з 40-х рр. XVIII століття до сьогодні, а також про визначних уродженців села.

У фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зберігається оригінал церковного літопису «Церковная летопись с. Удриевец Каменецкаго уезда», який і досі опубліковано не повністю. З огляду на вказане вище, метою нашого повідомлення є публікація двох з трьох частин рукопису церковного літопису «Церковная летопись с. Удри-

евец Каменецкого уезда», які стосуються саме с. Удріївці. Ця публікація є спробою залучити інформативні можливості цього документа як важливого джерела з історії села Удріївці Дунашевського району Хмельницької області.

Текст церковного літопису села Удріївці подано на 10 – х аркушах сірого паперу, списаного з обох сторін, рукопис написано чорним чорнилом російською мовою, прошито. Літопис складається з 3 – х частин:

1. Анкетний лист «От Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета Вопросы для составления историко-археологических и статистических сведений по приходу Удриевскому 7 го округа, Каменецкого уезда» —4 аркуші.

2. «Историко – Статистическое описание Церкви Свято – Михайловской Подольской Епархии, Каменецкого Уезда села Удриевец» - 4 аркуші.

3. «Историко - археологическая и статистическая сведения по Ложковецкому приходу, 7 округа, Каменецкого уезда» - 2 аркуші. Названий документ є письмовою відповіддю священника Онуфрія Любинського на анкетний лист Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і містить 24 відповіді на нього. У ньому, зокрема, подається повідомлення про православний храм в с. Лошківцях, який побудовано 1686 року й освячено на честь Покрови Божої Матері. Також заслуговують на увагу статистичні дані про чисельність та зростання православного населення з 1823 по 1890 рр. відповідно з 249 до 464 осіб, а також інформація про наявність в с. Лошківцях станом на 1890 р. 128 осіб римсько-католицького віросповідання. Хочу зазначити, що автор планує видати окремо статтю «Церковная летопись с. Ляшковец Каменецкого уезда» і цей документ буде опубліковано разом з ним у наступному повідомленні.

Про ґрунтовність виконаної роботи священником Онуфрієм Любинським свідчить те, що з часом матеріали цього церковного літопису використано членами історико-статистичного комітету В. Гульдманом [1, с. 263, 388, 391] та Ю. Сіцінським [6, с. 492-493]. Однак при цьому слід зазначити, що відомості, подані в документі «Церковная летопись с. Удриевец Каменецкого уезда», використано лише частково і він нині не втратив свого значення як історичне джерело, яке можна використовувати дослідникам як при вивченні історії села Удріївців, так і Поділля в цілому.

Враховуючи значення цього літопису для дослідників і з метою введення його в науковий обіг та надання можливості широкому колу істориків і краєзнавців використовувати його в своїх дослідженнях, він подається повністю з максимальним збереженням особливостей написання та стилю автора.

Джерела та література

1. Гульдман В. Памятники старины в Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского Правления, 1901. 401 с. + LVI.
2. Гульдман В. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. Издание 2 – е исправленное. Каменец-Подольск: Типография С.П. Кирпацкого, 1901. 868 с. + 40 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М.І. (гол. редкол.), Гаврик Ю.О., Галай Д.М. (відп. секр. редкол.), Гарнага І.В., Главак Т.В. (заст. гол. редкол.), Гуменюк С. К., Ігнатів О.С., (заст. гол. редкол.), Коваленко Л.А., Копилов А.О., Ланевський В.П., Мещишин А.І., Олійник Л.В., Соколяненко В.В., Степенко О.Д., Суворий А.Ф., Тищенко В.І. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.
4. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Фонди. – Док д/п № 213 Церковная летопись с. Удриевец Каменецкого уезда. 10 арк.
5. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Издание Подольского Губернского Статистического Комитета. Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского Правления, 1905. 563 с.
6. Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под. ред. Е. Сицинского. Вып. 9. Каменец-Подольск: Типография С.П. Кирпацкого, 1901. 1064 с. +175 с.
7. Прокопчук В.С. Селище Дунаївці в сузір'ї громад: історико-краєзнавчий нарис / В.С. Прокопчук, А.І. Камінська. – Дунаївці; Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.Г., 2019. 560 с.

Додаток № 1

Арк. 1. От Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета

Вопросы для составления историко-археологических и статистических сведений по приходу Удриевському 7 го округа, Каменецкого уезда

1) Что составляет приход (наименование поселения: города, местечка, села, или части его, а также приписных приселков)?

Приход составляют: с. Удриевцы и м. Фрамполь, состоящие из приселков: Франовка и Перелесок.

2) Как объясняют название поселения, или поселений, составляющих приход?

Село Удриевцы или по народному названию Андриевцы, исходило название от имени Андрей, Франовка – от польского имени «Франко», а Перелесок, от нахождения своего между окружавшим его лесами. Местечко

Фрамполь получившие свое название, как можно полагать, от Франовки, перенесена сюда лет 160 тому назад из Саввенец, где и до ныне находится старое еврейское кладбище, именно од проведением почтовой дороги из г. Проскурова в Каменец.

3) Где расположено поселение (при речке, на горе и т. п.; в каком расстоянии в направлении от значительного города или местечка)?

Село Удриевцы розположено в небольшой ложбине, в 4 верстах от почтовой дороги Каменецко – Проскуровской, в 50 верстах от г. Каменца.

4) Всегда ли, по народным сказаниям или по документам, поселение находилось на теперешнем месте и с тем же названием, что и теперь, или оно перенесено из другого места и изменяло свое название?

Из сохранившейся записи рождений и умертвия с мая месяца 1800 года по 1813 года исключительно, писанный священником Симеоном Магаржским видно, что село Адриевцы или Андриевцы и м. Фрамполь составляли уже тогда один приход. Нет никаких оснований полагать, чтобы эти поселения находились на других местах / о м. Фрамполе смотри § 1 и /.

5) Нет ли каких либо сказаний о начале поселения и об основателях его?

Село Удриевцы и все окрестныя села в старину принадлежали графу Феодору Потоцкому, которому приписывают и перенесение местечка из Сальницы на почтовый тракте, с наименованием Фрамполь. Об остальных поселениях ничего не известно.

Арк. I (зв.) 6) Нет ли в окрестностях поселения и в самом поселении каких либо «городищ» (мест, где был когда то , по народному сказанию город), «замчищ» (где были укрепления), валов и других урочищ, где по рассказам народа, было когда то поселение?

Нет.

7) Что народ говорит и что известно вообще об этих остатках старины?

—//—

8) Нет ли в окресностях поселения пещер, курганов (могил), каменных баб? Если есть, подробно описать их, указать местоположение, что о них говорит народ и т. п.

Нет.

9) Нет ли в окрестностях поселения монастырищ, - мест, где некогда были монастыри, что из себя представляет, в настоящее время, такая местность? Что народ рассказывает о бывшем там некогда монастыре? Нет ли в местной церкви, каких либо остатков от бывшего монастыря (икон, богослужебных книг и т. п.)?

Нет

10) Нет ли вообще в окрестностях поселения или в самом поселении урочищ, которые своим названием или по народным рассказам указывают на какое либо историческое событие (битвы и т. п.)?

Нет.

Арк. 2. 11) Из кого состоит население по народности (малороссы, великороссы, молдоване, евреи и т. п.) и их численность в настоящее время.

Население в настоящее время состоит в с. Удриевцах исключительно из малоросов – православных и католиков, а в м. Фрамполе, кроме того и из евреев.

12) Как увеличилось население за последнее столетие?

Годы	Православных									Католиков всего было	Евреев всего (приблизит.).	Других вероисп. (приблиз.)	
	Родилось			Браков было	Умерло			Всего населения было					
	Муж.	Жен.	Итого		Муж.	Жен.	Итого	Муж.	Жен.				Итого
1790													
1800													
1810	5	4	9	5	7	—	7						
1820								137	122	259	—	—	—
1830	9	4	13	5	9	4	13	189	158	347	—	—	—
1840	11	11	22	8	6	1	7	191	161	352	—	—	—
1850	30	17	47	7	11	7	18	277	251	528	—	—	—
1860	19	13	32	6	28	14	42	352	321	673	—	—	—
1870	26	18	44	19	7	8	15	387	381	768	—	—	—
1880	30	19	49	11	16	8	24	410	410	820	117	—	—
1890	28	31	59	3	17	18	35	539	522	1061	199	300	-

*В графах не проставлены даныя по неимению сведений

13) Сколько в настоящее время в приходе грамотных мужского и женского пола (приблизительно, если нельзя точно).

Мужчин грамотных до 100, а женщин до 15 ти.

14) Какая в настоящее время церковь (деревянная, каменная), о скольких куполах, покрашена ли и как, чем крыта крыша? Каков план

церкви и т. п.? во имя какого святого или в честь какого праздника церковь? Не было ли изменений в посвящении церкви имени святому?

В настоящее время в с. Удриевцах каменная церковь, одно – купольная, покрытая жесью и покрашенная зеленою краскою. Здание церкви по авону и в натуре имеет вид креста и освящена в честь св. Архистратига Михаила. Изменений в посвящении Церкви не было.

15) Когда построена ныне существующая церковь? Есть ли на это документы? Если нет документальных свидетельств о времени построения церкви, то нет ли где надписи (на церковных, напр. косяках) о времени построения церкви и ее строителях?

Ныне существующая церковь окончена постройкою в 1832 году. Документы имеются. Из более потрудившихся при постройке церкви были прихожане: Михаил Навроцкий и Михаил Очеретный, из коих Навроцкий похоронен на церковном погосте.

16) Арк. 2 (зв.) Какие были перестройки и расширения церкви и когда именно?

Перестройки и расширения церкви не было. В 1860 году нынешним владельцем Дмоховским и прихожанами пристроена к церкви кирпичная колокольня.

17) Колокольня вместе или отдельно от церкви? Когда построена? Сколько на колокольне колоколов? Нет ли на колоколах каких надписей?

Надписей на колоколах нет. Ныне колоколов четыре.

18) Какой иконостас в церкви? Во сколько ярусов? Какова живопись? и т. п.

Иконостас местный простой работы, одно – ярусный, живопись местного иконописца. На устройство этого иконостаса было отпущено из казны 300 руб[лей] ассигнациями и по контракту, заключённому 19 октября 1836 года Благочинным Даниилом Савневичем, эту работу выполнял сведущий в иконоплотии священник Нового села Проскуровского уезда Иаков Доброжанский.

19) Нет ли в церкви икон, примечательных по своей старине, живописи, по особенному уважению к ним народа, по надписям или народным преданиям?

Нет.

20) Нет ли икон чудотворных? Если есть, подробно описать такую икону. Какие есть сказания о таких чудотворениях, записанные или устные? Нет ли каких привесок к иконам?

Нет.

21) Арк. 3. Нет ли в церкви какой-либо церковной утвари, замечательной по своей древности, форме, работе, надписям и т. п.

Нет.

22) Нет ли каких либо особенных, замечательных старинных облачений?

Нет.

23) Нет ли старинных печатных богослужебных и других книг? Какие на них надписи (точно списать)? Нет ли рукописных книг?

Нет.

24) Какие есть древние документы, касающиеся церкви, церковной земли и прихода (визиты, эрекции, презенты, храмозданные грамоты и пр.).

а) Визита от 25 ноября 1799 года о св. Иоанно – Богословской м. Франполя церкви, заложенной в 1717 году и освященной Каменеуцким официалом Прунециост, гласит: “св. Антиминс посвящен 1622 года Митрополитом Иовом, Киевским и Галицким, при державе Великого Короля Зигмунда третьего”. б) Храмозданная грамота, выданная Архиепископом Подольским Антонием 4 марта 1820 года, на постройку в с. Удриевцах каменной, ныне существующей церкви.

25) Нет ли в церкви или около ней надгробных памятников – плит, крестов и др. монументов. Кто там похоронен? Какие надписи на памятниках (точно списать)?

На церковном погосте есть один каменный крест, на могиле жены б[ывшего]/священника Саввы Гарнишевскаго, с надписью на нем “София”.

26) *Арк. 3 (зв.)* Были ли раньше другие церкви на месте ныне существующей? Когда они упразднены, перенесены, разобраны или сгорели?

По народным сказаниям, раньше построения ныне существующей в с. Удриевцах церковь, была униатская деревянная церковь, это место ныне находится в усадьбе крестьянина Варфоломея Остапчука, где уцелел каменный крест, без всяких надписей. О судьбе этой церкви ничего не известно. В прошлом столетии была также церковь и в м. Франполе во имя св. Иоанна Богослова, разобранный после приписки Франполя к Удриевцам. Место, где находилась церковь вошло в усадьбу помещика на месте ея сохранился каменный крест.

27) Кроме главной, ныне существующей церкви, нет ли в том приходе приписной? Если есть, то где она, какая, во имя чье, когда построена, что в ней находится достопримечательного?

К селу Удриевцам с 1870 года приписан Ложковецкий приход с св. Покровской церковью. Сведения о ней прилагаются особая.

28) Не было ли раньше в том приходе других церквей и приходов, ныне упраздненных? Если были, то что известно о тех церквах и приходах?

Смотри § 26 й.

29) Нет ли в приходе каплиц, каких либо статуй и крестов придорожных и других каких-либо памятников? Что о них говорит народ и что вообще известно об этих монументах? Нет ли на них надписей?

Нет.

30) Нет ли колодцев, источников и других мест, почему либо особенно чтимых народом?

Нет.

31) *Арк. 4.* Не совершаются ли в известное время крестные ходы куда-либо и по какому случаю?

Нет.

32) В каком расстоянии от церкви приходское кладбище? Старое ли оно, или новое, недавно отведенное? Какие похоронены там выдающиеся личности, о которых народ сохранил память? Нет ли на кладбище памятников замечательных почему либо?

В Удриевцах кладбище от церкви в расстоянии ¼ версты, старое. Фрамполе имеет кладбище свое, находящееся между приселками – Франовкою и Перевеской.

33) Нет ли старых упраздненных кладбищ – холерных, чумных? Что там находится в настоящее время?

По народным сказаниям в Фрамполе, в приселке Франовке, где находилась упраздненная церковь, тут же около церкви было и кладбище, вошедшие в помещичью – усадьбу, но следов никаких нет, кроме одного креста.

34) Не известны ли священники того прихода, жившие в прошлом веке?

По народ[ным] сказаниям и отчасти по записям видно, что в прошлом веке священствовал в Фрамполе Симеон Магороневский, к которому к внаследственно принадлежал приход и Удриевский. Раньше – же в Удриевцах по народ[ым] сказаниям жили униатские священники: Вербовский и Крейсь. Вербовский отправлял богослужение и в с. Саввинцах в графской каплице, обращенной в последствии в православную церковь.

35) Какие были священники в текущее столетие с 1795 г. по настоящее время (проследить по церковно-приходским документам – метрическим книгам, клировым ведомостям и т. п.)? Что известно из жизни и деятельности тех священников?

С начала текущего столетия был священник Симеон Магоржевский, затем до 1838 года Савва Гарнишевский, с 1838 по 1842 й наблюдал приходе священник с. Ложковец Митрофан Криницкий, а с 18 апреля 1842 года по настоящее время Онуфрий Любинский.

36) *Арк. 4 (зв.)* Есть ли в приходе школа (одна или несколько – в приписных селах) и какая (народная – министерская, церковно-приход-

ская, школа грамотности)? Когда основана? Сколько в ней обучалось (каждый год) и теперь обучается мальчиков и девочек? Какие средства школы (помещение, жалование учителю, учебные пособия и т. п.)? Нет ли в приходе преданий о прежде существовавшей школе?

С 5 февраля текущего года в Удриевцах открыта школа грамотности в которой обучается 25 мальчиков [и] 10 девочек. Помещается в наемном доме, учитель получает 5 руб[лей] за учебный месяц, учебников почти никаких нет. В 1889 году обучалось 22 мальчик[а] [и] 7 девочек, а раньше того времени школы не существовало.

37) Каковы причтовые помещения?

Причтовые помещения строятся помещиком, но крайне не добросовестно.

38) Какие выдающиеся личности были уроженцами того прихода? Нет ли каких либо преданий о таких лицах?

Нет.

39) Какие были особенно выдающиеся события в церковно-приходской жизни в последнее столетие или по крайней мере пятидесятилетие? (указать на основании церковно - приходских документов или памяти прихожан).

Никаких.

40) Какой адрес священника для корреспонденций и телеграмм? Какая ближайшая железнодорожная станция и в каком расстоянии?

Почт. – телегр. от Франполь, а станция железн[ой] дороги Проскуров.

Примечание: Комитет просит о.о. настоятелей, по получении бланков с вышеприведенными вопросами, составит обстоятельные ответы и вписать их в бланки, а если ответы по своей обширности не могут поместиться на бланках, написать на отдельных листах бумаги и все это чрез о.о. благочинных прислать в Комитет к 1-му марта будущего 1891 года, на имя Председателя Комитета, Преосвященного Димитрия, Епископа Балтского.

(Из Под. Епарх. Вед. № 47). Тип. Под. Губ. Прав.

Додаток № 2

3 нояб[ря] 1866 г.

Арк. 1. Историко – Статистическое описание Церкви Свято – Михайловской Подольской Епархии, Каменецакого Уезда села Удриевцы.

1. Местоположение и наименование прихода. Село Удриевцы расположено на равнине и с трех сторон окружено лесом. Темное народное предание говорит, что первые поселенцы на том месте, где ныне село Удриевцы, были отпущенные дворовые люди, знаменитых в то время (князей) графов Потоцких. Первоначальное население нынешних Удриевцев известно было первоначально под именем Вандриевской слободки,

так как здесь, в местах тогда еще заросших лесом, поселялись преимущественно люди, любившие охоту; охотиться на местном «наречии» *Арк. 1 (зв)* «вандровать»¹. Вот происхождение наименования села Удриевец. Ныне оно известно в народе под именем Андриевец; а почему переименовано оно в Удриевцы, — неизвестно. С самого основания своего Удриевцы принадлежали — Потоцким, а в последствии отданы были в вотчинное владение, служившему у Потоцких Лозинскому, который совратившись в Католицизм из Православия, прожил в Удриевцах, владея сим имением до 1859 го года и по смерти завещал свое имение своему же племяннику Дмоховскому в руках которого оно ныне².

Другой приписной к Удриевецкой Церкви приход — местечко Фрамполь. *Заложен* (це слово в тексті закреслено і замість нього вписано слово «основан» - допис зроблено пізніше, рукописом, чорним чорнилом) сыном старого Феодора Потоцкого — Франком, отчего и получил название первоначально Франкполя, ныне — Фрамполя. Фрамполь, как и Удриевцы расположен *Арк. 2.* на равнине, по почтовой дороге ведущей из г. Каменца в г. Проскуров. Отстоят как Удриевцы, так и Фрамполь от г. Каменца в 50 верстах. И в Фрамполе, и в Удриевцах есть места, где были старья Униатские церкви; в Удриевцах по ветхости разрушилась и выстроена на другом месте новая, а в Фрамполе — сгорела; места эти вошли в ограды помещичьих усадеб. Удриевцы с Фрамполем принадлежат к Каменецкому уезду и 7 му округу Благодичиния.

2. Пространство и наружность храма, внутреннее украшение его, церковная утварь богослужбных книги.

Настоящая церковь в селе Удриевцах находится среди села, выстроена из камня (кирпича) в 1820 м году, по благословению Архиепископа Антония. Колокольня при Церкви также кирпичная, пристроена в 1860 м году *Арк. 2 (зв)* с разрешения Архиепископа Иринарха. Как Церковь, так и колокольня выстроены иждивением прихожан, при помощи помещиков. Здание покрыто железом. Колоколов при Церкви четыре; общий их вес — 12 ть пудов и 2 фунта; самый большой весит 5 пудов и 21 фунт; другой — 2 пуда 10 фунтов; третий 39 фунтов и четвертый 12 фунтов. Церковь однопредельная, во имя Святого Архистратига Михаила. Храмовданная грамота, план и фасад здания есть (находятся — *допис зроблено пізніше, ру-*

¹ ВАНДРУВАТИ, ую, уєш, недок., діал. Мандрувати. Ой зійшли, зійшли два місяці ясных — Та й вандрували два товариші красних (Чуб., V, 1874, 96); — Наші офіцерики до Румунії крешуть, нам [жовнірам] вандрувати з ними неохота. Шукаємо добрих людей, щоб до полону стати (Ю. Янов., I, 1958, 253) // Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980. — Т. 1. — С. 289.

² который владеет им и до настоящего времени — допис зроблено пізніше, рукописом, чорним чорнилом.

кописом, чорним чорнилом) при церкви. Престол в Церкви в указную меру, Православный. Предалтарный иконостас одноярусный – ни положен, состоит из шести икон двух наместных; над воротами – Тайной Вечери и выше ея – икона Спасителя, а по сторонам с правой стороны Храмовая икона Св. Архистратига Михаила, а с левой – Св. Николая. Две последние иконы писаны на досках. Все иконы новой неискусной малярской работы. Приходское *Арк. 3*. кладбище от Церкви на расстоянии полуверсты – старое.

В Свято Михайловской Удривецкой Церкви: Евангелий 2, крестов 2, Чаша 1, Дискосов 2, Дароносица 1, Гробница 1, Кадильниц 2, Подсвечников 3, Лампад 8, Всенощное блюдо 1, Священнических риз 8, подризников¹ 6. Богослужбных книг при Свято Михайловской Удривецкой Церкви есть полный круг. Старой библиотеки при Церкви нет.

3. Сведения о приходе.

Приход в с. Удривцах всегда был самостоятельным, около 1830 года к нему приписан другой приход, м. Фрамполь. Народонаселения наше в обоих приходах считается 377 душ мужескаго пола и 362 женскаго. Смешанных супружеств в 1865 году было 17 ть. Религиозно – нравственное развитие прихожан – крестьян идет на равнее с их умственным развитием и очень низко; а потому и благочестивые *Арк. 3 (зв)*. Обычаи прихожан поддерживаемые одним духовенством общие всем Православным Христианам и преимущественно уставне.

Поверьев, суеверий, песен и т[ому] п[одобного] в народе безчисленное множество; но заслуживающих, своею особенностью, внимание – нет. Кроме того все это как наследство гнилое крайне изуродовано и обезсмысленно, а потому и темно. Между жителями составлявшими приход должно полагать были и Униаты (Униаты – Р.Й.), потому что еще около 1830 года умер в Удривцах униятский Священник Крейц, который был приходским и до самой смерти своей имел в приходе униятскую каплицу. Прихожане исключительно хлебопашцы.

Приход в с. Удривцах по штату состоит в 7 классе; причта полагается: Священник и дьячок; жалованья от казны отпускается 116 р[ублей] сер[ебром] ежегодно. Земли при Удривецкой *Арк. 4*. Церкви находится 58 десятин и 1921 сажень. Землю эту пользуется причт, обрабатывая собственными средствами; переменялась она по случившимся надобностям с согласия Начальства и причта; переписка не ведется. Земля дает причту при труде около 150 р[ублей] ежегодно; преимущественно лесно

¹ Підризник — богослужбове облачення священника і архієрея — рід стихаря. Підризник являє собою довгий до п'ят одяг з вузькими рукавами, білого або, рідше, інших кольорів. Зазвичай основним матеріалом є шовк. Підризник одягається архієреєм та священиком при здійсненні літургії, а також в особливих випадках на інших службах.

черноземистая; засевається виключительно зерновим хлібом; вироблення її відбуваються місцевим торговим людям.

Домостроїтельства при Церкви єсть, старья і к помещению неудобны. Дома под сельскую школу нет, крестьянских мальчиков обучается 16 и 6 девочек; вознаграждение зато не получается. Между Православными прихожанами почти третью часть населения составляют Римско – католики; других иноверцев нет.

1866 го года Октября 13 го дня.

Приходской Священник Онуфрий Любинский.

*Красносілецький Д.П.
м.Хмельницький*

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЖИТЄВИЙ ШЛЯХ ОТАМАНА ІВАНА СЕМЕСЕНКА

В статті здійснено аналіз життя та діяльності, політичних поглядів та переконань, борця за незалежність УНР, борця з більшовицькою владою, отамана І. Семесенка. Також звернуто увагу на політичне протистояння більшовиків та самостійників у м. Проскуріві, соціально-політичної розстановки та ставленні місцевого населення до цих політичних систем в 1919 р.

Ключові слова: отаман, І. Семесенко, більшовики, самостійники, єврейський погром, м. Проскурів.

Відзначення 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. (згідно Указу Президента України П.О. Порошенка від 22 січня 2016 року «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр.»), а також все більша зацікавленість населення віхами історії держави та краю в часи революційних перетворень, становлення української спільноти та структуризації відносин між окремими соціальними групами та державою сприяли визначенню пріоритетів досліджень саме у цій площині. Особливо цікавим для суспільства є біографічні дослідження постатей, які в силу тих чи інших обставин стали одіозними. Розкриття даного питання тісно пов'язано із життям та діяльністю, мотивами і військовою позицією, з ідейним підґрунтям та стратегічними планами отамана Івана Семесенка в боротьбі з більшовиками.

Науковці приділяють недостатню увагу особистості, яка постає реальним та єдино можливим чинником історії, бо саме вона продукує певні дії

та зумовлює існування тих чи інших сфер суспільного життя та історичної діяльності. Дослідженням життєвого шляху, військової та політичної діяльності отамана І. Семесенка займалися В. Мудрий, М. Серета, К. Завальнюк, Р. Коваль, Ю. Митрофаненко, С. Шумов та інші. Чимало публікацій, майже на всіх європейських мовах, з'явилося в період до 1925 р. Їх авторами були переважно євреї, метою яких була дискредитація влади УНР та її армії, викликана почуттям помсти. Все це використовували українські вороги російського походження[3]. Переважна більшість дослідників приділяли увагу лише описовому і лапідарному висвітленню змісту діяльності та політичних поглядів Семесенка, нерідко застосовуючи фрагментарні дані, частина з яких містить чимало суперечливих, а інколи й заплутаних, сфальсифікованих аргументів і фактів. Через це всебічного й детального висвітлення даної проблеми у сучасній історичній науці не відбулося.

До того ж, радянська історіографія ввела в обіг чимало суперечливих, заплутаних, сфальсифікованих сторінок повстанського руху. Для виправдання своїх дій перед світовою громадськістю та, щоб створити негативну уяву про справжню мету повстанських загонів, більшовицька преса і пропаганда вигадали поняття „політичний бандитизм”, „карний бандитизм”, „куркульський бандитизм”, „карно-політичний бандитизм”, „контр-революційний елемент” тощо. При цьому ці назви досить часто прирівнювалися чи отожднювалися, навіть, не зважаючи на свої протилежні значення. Не гребували і антисемітськими звинуваченнями, які, зазвичай, були безпідставними. Тому такі звинувачення потребують ретельного розгляду і верифікації.

Метою даної роботи є об'єктивне висвітлення на основі використання різноманітної джерельної бази політичних поглядів та діяльності отамана І. Семесенка.

Іван Євтухійович Семесенко (Семосенко, Самосенко; 1894–1920), перебуваючи на службі в армії Російської імперії, отримав звання прапорщика. У 1917 р. служив у 2-му Українському козацькому полку ім. П. Полуботка військ Центральної Ради[11, с. 393].

9 лютого 1918 р. Семесенко вступив до лав 3-го Запорізького куреня[5, с. 125] військ Центральної Ради командира Всеволода Петріва. Після здобуття Києва 17 березня 1918 р. цей курінь було розгорнуто у 1-й Запорізький кінно-гайдамацький полк імені Костя Гордієнка Армії УНР[11, с. 334]. В складі полку Семесенко взяв участь в історичному визвольному поході полковника Петра Болбочана на Крим.

У липні 1918 р. був одним з ініціаторів повстання в полку ім. Костя Гордієнка проти гетьмана П. Скоропадського. Повстання було невдалим і полк розформовано...[5, с. 126].

У листопаді 1918 р. Семесенко сформував у м. Лубни окремих партизанський загін, на чолі якого брав участь у боях проти гетьманських частин під час повстання проти гетьмана Скоропадського[11, с. 393]. Його загін увесь час змінював назву: Чорні Гайдамаки, Низовий Січовий Курінь, Кіннота отамана Дорошенка, загін ім. отамана Дорошенка... Залізний Загін Семесенка захопив Лубни. Ставши начальником Лубенської залози, він попередив єврейську делегацію: “Справа йде про незалежність нашої держави. Коли маєте охоту творити опір, виріжу всіх без винятку”[5, с. 126]. Судячи з вислову та позиції І. Семесенка стає очевидним його націонал-патріотична позиція та відсутність у його поглядах антисемітизму і небажання проводити єврейські погроми. Проте виявив загрози єврейській національності таки мав місце з боку цього отамана. Це зрозуміло, оскільки, зазвичай, єврейська національна меншина України, не бажала відстоювати її інтереси, підтримувала московську владу.

У січні 1919 р. І. Семесенко переїхав на Правобережну Україну, де його загін був розгорнутий у так звану Запорізьку бригаду ім. С. Петлюри у складі двох куренів при кінній та кулеметній сотнях[11, с. 393].

Історик сучасності Солдатенко В.Ф. вважає, що Семесенко був одним з тих, хто на високу посаду отамана призначений «з ласки» (ініціативи) С. Петлюри[8, с. 51]. Це означає, що Петлюра вбачав у Семесенкові національно свідомого лідера, дисциплінованого ватажка збройного формування.

Підтвердженням цього слугує партійна приналежність Семесенка до Української партії самостійників-соціалістів. Але, підводячи висновок Дослідник Матвій Стахів відніс Семесенка до переліку бунтівних отаманів, які від початку січня 1919 р. бунтували проти Уряду УНР і діяли свавільно[9, с.74-75]. Підполковник Армії УНР Михайло Серета зазначав про Семесенка наступне: «Він мав незвичайну енергію і рішучість, не визнавав ніяких авторитетів, включаючи сюди і авторитет С. В. Петлюри, не вважав себе зобов'язаним перед ким-небудь здавати звіт за свої вчинки, мав природний дар воєнної гіпнози, що підпорядкувала йому козаків, як німих рабів, які готові були на його заклик кинутись за нього в огонь і воду»[7, с.12]. Такі твердження лише підкреслюють авторитет серед повстанців Семесенка, які вірили у свого отамана. Зрадити своїм політичним поглядам та вчинкам отаман просто не міг, бо інакше б він втратив авторитет і люди, які зголосилися діяти під його командуванням або розійшлися по домівкам, або обрали собі іншого отамана.

Уповноважений відділу допомоги погромленим при російському товаристві Червоного Хреста Арнольд Гілерсон та російський письменник, автор книги про єврейські погроми в Україні Сергій Гусєв-Оренбурзький описали Семесенка людиною великої кмітливості і крайньої рішучості.

Це був молодий чоловік років 22-23, серйозність обличчя якого демонструвало враження напівінтелігентної нервової та неврівноваженої людини[5, с. 52, 108].

Підполковник Армії УНР Михайло Середа так описував отамана: «Своїм зовнішнім виглядом отаман Семесенко складав враження спокійного, урівноваженого і поміркованого чоловіка. Середнього росту, блондин, з холодними сіро-блакитними очима, з чесними рисами обличчя, стрункий і чемний у розмові, – він певно користувався серед жіноцтва широким кредитом. Були на ньому вишивана шовкова сорочка, підперезана осетинським ремінцем, сині галіфе з Генеральськими лямпасами, лякерові чоботи, на голові чорна смушева шапка. Його психіка цілком відповідала його ролі отамана, яку він одержав (з його слів) з ласки сорокамільонового українського народу»[7, с. 12].

Громадсько-політичний діяч і очевидець тогочасних подій у м. Проскурів Василь Мудрий описав отамана Семесенка так: «Це був молодий, середнього або й менше середнього росту вояка, незвичайно похожий на Наполеона»[3].

Сам же Семесенко говорив про себе: «Я – нерв українського організму. Тому я, як ніхто, відчуваю гостро його бажання, стремління, потреби, наміри. Моя воля, то воля нації, і право судити мене за мої вчинки належить безпосередньо українському народу»[7, с. 12]. По-суті очікувана і властива характеристика як для отамана українського повстанського загону, амбітної і волелюбної людини із патріотичними поглядами, якій довірили своє життя його побратими. Особисто сміливий, неординарний, дуже відвертий, без сорому у своїх висловлюваннях, чітко розуміючий своє призначення й поступ.

Достеменно різняться відомості, коли ж загін Семесенка прибув до м. Проскурова (нині м. Хмельницький) і яку назву він носив. З доповіді судді П.Ф. Папеля особливий слідчій комісії щодо розслідування єврейського погрому в Проскуріві від 15 листопада 1919 р. вказувалося, що Запорізька бригада козаків прибула до Проскурова 2 лютого[5, с. 82]. З доповіді А. Гілерсона, загін Семесенка прийшов у місто десь 5 лютого разом із 3-ім гайдамацьким полком[5, с. 33].

В. Мудрий стверджував: «Десь перед 10-им лютого 1919 р., прийшла до Проскурова з фронту чи з якоїсь місцевости, положеної під фронтом, невелика війська частина, яка звала себе «Залізний загін от. Семесенка»... Десь біля 12 або 13-го Лютого приїхало на проскурівський залізничний двірць окремими величезними валками (тягаровими поїздами) два полки гайдамаків, теж з фронту»[3]. Вживання старої назви загону свідчило про силу його повстанського духу, непереборність та незламність, саме найголовніше, патріотичних поглядів та державної ідеології

на захист УНР. Очевидно, що бути регулярними армійцями під назвою «Запорізька бригада ім. С. Петлюри» цим повстанцям не надто й хотілося.

В будь-якому разі загін отамана Семесенка та гайдамацькі загони опинилися у Проскурові не умисно і в різний час. В джерелах зазначено, що вони прийшли, щоб відпочити від боїв на фронті, водночас, для несення гарнізонної служби. Їх ніхто не викликав сюди для наведення порядку і унеможливлення революційних звершень більшовиків та їх прихильників, заспокоєння різних соціальних груп, хоча потреба у цьому була очевидна. Становище населення у Проскурові носило ознаки свавілля, безконтрольності, хвилювання, політичної невизначеності та нестабільності.

Ще у грудні 1918 р. мешканці Проскурова єврейської національності фактично відмовилися від мобілізації до проскурівської залогої Армії Директорії УНР чим викликали до себе хвилю мітингів та протестів з боку військових. В. Мудрий стосовно цього сказав так: «Вони видно почували себе вже тоді екс-територіальним народом, якого не обходили ніякі накази української влади»[3]. Таким чином спостерігалася ескалація конфлікту.

Військові відмовлялися воювати, задовольняючись безтурботним життям і власними амбіціями, що ворогові м. Проскурів не віддадуть. Матвій Стахів писав: «В другій половині грудня ця здеморалізована маса, під впливом демагогії і місцевих московських чорносотенців, стала перейматися протижидівськими гаслами і грозив погром у Проскурові. Заходи присланого нового коменданта залогої, Грищенка, не помагали. Це був дуже ідейний молодий інтелігент, але більше поет ніж вояк, як його характеризує В. Мудрий. Бачучи, що звичайними методами, які він мав до свого розпорядження, не можна нічого зробити, він зрікся свого становища, надіславши С. Петлюрі телеграму від 4 січня 1919 р. У ній поміж іншого комісар проскурівської залогої сотник Гріщенко писав : «...Здорової політики я зараз не бачу, а та, що є, то нереальна. Сучасна політика це є та, котра веде нас до неорганізованого, большевизма, котрий через місяць змете все...»[9, с. 78-79.].

Василь Мудрий вказував: «До касарень найшли вже доступ більшовицькі агенти і вони мали вже найбільший вплив на ту мітингуочу масу. Вони почали організувати між залогою боеві одиниці, яких метою було зробити переворот у Проскурові, опанувати місто бодай на момент та ослабити запілля відступаючої вже з-під Києва перед більшовиками української армії...»

Коли в Проскурові почали вже появлятися деякі фронтові частини для відпочинку, то проскурівська залогоя почала скоро проріджуватися. Набравши із собою кожушків, шинель (плащів), черевиків і іншого добра, проскурівські воїни одинцем почали вертати домів. Залишилися лише

такі, яким імпонували мітінги, і ті, які далися втягнути до більшовицької конспірації, або такі, яких нічого не тягнуло додому»[3].

Відомо, що ще 2 січня 1919 р. телефонною розмовою з Києва до Кам'янца полковник Харченко вів бесіду із заступником голови Окружної Ради Ясинським. Поміж іншого він сказав «...Відносно большевиків прохаю вжити всіх заходів, щоб їхній рух спинити безумовно. Як неможливо це робить силою озброєння, то робіть це дипломатично...»[9, с. 77-79.]. Тобто вище командування Армії УНР було зацікавлено у ліквідації всіх проявів більшовицького руху і при цьому не нехтувало ніякими методами.

Про загін Семесенка В. Мудрий писав: «Частина зробила добре вражіння. Була добре одіта та озброєна і справувалася спокійно та нічим не звертала на себе уваги. Вона зайняла одні касарні зараз же недалеко міста і там відпочивала. Ніхто не звертав на неї ніякої уваги та й вона не давала до цього найменшої причини... Піхота Семисенка рухалася у місті незвичайно поважно і тихо». А про гайдамаків він писав так: «Тільки днями видно їх було дуже багато в місті з червоними, зеленими та чорними шликами. Звичайно їздили вони по місті на конях. В місті був спокій і порядок. Тільки ці гальопування гайдамаків навіть першорядними, найрухливішими вулицями виглядали якось дивно і робили гнітюче враження»[3]. З доповіді А. І. Гілерсона дізнаємося, що у місті поширювалися чутки, що 3-ій гайдамацький полк здатний здійснити єврейський погром, оскільки він вже мав такий досвід. Це схвилювало єврейську громаду міста[5, с. 34]. Тепер стає зрозумілим, що А. І. Гілерсон фактично не відмежовував від загону отамана Семесенка 3-ій гайдамацький полк, щоб звинувачення у єврейському погромі впали не лише на гайдамаків, але й на загін Семесенка. До речі, якщо б єврейська громада міста була схвильована, то вона щонайменш була б обережною і вжила необхідних засторог, припинила б свою проросійську агітацію, а впливові громадсько-політичні та релігійні діячі єврейської громади міста не поводити б себе щонайменш безвідповідально. Гайдамаки ж демонстрували, що вони грізні ідейно-політичні озброєні люди і тим більше цивільному населенню немає чого з ними заgravати. Все надзвичайно ясно, само по собі наштотує на проведення умовних параллелей із гайдамацьким рухом XVIII – XIX ст., етимології самого поняття «Гайдамаки».

Судячи з поведінки загону Семесенка, стає очевидним, що загін не виказував себе, проводив конспіративну та розвідувальну роботу щодо політичної ситуації у місті. Це було досить успішно зроблено. На підтвердження цього слугує наказ отамана Семесенка від 6 лютого 1919 р., в якому він проголошував себе начальником гарнізону, забороняв будь-які мітінги та страйки, агітацію до погромів чи державних переворотів, наголошував на покаранні згідно законів військового часу. Вже тоді Семесенко

звернувся до єврейської громади міста із таким текстом: «...Знайте, що ви народ всіма націями не любий, а ви робите такий бешкет між хрещеним людом. Хіба ви не бажаєте жить, хіба вам не жалко своєї нації? Вас коли не чіпають, то і сидить мовчки, а то така нещасна нація каламутить бідний люд»[5, с. 26]. Тобто отаман Семесенко був зацікавлений у політичній стабільності та у спокої серед населення міста, чим висловив таке акцентоване побажання.

Однак реакція міської влади на прагнення Семесенка підтримувати спокій та порядок у місті, незважаючи на нагальну потребу в цьому, була негативною. Голова міської думи М. Ставинський та комендант Ю. Ківерчук не визнали Семесенка начальником гарнізону, а його наказ не поширили у місті. Натомість, представник Центрального бюро квартальної охорони (представників влади), єврей за національністю, Шенкман дізнався про все це і попрямував до Семесенка. Шенкман був люб'язно прийнятий отаманом Семесенком, отримав обіцянку збройної та військової допомоги для унеможливлення будь-якого погрому у місті[5, с. 33]. Оразу видно, що Ставинський і Ківерчук як мінімум вчинили необачно, не поширивши наказ Семесенка, не попередили і не застерегли людей. Натомість, бачимо делікатність, позитивне відношення Семесенка до єврейської громади міста.

І. Семесенко описував ці події так: «Проскурів я вважав поважним стратегічним пунктом на випадок відступу штабу Армії і Директорії з Винниці і Жмеринки. На моє здивування, місцева влада складалася з людей, які не відповідали своєму призначенню і серйозности менту. Їх легковажність дала місцевим большевикам широкі можливості агітувати навіть у військових частинах. Моя розвідка донесла мені, що моїх людей спиняють на вулицях невідомі жиди, прохаючи передати такому то козаку, називали прізвище, пакунок. Козака з таким назвиском не знаходилося, а коли розгортали пакунок, то знаходили большевицьку літературу»[7, с. 13].

10 лютого 1919 р. підпільний губернський комітет партії більшовиків у м. Вінниці провів таємну нараду революційних комітетів та прийняв рішення про збройне повстання на Поділлі. Більшовики планували 15 лютого захопити важливі стратегічні пункти, в тому числі й Проскурівський залізничний вузол. 13 лютого до Проскурова прибула «трійка» губкому для практичного керівництва виступом[1].

13 лютого командант Ківерчук заявив на засіданні філії Українського Національного Союзу, що в Проскуріві готується більшовицький переворот. Це виявила як його розвідка, так і розвідка загону Семесенка[3]. Для організації повстання більшовиків в тилу армії, щоб відрізати армію від тилу московська влада відправила до Проскурова 7 таємних комуністич-

них агентів, двох кулеметників російської національності та п'ятеро євреїв, серед них – одна жінка[5, с. 113]. Як згодом виявилось, організатором більшовицького повстання був представник єврейської національності Соболь, який за партійною приналежністю був російським соціаліст-революціонером[3]. Це лише зайвий раз доводить позицію історика В. Сергіичука, що погроми, які спричинилися в Україні у 1919–1920 рр., готувалися не українськими, а російськими силами[6, с. 28-29]. Аналіз документів про Проскурівський погром засвідчує, що саме більшовики спровокували його, втягнувши в цю криваву авантюру єврейське населення[6, с. 8].

13 лютого лідер соціалістичних партій Проскурова, бундовець Іоффе отримав від начальника міської міліції Кара-Желязкова звістку, що більшовики готуються до перевороту, за який він же і буде відповідальний як представник нової влади. Акцентуємо увагу на єврейській приналежності Іоффе. Він зібрав представників соціалістичних фракцій, а представники більшовицької партії розкрили і підтвердили свої наміри. Для переконання присутніх в успіхові такого вчинку вони розповідали, що більшовицьке повстання охопить всю Подільську губернію, що повстанців підтримають частина гарнізону і мешканці 16 навколишніх сіл, чим буде ліквідовано ризик єврейського погрому[5, с. 34]. Очевидно, що це зібрання або таємна політична нарада відбулася 14 лютого. Секретар Подільського губкому партії більшовиків О. Снегов повідомив присутніх про наміри захопити владу у Проскурові. Йому заперечив керівник місцевої організації об'єднаних соціалістів Крупник, нагадавши про попередження І. Семесенка і заявивши, що можуть бути жертви серед євреїв. Представники інших організацій (М. Геліптерман, М. Шварцман, П. Глузман та ін.) висловилися за збройний виступ проти влади[1]. Місцеві євреї, котрі не були більшовиками, зокрема бундівець Іоффе, знаючи про підготовку збройного повстання проти Директорії, на той час законної влади в Україні (до речі, затвердженої за участю представників єврейства Трудовим конгресом), не повідомили про це військового коменданта Проскурова[6, с. 45-46]. Більшовики навіть не сповістили делегатів політичного зібрання про час повстання[5, с. 34]. Тут же були мобілізовані єврейські загони самооборони, які від О. Снегова отримали зброю[1].

Більшовики вербували єврейську молодь у нижній частині міста (північні квартали від вул. Олександрівської (нині вул. Проскурівська). Вже 14 лютого вони стріляли у напрямку патруля і змусили його відійти до вул. Олександрівської. Ще 30 січня 1919 р. в цій частині міста було чути постріли з кулеметів, тобто зброя для повстання вже була в наявності. А 3-го лютого в районі ринку, де збиралися змовники, було чути декілька пострілів, а з патрулем євреї не бажали говорити й дивилися на козаків вороже. 11 лютого патруль дізнався про постачання через річку зі сторо-

ни Гречан стрілецької зброї для завербованих на більшовицьке повстання євреїв. Важливо знати, що єврейське населення верхньої частини міста Проскурів, де проживали заможні люди, не підтримувало більшовицьких ідей, тому і не постраждало. А на чутки, що євреї верхньої частини міста відмовилися брати участь у більшовицькому повстанні і поховалися вдома отаман Семесенко сказав: «Добре зробили, що прийшли до розуму. На жаль, не всі того погляду»[5, с. 109-111].

До більшовиків приєдналися також декотрі військові частини міської залоги, котрі були розташовані в касарнях (казармах) міста, а саме 15-й кінний Білгородський полк, 3-я гарматна бригада та 8-й піший Проскурівський полк[5, с. 82]. Проте, згодом, під час протистояння гарматний дивізіон залишив більшовиків і перейшов на бік Семесенка[5, с. 120]. В. Мудрий писав: «Виявилось, що місцеві більшовики хотіли приєднати собі і залізний загін для наміченого перевороту, але скінчилося на тому, що козаки того загону їх приципили, вибили і прогнали»[3].

Зважаючи на хід таких подій, ймовірно, що 14 лютого Івана Семесенко було призначено комендантом Проскурівської залоги[5, с. 82]. Цікаво, що сам Семесенко заявляв, що більшовицьке повстання відбулося 14 лютого[7, с. 13].

В п'ятницю, 14 лютого ввечері більшовики (двоє молодиків) провели перемовини з Центральним бюро квартальної охорони, сповістили її про більшовицьке повстання, заплановане на 12-у годину ночі (перенесене на 6-у годину ранку) й отримали від нього нейтральне ставлення бюро до розвитку подій[5, с. 34]. Хоча Шенкман усвідомлював, що справа закінчиться єврейським погромом, але заподіяти йому не наважився чи не схотів. По суті квартальна охорона відмовилася оберігати мирних жителів.

Підвищувало резонанс більшовицького повстання ще й те, що московські агенти діяли шляхом підкупу у різних населених пунктах Поділля, що не було ні для кого таємницею[5, с. 28]. Сила московських грошей та слабкість до них окремих користолобців України водночас заворожувала, розчаровувала та жахала інертних людей. Тому, очевидно, що Шенкман розгубився у ситуації і припустився непоправної помилки, за що розплачувалися невинні представники єврейської общини міста та його околиць.

Пізніше з'явився інший член комуністичної організації і оголосив, що згідно постанови про організований вже ревком, він призначається комісаром Бюро квартальної охорони і що Шенкман має підтримувати зв'язок з вже організованим більшовицьким штабом. За свідченнями Шенкмана, він і голова бюро квартальної охорони Рудницький зібрали усіх готівкових членів охорони і заявили, що надають їм повну свободу дій і зажадали, щоб вони відразу зняли усі зовнішні знаки приналежності до квартальної

охорони. При цьому усі опитані підтвердили, що ніякої участі в політичному виступі брати не будуть.

Знаючи необхідний пароль, Шенкман попрямував до більшовицького ревкому, а потім і в штаб. Переконавшись, що робота більшовиків не налагоджена і передбачуваний виступ виявиться, за його словами, блефом, він звернувся до керівників більшовиків із словами про невчасність цього виступу. Йому пояснили, що будуть вжиті заходи до того, щоб повстання було відкладене. Дійсно, коли Шенкман після цієї розмови повернувся в Центральне бюро, то залишений там комісар більшовицького ревкома оголосив, що ним отримана телефонограма про те, що повстання відміняється. Після цього Шенкман пройшов містом, щоб переконатися, чи є на місцях охорона. І коли він знову повернувся у бюро, то той же комісар повідомив, що сталася нова зміна настроїв, що повстання призначене після шостої години ранку, про що буде повідомлено пострілами[5, с. 34-35].

В більшості джерелах вказано, що більшовицьке повстання в м. Проскурові відбулося 15 лютого 1919 р. Відомості щодо його початку різняться – о 4 год. ранку[5, с. 28], біля 6 год. ранку[5, с. 82], о 6 год.[5, с. 27], о 6 год. 45 хв.[5, с 35]. Насправді більшовицьке заворушення розпочалося близько 4 год. ранку, про що свідчила стрілянина, як зі стрілецької зброї, так і з гармат[3]. Полковник Ківерчук зазначав, що більшовицьке повстання організували євреї. Більшовицько-налаштовані козаки 8-го Подільського полку під керуванням одного із цивільних, якого підкупили євреї, заарештували Ківерчука[5, с. 27]. Вони це зробили, бо Ківерчук був небезпечним чорносотенцем та погромником[5, с. 35]. З оповіді А. Гілерсона та С. Гусева-Оренбурзького дізнаємося про інші свідчення Ківерчука, що його арештувала квартальна охорона [5, с. 36, 101]. В такому разі виникають запитання. А чому ж керівник єврейської самооборони (бюро квартальної охорони) Шенкман, який заявляв про свою безпартійність і нейтральність, згодом погодився бути сполучною ланкою з уже організованим більшовицьким повстанським штабом? Чому ця квартальна охорона (складалася з євреїв) заарештувала представника законної влади – полковника Ківерчука? [6, с. 46].

Вже близько 9 години Василь Мудрий приїхав до штабу нового начальника залоги, у так званий двірець, на станцію Гречани. Фактично, Семесенко, полковники та декілька старшин гайдамацьких полків влаштували військовий трибунал, виносили вирок заарештованим, яких тут же виводили на вулицю і страчували. Семесенку ніхто не перечив, навіть досвідчені полковники гайдамаків. Ліквідувавши більшовиків у касарнях, Семесенко прагнув це зробити й у місті, чим підпорядкована Семесенку піхота зайнялася з 15 до 17 год. Це супроводжувалося різнею євреїв нижньої частини міста[3].

Справа у тому, що наступ більшовицьких повстанців на двірець був відбитий гайдамацьким полком, а коли він увійшов у місто, здоганяючи втікачів повстанців, то був обстріляний з будинків[5, с. 59]. Тоді Семесенко зібрав козаків і дав наказ: «Без стрілу, без грабунку вирізати Жидів лише в тих кварталах, де було повстання. За вбивство дітей і грабунок розстріляю»[5, с. 111].

У доповіді судді П.Ф. Паппеля вказувався час погрому з близько 15 год. й до вечора[5, с. 82-83]. А ось в газеті «Життя Поділля» від 18 лютого 1919 р. вказувалася «По прямому дроту о 8 год. веч. з офіц. Джерел... Зараз у місті розпочався єврейський погром... На 22 год. – На чолі повстанців були цивільні особи. Гловарі заарештовані і розстріляні. Арешти продовжуються»[5, с. 35]. А. Гілерсон вказував, що різанина євреїв тривала від 2 до 5,5 год і ледь не затягнулася до пізньої ночі[5, с. 39]. За іншою версією: «Семесенко дав козакам одну годину часу. В строю пішли козаки вниз міста і на сигнал всі вернулися в строю пішки до касарень. Це було зроблено так скоро, що ні в верху міста, ні коло комендантури майже ніхто не знав, що внизу міста вирізано сотні осіб. Дві сестри єврейської національності, продавчині молочної крамниці навпроти комендантури розказували, що «бачили, як пішли козаки до міста і опісля верталися до касарень та були якісь злі і до нас не усміхалися, хоч багатьох знали особисто»[5, с. 111]. Такі різноманіття даних зайвий раз свідчить, що у історії з Проскурівським погромом чимало заплутаних, перекручених і сфальсифікованих даних.

Зі слів В. Мудрого видно, що отаман Семесенко поводився спокійно, чітко усвідомлюючи, що він придушував повстання більшовиків, як у касарнях, так і в тій частині міста, де було єврейське гетто для незаможних євреїв (тобто нижня частина міста)[3].

Він заперечував свою причетність до вбивства євреїв, жінок та дітей, але згодом заявив, що не винен, що козаки звикли вважати за комуністів усіх євреїв. Близько 16 години він пообіцяв В. Мудрому прибути зі свого штабу у місто, а по прибуттю віддав наказ своїм козакам залишити місто, що вони і зробили близько 17 години дня[3].

А. Гілерсон та С. Гусев-Оренбурзький зазначали, що цій різанині передували події із вживанням козаками алкоголю. Ці події й сьогодні перекарчуються поодинокими мешканцями міста, які бодай трохи цікавляться історією, нібито кожний солдат для хоробрості чи люті випивав по стакану коньяку, бо інакше не наважувався на вбивство цивільних євреїв, що є відкритою фальсифікацією і домислами.

До обіду козацько-гайдамацькі сили були знову сконцентровані на залізничному вокзалі, вдалися до святкування своєї перемоги, коли містом ще поширювалися арешти більшовиків. В ситуації, що склалася, комен-

дант Ківерчук визнав отамана Семесенка начальником гарнізону, що стало ще одним приводом до святкування та розпивання горілки та коньяку у козацько-гайдамацькому таборі. По закінченню бенкету, Семесенко звернувся до своїх підлеглих з промовою, у якій йшлося про важке становище України, про нелегку долю козаків-гайдамаків, щоб врятувати свою державу. В контексті промови зайшла мова й про євреїв, які зрадницьки підтримували російський більшовизм, а відтак стали для козаків ворогами. З неприхованим обуренням отаман Семесенко закликав побратимів помститися євреям. Питання звичної для тих часів контрибуції було на відсіч відкинуто. Мова йшла лише про вбивство з політичних причин. Далеко не останню роль при цьому зіграла позиція ображеного на євреїв коменданта Ківерчука, козаки і деякі міліціонери якого долучилися до вбивств та грабунків[5, с. 36].

Значна частина євреїв не сприймала ідею українського державотворення, не зважаючи на діяльність єврейських політичних партій. Залишалася тенденція визнання добре знайомої російської влади[6, с. 41]. Історик О. Субтельний вказував, що непропорційно багато євреїв було серед більшовиків, зокрема серед їхнього керівництва, командирів продзагонів, збирачів податків і особливо в Чека – таємній поліції, яка викликала ненависть і жах. Тому в цьому хаосі євреї знову стали об'єктом зростаючого невдоволення[10, с. 447].

Отаман Семесенко добре знав, що євреї були активними діячами в розбудові радянської України, обіймали посади в комуністичних осередках, були чекістами, політкоммами у Червоній армії. Він мав докази, як такі посадовці жорстоко знущалися й глузували над його побратимами, які потрапили у полон більшовиків[7, с. 12]. Ймовірно, отамана Семесенка охопили розпач та відчай через вбитих побратимів, злість та ненависть до проскурівських євреїв, що не уможливили повстання невеличкої кількості більшовиків, але й частково опинилися на їхній стороні. До того ж у місті та й у Проскурівському повіті поширилися політичні настрої, спрямовані проти єврейської громади, частиною козаків, гайдамаками, частиною солдат колишньої залози, комендантом Ківерчуком разом із вірними йому підлеглими та й просто пересічними мешканцями. Слід врахувати, що чи не в усі часи військові побоювалися не стільки регулярної армії, скільки народного гніву, бо фактично це боротьба з невидимим ворогом, адже визначити, хто в юрбі повстанець чи диверсант, а хто аполітичний громадянин, досить складно. А отаману Семесенку ж було вкрай важливим не здати більшовикам залізничний вузол – станцію Гречани.

Разом з тим відомості про банкет ми знаходимо лише у роботах російських діячів А. Гілерсона та С. Гусева-Оренбурзького, які по суті є ідентичними і як ми вже неодноразово пересвідчилися не є достеменно досто-

вірними. До речі, саме в цьому випадку не зрозуміло, як і ким Семесенка призначено комендантом Проскурівської залого, якщо повітовий комендант Ківерчук зробив це, за словами А. Гілерсона чи С. Гусева-Оренбурзького, лише в проміжок часу десь до обіду 15 лютого.

Залишається відкритим питання чому керівники єврейських релігійних громад допустили, що окремі євреї нижньої частини міста взяли активну участь у більшовицькому повстанні саме у свято «Шабат шалом»? Чому віруючі євреї не організували якоїсь переговорної групи із отаманом Семесенком саме після ранкових боїв, які були й у нижній частині міста, де також розташовувалися синагоги? До речі, саме в цій частині міста нині розташована діюча синагога. Це були не просто постріли! Вже зранку були наявні вбивства євреїв, учасників більшовицького повстання. Чому не було набагу? А. Гілерсон зазначав, що єврейська громада звикла до стрілянини, віруючі відправилися в синагогу, а після суботньої обідньої трапези полягали спати[5, с. 37]. А ось українець і християнин, соборний протодиякон Климентій Кучаровський (Качоровський) сховав від різанини єврейських дітей та закутив своїми грудьми натовп євреїв, які шукали захисту біля церкви. Гайдамаки вбили священника[3]. Були й інші, на жаль, поодинокі, приклади того, як християни допомагали євреям, але не видно, як євреї допомагали собі самі, за виключенням того як малими соціальними групами ховалися на дахах будинків чи ще деінде!

Залишається не з'ясованим, навіть дивним, свідчення А. Гілерсона, що голова міської думи Ставинський дізнався про погром лише пізно ввечері, після чого вирушив оглянути місто[5, с. 40]. Якщо ж він не чув і не бачив як вбивають євреїв, не бачив трупи убитих, то хіба не сповістили б його підлеглі, колеги, друзі про таку надзвичайну трагедію у місті?

Те, що проскурівські більшовики, які запланували збройний виступ проти законної влади Директорії, знайшли собі пристановище в середовищі місцевого єврейства, визнає один з комуністичних авторів З. Островський. Посилаючись у своєму дослідженні нібито на збіг обставин, він зазначає, що «місцеві революційні елементи, які опиралися на більшовицьки настроєні частини місцевого гарнізону, –15-й Білгородський і 8-й Подільський полки, – задумали, підняти повстання проти влади «Директорії». Це послужило зручним приводом до різни...»[6, с. 36].

До речі, члени Жмеринського ревкому, котрі експортували більшовицьке повстання проти УНР у Проскурів, як свідчить один із учасників, після його провалу повернулися додому «морально розбитими, вважаючи себе мимовільними винуватцями цього погрому»[6, с. 36-37].

Свідок проскурівської трагедії підполковник Михайло Шадрин вказував, що саме євреї готували більшовицький переворот, приєднали до повстання Проскурівську залого, яка складалася з мобілізованих після по-

валення влади гетьмана, колишніх солдат російської армії. Опинившись без старшин, ці солдати схильні до грабіжництва та сваволі фактично перетворилися на бандугруповання, яке вабила до повстання головним чином надія пограбувати буржуїв. Аби винагородити себе й помститися за обмануті надії це бандугруповання вдалося до вбивств та пограбунків проскурівських євреїв[6, с. 44]. За твердженням А. Гілерсона, вночі містом поширилися грабунки та мародерство[5, с. 40].

На думку М. Щадрина, якби більшовицьке повстання було успішним, то б те, що спіткало єврейських жителів міста спіткало б інтелігентів, військових та всіх інших, хто не прихильно ставився до більшовицької влади. Й, дійсно, випадки масової розправи більшовиків із активною участю єврейської громади міста стосовно проукраїнсько налаштованих осіб відбулися у Києві, Могилів-Подільському, Ямполі, Лучинці та інших містах, де євреї відзначилися у жорстокому поводженні та вбивствах тисяч українців. Так само скептично ставився Щадрин і до слідства, розуміючи, що справжні ініціатори Проскурівського погрому залишаються в тіні, робили все, щоб сплямувати перед усім світом владу УНР[6, с. 44-45, 47].

Слід звернути увагу на те, що поряд з євреями покарання отримало й чимало українців, поляків і навіть росіян. За свідченням єврея Цацкіса, якого у неділю заарештували й відправили до камери комендатури, у ній знаходилося 32 християнина та 15 євреїв запідозрених у більшовизмі. Цікаво, що Цацкіс, знаходячись у в числі поставлених до розстрілу, навіть не отримав поранення і врятувався. Чотири рази рятувався від смерті єврей Гальперін. Траплялися й інші випадки дивовижного порятунку[5, с. 46-47]. Окремі козаки по мірі можливості давали змогу врятуватися євреям[5, с. 93]. У той час як у радянські часи складено списки вбитих євреїв[5, с. 129-166], то про загиблих українців чи інших національностей, які брали участь у більшовицькому повстанні у м. Проскурові, і не згадувалося. Чому б це? Напевне, щоб спростувати чи заперечити більшовицьке повстання, замінивши його єврейським погромом. Кому це було вигідно? Ймовірно – лише російським більшовикам, які вдало зіграли на психіці єврейської громади міста, підступно використавши її заради власних амбіцій та інтересів!

У неділю Семесенко та Ківерчук прибули на засідання міської думи. Вони пояснили свої дії тим, що пробільшовицьки налаштовані євреї прагнули вбивати гайдамаків та козаків, які показали їм свою силу. Водночас, Семесенко зрозумів, що потрібно було вибрати винних, а не вбивати на вманя. Крім того, він пообіцяв вбивати й українців, які стали на позиції більшовиків, повернути підлеглих йому козаків з району містечка Фельштин, де також відбувалися заворушення більшовиків.

Охорона міста була передана авіаційному загону. Його очолив прихильник і захисник євреїв Т. Верхола. Він спробував видати наказ про вивід з міста українських військ, розправу над усіма, в тому числі і над козаками, які опиняться в місті після 18 години. Натомість, Семесенко видав наказ про запровадження в місті та у Проскурівському повіті воєнного стану, ледь не покарав Верхолу. Рухатися містом було дозволено лише до 19 години, а євреї отримали наказ негайно відкрити свої магазини, склади, лавки, в трьохденний термін установити на них вивіски, написані українською літературною мовою, навіть без заклепки російських літер.

Згодом Семесенко видав ще два накази. У першому – засуджував євреїв, які підтримали більшовицьке повстання, а невинно загинувших євреїв поставив їм у докір, хоча й визнав, що здійснив помилку. У другому наказі йшлося про розформування 15-го Білгородського та 8-го Подільського полків, солдати яких частково перейшли на бік більшовиків.

Рішенням губернаторського комісара, Верхола був призначений комісаром м. Проскурова. Він видав відозву, в якій закликав зупинити вбивства євреїв, погрожував вбивцям воєнно-польовим трибуналом[5, с. 42-44].

Отаман же Семесенко, очевидно зранку 17 лютого, відправив гайдамаків до містечка Фельштин (нині с. Гвардійське), куди тікали пробільшовицько налаштовані учасники повстання у Проскурові. Там також відбулася різанина єврейських мешканців. За свідченням місцевих євреїв, він відправив телеграфом наказ про їх відкликання, але начальник поштово-телеграфної станції приховав її. За вказівками Ківерчука, активну участь у Фельштинській різанині єврейських мешканців взяла міліція. Цікаво, що А. Гілерсон задався питанням – чи було підвладним отаману Семесенку стримати гайдамаків і залишити їх у м. Проскурові? На його думку, гайдамаки і міліція отримали свободу дій, знехтували заборону Семесенка забирати у євреїв гроші. Єврейська громада містечка Ярмолинці вийшла гайдамакам на зустріч і домовилася з ними за значну суму грошей, щоб уникнути погрому[5, с. 57-58]. Коли гайдамаки поверталися у м. Проскурів, то селяни приводили до них євреїв зі своїх сіл і ті їх страчували прямо біля дороги[3]. Таких випадків було чимало, коли християнське населення сприяло вбивствам євреїв, а пораненим євреям мало хто допомагав, про що неодноразово згадував А. Гілерсон.

На третій день після Проскурівського погрому прибув полковник Шандрук із козаками, а опісля ще й прийшли УСС-и полк. Є. Коновальця[5, с. 111]. 17 лютого, за наказом губернаторського комісара Поділля у м. Проскурів вирушили помічник губернського комісара Куріленко і помічник губернаторського коменданта полковник Гончаренко, щоб з'ясувати всі обставини Проскурівського повстання та його ліквідації. Вони мали вирішити питання створення міжвідомчої комісії з представників цивільної та

військової влади, яка повинна була провести розслідування всіх обставин повстання у м. Проскуріві[5, с. 29].

19 лютого отаман Семесенко вкотре видав наказ про негайне відкриття магазинів. Повторно, під загрозою штрафу розміром у 5 тис. крб. це було зроблено 22 лютого. Євреї і в цьому побачили претензії та небезпеку. Вони зібрали 300 тис крб., які через міського голову поляка Миколу Сікуру передали отаману для потреб гарнізону. Але Семесенко оголосив, що це кошти від вдячних жителів міста за те, що гайдамаки придушили більшовицьке повстання. 27 лютого вийшов ще один наказ отамана Семесенка, в якому йшлося про чергову розправу над євреями за, нібито, напередодні спровоковану євреями спробу проведення зборів і влаштування через чотири дні більшовицьке повстання. Комісар Верхола спростував спроби влаштування повстання і послався на провокаційні чутки. Семесенко не залишав певний час Проскурів, вважаючи це необхідним для уникнення більшовицького повстання. Про єврейський погром мови не вів.

З м. Кам'янець-Подільського до Проскурова прибула комісія для розслідування єврейського погрому. Але отаман Семесенко розформував її, створив нову комісію, яка займалася розслідуванням не єврейського погрому, а більшовицького повстання. Цікаво, що до цієї комісії потрапив гайдамака єврейської національності – Рохман. Комісар Верхола зібрав докази шантажу та домагань членів комісії, звернувся до отамана з вимогою її розформування. Проте, заарештовано було лише Рохмана, як активіста глузу над євреями, провокаційного ідеолога наказу від 27 лютого. Хоча й Семесенко не хотів втрачати свого вірного побратима, його ув'язнили, а згодом підступно застрелили.

Через посередництво Верхоли, голови Українського Національного союзу Мудрого, корпусного командира Є. Коновальця видано наказ про зняття повноважень начальника гарнізону Семесенка і повернення його на фронт. Цьому сприяв і засновник і головний організатор погрому комендант Ю. Ківерчук, який заздрив необмеженій владі 25-річного І. Семесенка[5, с 50-53].

Не відповідає дійсності твердження про те, що отаман Семесенко після проскурівського погрому був «дуже приязно» прийнятий Петлюрою. Подібного не могло статися, бо Петлюра видав наказ про арешт Семесенка[6, с. 46].

Вже 21 лютого до міста Проскурів приїхав С. Петлюра, який видав наказ роззброїти військову частину І. Семесенка і віддав розпорядження про створення спеціальної комісії з розслідування погрому[1]. На трагічні події, пов'язані із масовими вбивствами євреїв у м. Проскурів, С. Петлюра висловився до Семесенка так: «Я Вас провчу так, як Вас ще ніхто не вчив!

Ви ганьбите Україну!»[12, с. 154-155]. Було очевидно, що Семесенка чекає судовий процес.

Це зайвий раз доводило принциповість С. Петлюри щодо захисту євреїв, як національності[4, с. 184]. С. Петлюра стояв на обороні беззахисних євреїв[6, с. 31, 63]. За його розпорядженням, постраждалим єврейським родинам у Проскуріві згодом виплатили компенсації, Уряд УНР видав 20,000.000 гривень[5, с. 113].

Певний час Семесенко ще залишався у Проскуріві, інтригуючи ставився до Ківерчука, який знову був призначений комендантом. Отримавши направлення на лікування у лазареті, в супроводі санітарів і сестри милосердя Семесенко залишив м. Проскурів[5, с. 52]. Зі слів самого Семесенка, він виїхав у запілля до Кам'янця. С. Петлюра наказав перевести слідство над отаманами в короткий термін і винуватих покарати по всій строгості закону[7, с. 13]. За іншими даними, наприкінці лютого – на початку березня, Семесенко отримав численні накази прямувати на чолі загону до Новоград-Волинська, але отаман очевидно не поспішав з цим. Але через місяць його загін вирушив до станції Здолбунів[13, с. 54]. Там трапився інцидент із комендантом станції, який прагнув забрати у Семесенка потяг, захоплений ним у більшовиків на Полтавщині[13, с. 55].

9 квітня 1919 р. уряд УНР видав резолюцію про створення комісії щодо розслідування погромів 15–16 лютого в Проскуріві і 17 лютого у Фельштині. Голова Ради міністрів Борис Мартос був рішуче налаштований унеможливити ймовірні погроми, притягнувши до суворого покарання тих, хто дозволив зростання епідемії погромів[13, с. 51]. Але більшовицька влада вже встигла фальсифікувати Проскурівський погром, що видно з доповіді завідувача юридичною частиною Подільському губернському військовому комісару про створення комісії по розслідуванню погрому євреїв у Проскуріві від 12 квітня 1919 р.[5, с. 85-86].

1 (11) травня 1919 р. І. Семесенка було заарештовано і звинувачено в організації єврейських погромів. Залишки його загону в середині травня 1919 р. було передано до складу Запорізького корпусу Дієвої Армії УНР[11, с. 394; 13, с. 54]. Отаман перебував у в'язниці Кам'янця, очікуючи присуду.

Слідча комісія майже закінчувала свою роботу. У жовтні 1919 р. Семесенко був звільнений денікінцями, які захопили місто. З вірними йому козаками він прибув до Галичини, під прізвиськом отамана Дорошенка. У Галичині одружився, перезимував[7, с. 13]. Але знаходимо відомості, що в грудні 1919 р. І. Семесенко очолив Брацлавську повстанську групу, яка 01 січня 1920 р. вигнала денікінців за межі Брацлавщини[2, с. 162, 45].

Навесні 1920 р., почувши, що в Могилеві полковник Удовиченко формує 3-тю Залізну дивізію, він відрядив до нього свого ад'ютанта Литва-

ківського з пропозицією своїх послуг. У цьому формуванні він залишався недовго. Розвернувши свою сотню у загін імені отамана Дорошенка, він знову розпочав бойові акції, незалежно від уряду і штабу Дієвої Армії. Штаб Армії, викрив його, наказав заарештувати в зв'язку з проскурівською подією. Отаман про цей наказ провідав і, скликавши загін, сказав: «Маєте, хлопці, розійтися, куди хто хоче, Я відїздаю за кордон, де маю роздобути грошей і з формувати армію, з якою роллю Головного Отамана переберу на себе для вашого добробуту і на користь нашої Батьківщини. Чекайте на мене»[7, с. 13-14]. В травні 1920 року його заарештували вдруге[6, с. 46]. Це трапилося за Коломиєю на чеському кордоні. Для арештованого отамана Семесенка місця в двох арештанських вагонах при штабі Дієвої Армії не знайшлося. Для нових в'язнів прийшлося пристосувати товарний вагон, в який і запросили на мешкання: отамана Семесенка, двох євреїв-комуністів Шустера Мойсея і Вайсберга Ісаака і більшовицького агента з Москви Володимира Булгакова. Отаман у всьому любив порядок, того ж дня він розмежував територію вагону між своїми колегами, призначивши кожному для оселі кут і склавши чергу, кому і в який день стежити за чистотою вагону. Отаман Семесенко приятелював з євреями, ділячись останньою скибкою хліба, що зайвий раз свідчило про антисемітську позицію Семесенка[7, с. 12].

Наприкінці життя отаман Семесенко стверджував «...Большевицькі методи у нашій боротьбі єдині і для нас, для нашої перемоги. Просякнутий такою вірою, я, признаюсь, наказав вирізати місцевих Жидів до щенту. Я мав цим терором попередити все жидівське населення України, що їх теж чекає ця недоля, коли вони не кинуть своєї праці в рядах наших ворогів. Цим актом я мав вплинути і на Петлюру, який намагався і подолати ворога і не пошкодити його здоровлю...»

На наше безголова, провід над військом забрала людина, яка намагається догодити і соціалістам і правиці, селянам і поміщикам, Жидам і Європі. Коли людина позбавлена своєї волі і спирається на волю юрби, – карта його на таку величну ставку, як визволення Нації, Напевно буде бита. Коли Бог допоможе мені позбутися оціх кайданів і вийти на волю, я знайду сили перебрати на себе верховну владу і щасливо закінчити боротьбу»[7, с. 13].

Отамана привезли до Чорткова, де і ув'язнили. Польовий суд виніс йому вирок – покарання на смерть. Коли варта його везла на розстріл у поле, то він поводився бунтівничо, кричав, цупко хапав вартових, боровся з ними всю ніч, на світанку його повалили на землю і забили лежачим до смерті[7, с. 14].

Отже, отаман А. Семесенко через свою необачність увійшов в історію як одіозна постать, ім'я якої й досі осяяне словесною еквілібристикою, на-

півнятками, напівзамовчуваннями пересічними громадянами різних країн світу. Але повчальні моралізування, гадається, в даному випадку зайві. Ми не в праві судити, але конче необхідно бодай зрозуміти політичний та життєвий шлях цього отамана, умови, які призвели до Проскурівського погрому, політичні настрої, дії та бездіяльність наших прашурів тощо. На наш погляд, отаман І. Семесенко відзначився своєю оригінальною політичною точкою зору, тактикою та стратегією, принциповістю і непокірливістю, суперечністю, особістю і волелюбством, мужністю і стійкістю, вірністю патріотичній ідеї боротьби за українську державність, відсутністю антисемітських поглядів. Дуже б хотілося, щоб чогось подібного отаманщині, в нашій історії більше ніколи не сталося, хоча небезпека повторення схожих помилок не виключена, а обриси, сутність деяких з них, на жаль, уже прикро нагадують проаналізований сумний негативний досвід.

Грунтовне і неупереджене дослідження як біографії І. Є. Семесенка так і Проскурівського погрому є перспективою подальших наукових розвідок у заданому напрямі. Симбіоз особливостей регіональної історії надасть можливість максимальної об'єктивності у вивченні історії часів Директорії УНР та УСРР.

Джерела та література

1. Єсюнін С. Проскурів в роки Української національно-демократичної революції 1917–1920 років: веб-сайт URL: khm.gov.ua/uk/content/proskuriv-v-roky-ukrayinskoji-nacionalno-demokratychnoyi-revoluciyi-1917-1920-rokiv (дата звернення: 21.05.2018)
2. Завальнюк К. Провісники волі. Науково-довідкове видання. Літин: Видавець: «Літинська райдрукарня». 2005. 352 с.
3. Мудрий В. «Проскурівський погром». *Календар «Просвіти» на 1926 р.* Львів (уринок зі споминів): веб-сайт URL: yatran.com.ua/articles/1007.html (дата звернення: 05.11.2019)
4. Петлюра С. Статті / Упорядн. та автор передмови О. Климчук. К. : Дніпро, 1993. 341 с.
5. Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність / [упоряд.: В.І. Сергійчук, В.Г. Байдич, О.М. Завальнюк, Ю.В. Олійник, В.В. Галатир]. Хмельницький: «Поліграфіст-3», 2019. 184 с.
6. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. Видання 2-ге, доповнене. К.: ПП Сергійчук М.І. 2006. 152 с.
7. Середя М. Отаманщина. *Літопис «Червона Калина»*. 1930. ч.4 (від квітня). С. 12-14.
8. Солдатенко В. Ф. Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, сутність, наслідки. *Гілея*. 2016. Вип. 113. С. 46-60.
9. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. Т.2. Україна між двома силами. Скрантон, Па.: Українська науково-історична бібліотека в Скрантоні, 1963. 248 с.

10. Субтельний О. Історія України. Видання третє, перероблене і доповнене. К. «Либідь». 1993. 720 с.
11. Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921): наукове видання. К.: Темпора, 2007. 536 с.
12. Шумов С. Петлюровщина. М. ЭСКМО. 2005. 249 с.
13. Christopher Gilley. Beyond Petliura: the Ukrainian national movement and the 1919 pogroms. *East European Jewish Affairs*. Volume 47. Issue 1. PP. 45-61. (англ.)

Коржик С.А.
сmt Летичів

ІСТОРІЯ ЯЛИНІВСЬКОЇ ШКОЛИ У ДОКУМЕНТАХ ТА СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

У статті йдеться про розвиток шкільної освіти у селі Ялинівка, подано інформацію про заснування навчальних закладів, їх функцію, рівень надання освіти, матеріальний стан шкіл.

Ключові слова: школа, освіта, навчання, учителі, учні.

Село Ялинівка (раніше до 1967 року село Погоріла) – довгий час було центром Ялинівської сільської ради (до 2015 року). Населений пункт розташований за 13 км від районного центру Летичева, за 55 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка – Хмельницький та за 65 км від обласного центру м.Хмельницького. За два кілометри від села на південь проходить міжнародна автомагістраль Стрий – Тернопіль – Кропивницький - Знам'янка.

До складу сільської ради входили села Вербка, Лісо-Березівка, Розсхувата, Москалівка, Ново-Миколаївка.

У XVIII столітті село Погоріла входило до Брацлавського намісництва Подільського воєводства та належало Речі Посполитій до її другого поділу. З 1796 року село Погоріла входило до Кожухівської волості Літинського повіту Подільської губернії, утвореної 12 грудня 1796 року за указом Павла I.

Колоніальний стан України в межах Російської імперії негативно вплинув на освіту та шкільництво. У 1827 р. виданий указ і спеціальний циркуляр, що забороняв приймати кріпаків у гімназії та університети, а 1828 р. – Статут, який узаконював становість, монархізм, релігійність закладів освіти, насаджував в навчальних закладах муштру, зубріння, дозволяв тілесні покарання, встановлював систему суворого нагляду за учнями

і викладачами, дріб'язкову регламентацію умов їх життя, навчання і поведінки. Побоюючись поширення в народі визвольних ідей, російський царизм усяко гальмував освіту народу. Понад 90 % населення краю було неграмотним. Двері навчальних закладів були відкриті тільки для дітей поміщиків, дворян, духовенства і чиновників.

Рівно 135 літ... Стільки виповнилося школі у селі Ялинівка у 2013 році. Але з вересня 2013 року школа зачинена, не працює. Хоча має дуже гарну і цікаву історію.

Київський митрополит у 1861 р. видав указ про відкриття церковнопарафіяльних шкіл у кожній парафії. Питання реформування змісту освіти розв'язувалося у "Положених о начальных народных училищах", затвердженого 14 червня 1864 р. Після реформ 60-х років структура початкової освіти складалася зі шкіл трьох ступенів: 1) однокласні училища – нижча елементарна школа; 2) двокласні училища; 3) багатокласні училища (повітові та міські училища), в яких усі предмети курсу початкової освіти викладалися більшим обсягом. Термін навчання в повітових училищах був трирічний, а в міських – шестирічний. Початкова освіта в цей період розвивалася згідно виданих «Статуту гімназій» та «Положення про народні училища» (1864 р.). У результаті, була запроваджена доступна загальна освіта. Виникали поряд з державними земські, церковнопарафіяльні, недільні та приватні школи. За виданим положенням у церковнопарафіяльних школах викладались: Закон Божий, читання за книгами громадянського і церковного друку, письмо, перші чотири дії арифметики, церковний спів.

Початкові школи створювались при церковних парафіях і перебували у віданні духовного відомства, тобто Святійшого Урядового Синоду, а на Поділлі – Єпархіальної училищної ради.

За свідченнями Юхима Сіцінського, при Різдво-Богородичній церкві в селі Погоріла діяла з 1860 р. трикласна церковнопарафіяльна школа, де викладачем був сам священик. З 1878 р. школа мала власне приміщення. Однак, Літинський повітовий предводитель дворянства Анатолій Антонович фон Швенцон у книзі «Описание Литинского уезда Подольской губернии» у 1901 р. наводить інший рік заснування однокласної церковноприходської школи – 1887. У 1901 р. у школі навчалася 37 хлопчиків та 5 дівчаток. Відомо, що власник села князь Кочубей виділив $\frac{1}{4}$ десятини землі для шкільного саду. Коштів на утримання школи відпускалося мало. Щороку виділялося 115 рублів і на посібники 10 рублів із коштів мирського збору.

З 1884 р. (у Швенцона – у 1890 р.) у селі Лісо-Березівка діяла школа грамоти у найманому будинку. У 1901 р. у ній навчалася 28 хлопчиків та 2 дівчинки. На утримання даної школи щорічно витрачалася 60 рублів та 5 рублів на посібники із коштів мирського збору.

У селі Розсохувата школа грамоти була відкрита у 1894 р., розташовувалася у найманому приміщенні. У 1901 р. у ній навчалося 25 хлопчиків та 3 дівчинки. На утримання даної школи щорічно витрачалося 60 рублів та 5 рублів на посібники із коштів мирського збору.

13 червня 1884 р. були затверджені особливі “Правила про церковнопарафіяльні школи”, в яких зазначалось, що Св. Синод “питаєт надежду, что архипастыри церкви с тщательностью и любовью приложат труд свой к утверждению в народной школе начального образования в духе благочестия, и, руководствуясь 10 правилом седьмого вселенского собора, будут помнить, что им паче всего подобает учить отроков...”. Імператор Олександр III на супровідній записці цих “Правил” власноручно написав: “Надеюсь, что приходское духовенство окажется достойным своего высокого призвания в этом важном деле”. Відповідно “Правил” духовенство брало на себе зобов’язання впроваджувати в школах православне вчення, віру і християнську мораль, вчити дітей початкових корисних знань, а також набувати педагогічного такту та вміння. У 1884 р. Рада постановила ввести в обов’язок всіх парафіяльних священиків після кожного Богослужіння оголошувати прихожанам про користь навчання дітей в школі грамоти і Закону Божого та шкоду неграмотності, а також про можливості відкриття шкіл за рахунок доходів суспільного господарства. Крім того, священики, диякони, псаломщики, які не піклувалися про створення у своїх парафіях шкіл, позбавлялися права на нагороди, підвищення по службі і переведення на більш вигідне місце служіння, а також переводилися в невідгідні парафії і, навіть, зовсім відсторонялися від служіння, незважаючи на попередні заслуги.

З 1891 р. шкільна мережа церковного відомства поповнилась за рахунок тисяч так званих “вільних” селянських шкіл та шкіл грамоти. Їх взяв під свою опіку Синод. У зв’язку з цим Св. Синод розробив і видав цілу низку указів і положень щодо освітньої діяльності православних шкіл: у 1886 р. затверджуються “Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл”, в 1891 р. були вироблені особливі “Правила про школи грамоти”, в 1896 р. – “Положення про керівництво школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного віросповідання”, і у 1902 р. – “Положення про церковні школи”. Проблема розвитку церковнопарафіяльних шкіл опікувалось і Міністерство народної освіти. Підкреслюючи важливість освітньої діяльності духовенства, міністр народної освіти граф Д.Толстой зазначав: “... Я считаю обязанностью Министерства всеми средствами поощрять духовенство в вопросах школьного образования”. Продовжуючи цю лінію, статс-секретар Міністерства народної освіти Желябов особливим циркуляром запропонував усім навчальним округам усі-

ма засобами сприяти православному духовенству у відкритті і підтримці церковнопарафіяльних шкіл.

Розвиток цих шкіл спричинило у 1902 р. прийняття “Положення про церковні школи відомства православного віросповідання”, яке регламентувало роботу і завдання церковнопарафіяльних шкіл. Як зазначалось у “Положенні”, головною метою цих шкіл було “поширення в народі освіти в душі православної віри і церкви”. Відповідно до цього положення організовувалась діяльність шкіл грамоти, однокласних і двокласних шкіл, недільних, учительських та церковно-учительських шкіл. Положенням розписувався штат шкіл, заробітна плата вчителів, права й обов’язки вчителів та учнів. Церковнопарафіяльна школа була початковою ланкою освіти. Вік учнів становив 8-11 років, термін навчання 2-4 роки. Після закінчення церковнопарафіяльної школи діти мали змогу продовжувати навчання в ремісничих, сільськогосподарських, торгових та інших училищах і школах або у вищому початковому училищі.

Революція 1905 року спричинила загострення боротьби навколо питань народної освіти, роботи шкіл, мови викладання, підготовки вчителів. Народні маси почали безпосередньо висловлювати свої вимоги до якості освіти. Так, у галузі початкової освіти висувались вимоги загальнодоступності, необхідності викладання рідною мовою. Однак, після революційних подій 1905 р. ставлення до церковнопарафіяльних шкіл у населення стало досить критичним. Російська інтелігенція чинила опір відкриттю і діяльності церковнопарафіяльних шкіл, відмовляючи у виділенні коштів, підбурюючи селян забирати з цих шкіл дітей і віддавати у світські школи. Вона вважала, що церковнопарафіяльні школи не надають справжньої освіти, не відповідають потребам суспільства, а лише розповсюджують православну віру серед населення. Священики ж переконували населення у перевазі церковнопарафіяльних шкіл, їх доступності і корисності для народу. Це призвело до того, що селяни не знали кого слухати, а відтак, не маючи загально визнаної думки, зовсім не посилали дітей на навчання.

Поразка революції призвела до реакційної політики царського уряду і в галузі освіти. В усіх школах з новою силою насаджується дух монархізму і релігійності. З метою посилення цих тенденцій почалася нова хвиля сприяння розвитку церковнопарафіяльних шкіл. Так, у листопаді 1907 р. до III Державної думи від Міністерства народної освіти надійшов законопроект “Про введення загальної початкової освіти в Російській імперії”. Церковнопарафіяльні школи залишались у повній недоторканості.

У 1910 р. (за іншими даними у 1914) у селі Погорілі земством було побудовано ще одне приміщення школи з кімнатою для вчителя, яке збереглося до нашого часу.

Війна 1914 р. значно знизила рівень освіти, особливо на західних землях. З весни 1915 р. Поділля опинилось у прифронтовій зоні, тому більшість церковнопарафіяльних шкіл перестала отримувати матеріальну підтримку з боку уряду та Св. Синоду. З перших днів революції 1917 р. Центральна Рада, Товариство шкільної освіти, Міністерство освіти намагалися ліквідувати стару (імперську) організацію школи й освіти в Україні, створити єдину систему освіти, національну школу, які б відповідали інтересам українського народу. Вже на I Всеукраїнському учительському з'їзді (5-6 квітня 1917) була прийнята резолюція, в якій наголошувалося на необхідності “встановити початкову школу одного типу, яка, з одного боку, давала б дітям якнайширшу початкову освіту, а з другого, підготувала б до середньої школи” [15: 47]. З метою вирішення цього завдання 20 червня 1917 р. була прийнята Постанова Тимчасового уряду “Про об'єднання з метою запровадження загального навчання учбових закладів різних відомств у відомстві Міністерства народної освіти”. Цією постановою церковнопарафіяльні школи переходили у підпорядкування міських управ і прирівнювались до нижчих початкових шкіл. Навчання у цих школах мало проводитись українською мовою. З початком 1917-1918 н.р. почалась широка українізація початкових шкіл. 5 грудня 1917 р. Центральна Рада видала закон, за яким парафіяльні та спеціальні церковні школи передавались Генеральному секретаріату освіти. Новий закон ліквідував монополію церкви не лише на початкову освіту, а й обмежував її в управлінні власними школами. Замість дирекції та інспекції утворилися Комісаріати народної освіти та шкільні ради при них.

Після прийняття Центральною Радою в листопаді 1917 р. III Універсалу була проголошена Українська Народна Республіка (УНР). Генеральний секретаріат освіти був перетворений у Міністерство народної освіти на чолі з І. Стешенком. Головним завданням секретаріату було утворення шкільної мережі та складання фінансового плану для її реалізації. Після приходу до влади гетьмана П.Скоропадського у 1918 році відношення держави до церкви цілковито змінилося. Законодавчі основи релігійної політики Гетьманату повторювали головні засади релігійної політики Тимчасового уряду в Росії і практично проголошували православну церкву державною. Гетьманський уряд розглядав церкву як можливий ефективний чинник державного будівництва. Загальною основою політики щодо релігії та церкви стали запропоновані гетьманом ідеї православної державності та неприйняття радянської влади. Гетьманська влада опікувалася всіма важливими сферами церковного життя, зокрема і в освіті. Міністр віросповідань гетьманського уряду, видатний психолог та педагог В.Зеньковський, обстоював ідею збереження й поліпшення системи церковнопарафіяльних шкіл, але не хотів передавати ці школи під одноосібне

управління церкви. Він доводив, що держава, виділяючи кошти на школи, має право цікавитись і визначати характер церковнопарафіяльної школи, розглядати й затверджувати її статут. У відповідь на це 24 і 29 червня 1918 р. у Міністерстві віросповідань відбулася нарада, на якій розглядалися питання про стан приміщень, фінансування та перспективи подальшого існування церковних шкіл. Нарада прийняла рішення про реформування церковних шкіл, а саме: про наближення програми церковних шкіл до світських, про збереження церковних шкіл у віданні Міністерства віросповідань про спостереження церковної влади за навчально-виховним процесом. На Правобережній Україні церковнопарафіяльні школи існували до листопада 1918 р. З червня 1919 р. влада більшовиків повела політику соціалістичних перетворень в освіті, церковнопарафіяльні школи закривались. Всі шкільні установи переходять під керівництво Народного Комісаріату Освіти. Єдина школа розділялась на 2 ступені: 1-для дітей від 8 до 13 років (5-річний курс), 2- (від 13-ти до 17-ти років 4-х річний курс). Навчання в школі було безкоштовне. Оплата праці вчителів починає здійснюватись помісячно, згідно ставки I категорії. Кількість учнів на одного педагогічного працівника не повинна була бути більша 25-ти.

У 1919 р. школа у Погорілі тимчасово припинила свою діяльність через події Української революції. Як свідчать архівні документи, у школі було вибито шибки у вікнах польськими вояками .

З встановленням радянської влади більшовицький режим намагався викоринити все те, що могло б нагадувати про минулі часи. Не винятком став і адміністративно-територіальний поділ. Насамперед було вирішено ліквідувати повіти та волості, а замість них утворити округи та райони. Сталося це 1923 р. Тому з 1923 р. Погоріла з Березівкою та Розсохуватою входить до Хмельницького району Вінницької округи, пізніше Вінницької області. 22 вересня 1937 р. постановою ЦВК СРСР було створено Кам'янець-Подільську область. Її було виокремлено зі складу Вінницької. До складу новоутвореної адміністративної одиниці увійшло 36 районів, у тому числі Летичівський, до якого увійшла Погоріла з навколишніми селами. Остаточно область сформувалася лише на початку 1940 р., коли приступили до виконання обов'язків новообрані органи влади. 16 січня 1954 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла рішення перейменувати місто Проскурів на Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область на Хмельницьку. 4 лютого цього ж року Президія Верховної Ради СРСР підтвердила указ.

Приблизно з 1920 р. Погорільська школа стала єдиною трудовою школою, де навчання здійснювалось українською мовою. Всі діти шкільного віку пішли до школи, вчителі приступили до ліквідації неписьменності. Вивчалися такі предмети: рідна мова, число і форма (арифметика), природознавство, географія, малювання й ліплення, ручна праця, співи.

У Вінницькому обласному державному архіві мені вдалося віднайти документи про діяльність Погорільської школи у 1925-1926 рр. Тодішня школа існувала у двох приміщеннях – у бувшій церковно-приходській та у школі, побудованій земством. Учителем у тому році був Федір Харков. У акті від 25 квітня 1926 р., складеним учителем Ф.Харковим разом з головою сільради Василем Слободянюком про потребу у ремонті шкільних приміщень с.Погоріла, описано стан цих приміщень. Повідомляється, що школа має два будинки, один з котрих бувшої церковно-приходської школи, дерев'яний, збудований у 1888 р. Стіни у цьому будинку прогнили й потребують повної перебудови. У цьому приміщенні тепер все ж проводиться навчання. Другий будинок – з червоної вогнетривкої цегли, який збудовано у 1910 р. земством. Даний будинок знаходиться у вкрай занедбаному стані після подій «громадянської війни»: шибки вибиті, покрівля зіпсована кулями й через це дах затікає. Стеля у деяких місцях нависла й може обвалитися.

Таку невтішну картину застала у Погорілі наступна вчителька та завідувачка Погорільською трудовою школою Марія Іванівна Соколовська. Про себе вона залишила коротку інформацію у Відомості про роботу на протязі I триместру 1926-1927 навчального року. Стало відомо, що Марії Іванівні виповнилося 38 років, за національністю вона українка, позапартійна, заміжня. На своєму утриманні має дочку. Родом Соколовська із села Шендерова Вінницької округи. Має відповідну освіту і звання народної вчительки. Педагогічний стаж – 16 років. У Погорільській школі вона почала працювати з 1 вересня 1926 р. На початок 1926-1927 навчального року у школі було три основних групи, всього учнів по групах лише 37, з них українців – 31, поляків – 6, на кінець року кількість учнів зменшилася до тридцяти. Підручниками забезпечені цілком лише учні II та III групи, а I групи – лише на II триместр. Нових підручників закуплено на суму один карбованець.

Прошли роки. Відбулися зміни у культурному житті. У 1933 р. в селі Погоріла відкрито семирічну школу. У 1935 році в селах сільської ради завершено ліквідацію неписьменності. Але все це відбувалося в дуже важких умовах. В школі було складне становище. Учні не мали підручників, зошитів. Але було велике бажання вчитися, тому писали на будь-якому папері конспекти, уважно слухали пояснення вчителів, ловили і запам'ятовували кожне слово.

При нацистській окупації школа не працювала. Лише з 8 квітня 1944 р., після звільнення села від ворогів, було відкрито початкову школу і завідувачем школи став Орлов Микола Миколайович на один рік, а на «вчительську роботу» було призначено учителів Дейнегу Марію Григорівну, Безпалько Марію Тарасівну та Харкову Ликеру Федорівну. Пізніше Безпалько М.Т було призначено завідувачем школи. Вчилися у школі пере-

важно переростки. Умови для навчання були дуже важкі. На клас було 1-3 підручники, що збереглися з довоєнних часів, зовсім не було зошитів, чорнила. Писали саморобним чорнилом на старих газетах, обгортковому папері. Приміщення опалювались дуже погано. Ходили в школу хто в чому міг: хто в німецькому френчі, хто в солдатських чоботах. Але працювали всі учні багато і наполегливо. Дуже часто проводились консультації, додаткові заняття. Вчителі також не рахувались ні з часом, ні з відпочинком, а докладали всі зусилля, щоб учні добре вчилися. І наслідки їх невтомної праці були якнайкращими.

З 1946 р. школа стає неповно середньою, її директором призначено Слободянюка Тараса Васильовича, який пропрацював на цій посаді до 1978 р., аж до виходу на заслужений відпочинок. Це людина з великою і доброю душею, ініціатор багатьох добрих справ, вмілий організатор.

У 60-х роках минулого століття у школі кожного року навчалось більше ста учнів і їх кількість щороку зростала. Так, у 1965 р. було 114 учні, у 1966 – 122, у 1967 – 137, у 1968 - 133, у 1969 - 147, у 1970 – 124 учні.

У 1976 р. до старого приміщення земської школи було добудовано новий корпус із чотирма просторими світлими класами. Проводилися тут різні свята, діяла хороша бібліотека. Уроки праці проводилися у добре обладнаній шкільній майстерні, яку обладнав вчитель трудового навчання Синьогуб Олександр Аполінарійович, майстер на всі руки. Багато навичок по роботі з деревиною та металом розвинув він у хлопчиків. А на уроках фізичної культури разом з вихованцями грав у футбол та волейбол, власним прикладом навчаючи їх цих спортивних ігор.

З 1978 р. майже дванадцять років очолював колектив досвідчений педагог, мудрий наставник молоді – Жуковський Володимир Леонтіївич, а також викладав математику і фізику. Він дбав про матеріально-технічне забезпечення школи. За цей час почали діяти кабінети фізики та математики, біології та хімії, української та російської мов, впорядковано шкільне подвір'я, створено кімнату народознавства.

У народі кажуть: «Письменник живе у своїх героях, художник – у картинах, скульптор – у створених ним скульптурах, а вчитель – у думках і справах учнів». Тому кожна людина з вдячністю згадує свою рідну школу, своїх духовних батьків – учителів. Багато випускників дарують теплі слова вдячності учителю математики Погоржельській Надії Андріївні, учителю української мови Кушнір Олені Іванівні.

Згадують добрими словами нині уже покійну учительку початкових класів Ткачук (Юрчик) Тетяну Дмитрівну – першу вчительку мого чоловіка Олександра Коржика, мою першу вчительку та моєї дочки Олесі. Це чудові люди, в яких слово не розходилося з ділом. Вони серцем і душею вболівали за справу, переймалися життям і учнів, і трудового колективу.

Вони не рахували ні з вихідними днями, ні з відпусткою, були наставниками молодим колегам. Проводили змістовну позакласну роботу з математики, української мови, виховну роботу з учнями. Як класні керівники організовували дітей на хороші справи. Здійснювали контроль за навчанням і вихованням учнів, мали тісний зв'язок з батьками. Чуйні, помірковані, врівноважені, толерантні, інтелігентні. Своїм педагогічним досвідом я вдячую саме їм, моїм першим наставникам.

З 1990 по 1993 рік директором школи був Колесник Віктор Олександрович, який ще й викладав історію та правознавство. Він з ентузіазмом брався за будь-яку справу і вів за собою колектив.

У рідній школі викладала географію та біологію з 1992 р. Двадцять років торувала разом зі школярами шлях до науки, вела їх до успіху. Саме разом зі своїми вихованцями, учасниками гуртка юних географів-краєзнавців «Кругозір» ми почали досліджувати минуле та сучасне нашого рідного села. Створювали проекти, приймали участь у різноманітних конкурсах та акціях, за що отримували дипломи та грамоти за перші місця на рівні району, області та України. З вдячністю згадую своїх вихованців Мартинюка Сергія, Моторну Світлану, Цвіру Мирославу, Савіцьку Ірину, Тимчик Наталію, Плєсканя Сергія, Цвіру Наталію, Плєсканя Андрія, Балінського Володимира та багатьох інших, з якими разом долали кілометри досліджуваних доріг по берегах річок, струмків, по лісових стежках.

Майже чверть століття віддав рідній школі учитель трудового навчання Темер Віктор Валентинович. Усі в нашому селі знають, що у Віктора Валентиновича золоті руки: усе вміє до ладу зробити, жоден ремонт у школі не відбувався без його участі. А прекрасний іконостас, виготовлений його руками у нашій Різдвобогородичній церкві – справжній витвір мистецтва.

З 1993 по 2012 рік школу очолювала Кулібаба Марія Дмитрівна, учитель української та англійської мови. За період її керівництва в школі було проведено капітальний ремонт, обладнано класи новими меблями, стіни класних кімнат та шкільного коридору прикрашено картинами та панно. Школа стала естетично привабливою і по-домашньому рідною.

У 2012 р. в стінах школи залишилися лише учні початкових класів, а учні старших класів вирішили навчатися, хто у Вербецькій ЗОШ І-ІІ ступенів, хто в Летичівському НВК №1 та №2. Завідувачем школою в селі була Плєскань Людмила Францівна, яка довгий час, майже двадцять п'ять років, працювала у цій школі ще й учителем початкових класів. Її серце щире і відкрите до дітей, а з обличчя ніколи не зникає посмішка. Добро-совісна і порядна, щира і відкрита, людяна та принципова.

Школа призупинила своє існування у вересні 2013 р. за відсутності учнівського контингенту. Впродовж років тут працював висококваліфікований педагогічний колектив, який, не шкодуючи сил і здоров'я, вихову-

вав молоде покоління на засадах добра і справедливості, готував їх бути гідними громадянами своєї держави. І розлетілися вони по усій неньці-Україні, залишивши глибоко у душі трепетні спогади про щасливе дитинство у стінах рідної Альма-матер.

Стара школо, скільки ж гарного і доброго бачила ти... І сьогодні ти тулишся до околиці села, задумливо принишкла під кронами високих старезних осокорів, і, можливо, в сумовитій задумі пригадуєш ті неповторні дні, що пережила за більше сотню літ.

Здалеку вабить школа своїми великими вікнами та біленькими стінами. І коли б могли заговорити ті стіни, то заслухалися б і дерева. Але мовчить старенька у суворій задумі, не лунає шкільний дзвінок, не метушиться малеча на її просторому подвір'ї, не лунає дитячий сміх. Тиша. Пустка, аж лячно... І болить душа... Із закриттям школи ми втратили освітню святиню, ми втратили зв'язок поколінь.

Джерела та література:

1. Баженов Л. В., Винокур І. С та ін. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький. Облполіграфвидав. – 1990. – 327 с.
2. Брокгауз Ф. А., Еврон І. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А.Ефрон. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 27.
3. Об обязанностях заведующего школой законоучителя и его отношениях к школе и учителю // Подольские епархиальные ведомости. – 1894. – № 51.
4. Об обязанностях заведующего школой законоучителя и его отношениях к школе и учителю // Подольские епархиальные ведомости. – 1894. – № 52.
5. Освіта і шкільництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://histua.com/knigi/narisi-z-istorii-ukraini/osvita-i-shkilnictvo>.
6. Пальшкова І. Народні початкові школи України в II половині XIX – на початку XX століття / Ірина Пальшкова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2012. – Випуск 43, ч. 2.
7. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008 – XII + 996 с.
8. Романюк Ю. Шкільна політика царизму в галузі початкової освіти на теренах Подільської губернії / Ю. Романюк // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» - 1'2013). – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч. 1. – С. 300-308.
9. Швенцон А./Зелінський Р.М. [упорядник]. Описание Литинского уезда. Винница: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», - 2018. -180с.

БРАТСЬКА МОГИЛА В АНТОНІНАХ

У цій статті оприлюднюються проміжні результати дослідження - «ревізії» братської могили в смт. Антоніни та доля одиночних і групових поховань часів Другої світової війни в навколишніх, біля Антонін, селах : Рублянци, Орлинцях, Ключівці, М.Пузирках, Решнівці, Севрюках, Терешках, Якимівцях, Ледеянці, Волиці Татарській, В. Юначках, В. Салисі та Красівці.

Ключові слова: *сmt. Антоніни, села, польовий аеродром, братські могили, одиночні поховання, перепоховання.*

Окремі дослідження – «ревізії» братських могил та одиночних поховань часів Другої світової війни на Красилівщині автором вже опубліковані у періодиці та краєзнавчих збірниках [1].

Джерелами для нашої «ревізії» і надалі служать «Альбоми фотографій братських могил. Кам'янець-Подільська область Т.1-4» (зберігаються у фондах військово-історичного музею 58-го Будинку офіцерів у м. Львів – авт.) [2], інформація сайту «Меморіал», документи архівного відділу Красилівської РДА, Книга вічної пам'яті (зберігається в архівному відділі Красилівської РДА) [3] та різного роду Книги Пам'яті. У цій статті основна увага звертається на братську могилу часів Другої світової війни в смт. Антоніни Красилівського району.

У власному архіві автора зберігається копія акту перепоховання в братську могилу в центрі смт. Антонін. В акті повідомляється, що в серпні 1955 року тут захороненні рештки воїнів червоної армії та партизанів, що загинули в роки Другої світової війни із 12-ти населених пунктів, в загальній кількості 84 (81) чол. в т.ч. 4 офіцери: Рублянка – 3 чол., Орлинці – 1, Ключівка – 2, М.Пузирки – 1, Решнівка – 27 (в т.ч. 2 офіцери), Севрюки – 3, Терешки – 1 офіцер, Якимівці – 4, Ледеянка – 1, Волиця Татарська – 1, В. Юначки – 1, В. Салиха – 12, Красівка – 7, Антоніни – 17 чол. [4].

Свою ж «ревізію» ми розпочнемо з містечка Антоніни. На жаль, ми вам невідомі прізвища всіх бійців, що були поховані в різних могилах на території Антонін. Так на пам'ятнику, встановленому на братській могилі у 1945 році, було лише три прізвища: Єрмаков, Сосновий, Боргомін. Боргомін – це, вірогідно, Баргамон Василь Федорович, льотчик, що помер від ран, після завершення бойового вильоту, на території польового аеродрому. Лейтенант Сосновий загинув у 1941 році. Що стосується сержанта Єрмакова, то інформації по ньому знайти не вдалося [2].

В «Книзі обліку братських могил та одиночних поховань» [5], серед десятків прізвищ згадується загиблий в Антонінах лейтенант зв'язківцев

Соснін – навпроти прізвища написано – орденоносець. Дійсно, Анатолій Андрійович Соснін був нагороджений орденом Червоної зірки та медаллю «За відвагу». Підтверджена смерть в Антонінах і Лозниці Івана Миновича – бійця 2-го мотострілецького батальйону 23-ї Гв. МСБр [6.]. Сайт «Меморіал» дає нам інформацію про те, що під Федорівкою, в результаті боїв 8 та 14 березня загинуло більше десятка червоноармійців, у тому числі Пилип та Михайло Скуратовські [7, арк.11]. Цю ж інформацію оприлюднює і «Книга вічної пам'яті» [3.]. Відомості сайту та книги є невірними. Насправді, ці та інші бійці загинули в результаті бою під Федірками Волочиського району. Та й перепоховання з Федорівки в Антоніні не проводилось.

На меморіальній плиті братської могили, серед 36-и загиблих є прізвище Шестакова (Шестюкова) Б.М. У автора статті є сумнів, що цей солдат був похований в Антонінах, оскільки загинув він у Білогіродці [8, арк.410.].

З впевненістю можна сказати лише про 5 відомих прізвищ загиблих, ще 12 – невідомі.

№	Звання, місце служби	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Місце народження	Дата смерті	Місце поховання	Відомості архіву
1.	Сержант, 4 бак. 321 бад	Баргамон Василь Федорович	1922	Кіровоградська обл., Новогеоргіївський р-н, с. Іваньківське	19.07.1944	с.мт. Антоніни	[9, арк.7].
2.	Сержант	Єрмаков					[2].
3.	Лейтенант 146 гв. Обз, 7 гв. тк, 3 гв. ТА	Соснін Анатолій Андрійович	1923	Чкаловская обл., г. Орск	06.03.1944	с.мт. Антоніни	[10, арк.16].
4.	Лейтенант	Сосновий			1941	с.мт. Антоніни	[2].
5.	Рядовий, 23 Гв. МСБр.	Лозниця Іван Минович	1895	Київська обл., Фастівський р-н	04.03.1944	с.мт. Антоніни	[11, арк.3].
6	Рядовий, 22 Гв. МСБр.	Шестаков Борис Микитович			04.03.1944	с.мт. Антоніни	[12, арк.410].

Наступна група перепохованих із с. Велика Салиха.

Важко зрозуміти, яким принципом керувалися представники влади при перепохованні! Адже тільки в одній Великій Салисі за архівними джерелами знаходились дві братських могили (4 чол.) та (21 чол.) та 7 одиночних поховань (всього – 32 чол.) [2; 5], а перепоховали – 12 [4]. Відомості про ці могили є в архівному відділі Красилівської РДА. Там же є 5 прізвищ загиблих червоноармійців. Цілком можливо, що прізвища встановлені при перепохованні:

№ з.п	Звання, місце служби	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Місце народження	Дата смерті	Місце поховання	Відомості архіву
1.	Рядовий	Володін Василь Фролович			6.07.1941	с. В.Салиха	[5]
2.	Рядовий	Гуцін Афанасій Олексійович			6.07. 1941	с. В.Салиха	[5]
3.	Рядовий	Завгородний Олексій			06.07.1941	с. В.Салиха	[5]
4.		Орлошин Микола Никифорович			06.07.1941	с. В.Салиха	[5]
5.	Рядовий	Слюкта Григор Федорович			06.07.1941	с. В.Салиха	[5]

Третя група перепохованих – учасники бою під Севрюками – Решнівкою 4 березня 1944 року.

Працюючи зі списками безповоротних втрат військових частин, що визволяли нашу місцевість від фашистів, ми натрапили на список загиблих з 2-го батальйону 23-ої гвардійської мотострілецької бригади в бою під Севрюками 5 березня 1944 року, підписаний Героєм Радянського Союзу старшим лейтенантом Горюшкіним М.І. [13].

В тому бою під Севрюками та Решнівкою загинуло 29 солдатів та 2 офіцери 23 гв. МСБр.

У підписаному Горюшкіним М. списку є інформація про 29 загиблих бійців та про їх місце поховання у Севрюках. Комбат не точно назвав місцезнаходження братської могили. Через це у таблиці місце поховання – Севрюки – Решнівка.

У Севрюках була могила часів Другої світової війни, але там було поховали 4 військових, а в сусідній Решнівці, за архівними джерелами 1945 року, знаходилась братська могила, в якій поховано 31-го – (24, 27, 29)

бійця та офіцера радянської армії. Не співпадає і кількість загиблих (30 і 31) [13]. Згодом відбулось перепоховання в братську могилу в Антонінах.

№ з.п	Звання, місце служби	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Місце народження	Дата смерті	Місце поховання	Відомості архіву
1.	Ст. лейтенант, 23 Гв. МСБр	Зінов'єв Іван Іванович			04.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[2].
2.	Ст. лейтенант, 23 Гв. МСБр	Ельбакадзе Платон Антимозович	1913	Грузинська РСР, Амбролаурський р-н, Кутаїсі, с. Цесі	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[14, арк. 2].
3.	Сержант, 23 Гв. МСБр	Акрамов Халіміян Акрамович	1924	Башкирська АРСР, Татишлинський р-н, с. Акбулатово	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 11].
4.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Арбацум'ян Айран Григорович	1898	Вірменська РСР, Мегринський р-н, с. Арселк	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 12].
5.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Бєліков Петро Іванович	1925	Орловська обл., Стародубський р-н, с. Теляж'є	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 12].
6.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Виборний Михайло Григорович	1920	Полтавська обл., Комишнянський р-н, с. Комишня	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 11].
7.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Голик Олександр Григорович	1908	Київська обл., Макарівський р-н, с. Мотижен	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 11].
8.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Гришук Михайло Єфремович	1913	Житомирська обл., Чуднівський р-н, с. П'ятка	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 11].
9.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Дименко Василь Михайлович		Житомирська обл., Чуднівський р-н, с. Красносілка	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 12].
10.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Захаров Андрій Іванович	1900	Молотовська обл., Чорноморський р-н, с. Усть-Костева	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 12].
11.	Єфрейтор, 23 Гв. МСБр	Захаров Дмитро Онисимович	1914	Удмурдська АРСР, Балезинський р-н, к/п Єрмилов	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 11].

12.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Ерхімбаєв Арапай	1913	Казахська РССР, Чим- кентська обл., Чаєнов- ський р-н, р/п ім. Сталіна	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк 11].
13.	Сержант, 23 Гв. МСБр	Конопля Федір Пе- трович	1904	Ворошилов- градська обл., Боково-Антра- цитівський р-н, шахта № 7-7 Біс, 73	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 12].
14.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Кропивний Микола Іва- нович	1924	Чернігівська обл., Бахмаць- кий р-н, с. Таниця	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 12].
15.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Купринюк Андрій Да- нилович	1908	Житомирська обл., Чуднів- ський р-н, с. Красносілка	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 12].
16.	Рядовий, 23 Гв МСБр	Лагутов Степан Са- велійович	1922	Житомирська обл., Берди- чівський р-н, с. Слободище	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк 11].
17.	Рядовий 23 Гв. МСБр	Левченко Федір Олек- сійович	1904	Київська обл., Київський р-н, р.п. Буча	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк 11].
18.	Рядовий 23 Гв. МСБр	Логінов Георгій Юхимович	1922	Чувашська АРСР, По- рецький р-н, с. Кожевенне	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк 11].
19.	Рядовий. 23 Гв. МСБр	Павлов- ський Ві- талій Фран- кович	1908	Житомирська обл., Чуднів- ський р-н, с. Глибичак	05.03.1944	с. Севрюки- Решнівка	[13, арк 11].
20.	Рядовий 23 Гв. МСБр	Садирбаєв Кайлубай	1919	м. Чимкент, Сарагашський р-н, ст. Шин- гельда	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк 11].
21.	Сержант, 23 Гв. МСБр	Санадзе Варлаш Торгійович	1924	Грузинська РСР, Лагодех- ський р-н, с. Вардисубан	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 12].
22.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Санченко Антін Арефович	1895	Київська обл., Бишевський р-н, с. Осикове	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк 11].
23.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Сапанюк Павло Мусі- йович	1917	Житомирська обл., Чуднів- ський р-н, с. Городище	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк 11].
24.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Степенєв Іван Дми- трович	1904	Київська обл., Бишевський р-н, с. Мос- тище	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк 11].

25.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Стукало Микола Да- видович	1915	Житомирська обл., Чуднів- ський р-н, с. П'ятка	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк 11].
26.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Табасаров Бумамбет	1909	Казахська РСР, Наво- куська обл., Кожолунський р-н, к/п «Ком- сомол», с. Кожоло	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 12].
27.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Туляганов Турак	1910	Андижанська обл., Узбець- кий р-н, м. Ташкент, к/п «Ахунбабаєв»	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 11].
28.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Чумак Адам Устинович	1907	Житомирська обл., Овруць- кий р-н, с. Колосівка	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 11].
29.	Мол. сер- жант, 23 Гв. МСБр	Чурбанов Стефан Іва- нович	1925	Горьковська обл., Ліндов- ський р-н	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 12].
30.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Шкуратов Петро Доро- фійович	1903	Чернігівська обл., Ново- Басанський р-н, с. Ново- Басани	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 11].
31.	Рядовий, 23 Гв. МСБр	Ядгаров Іргаш	1924	Казахська РСР, Пасан- динський р-н, с. Кашкула	05.03.1944	с. Севрюки - Решнівка	[13, арк. 11].

За кількасот метрів від містечка Антоніни знаходився польовий аеродром, на якому базувалися деякий час окремі полки та ескадрильї з 202, 219 та 321 бомбардувальних авіаційних дивізій далекої дії. Літали льотчики на літаках Пе-2 та По-2. Багато з них, не маючи досвіду, гинули в перших же повітряних боях. Тому до списку загиблих на території антонінського краю слід віднести тих льотчиків, які не повернулися з виконання бойових завдань на територію місцевого польового аеродрому. Всі вони закінчили прискорений курс військових авіаційних училищ, були в званні сержантів та ст. сержантів. І лише одиниці були лейтенантами. З усіх загиблих льотчиків лише сержант Баргамон Василь Федорович помер від ран на території Антонін.

У «Книзі вічної пам'яті. Красилівський район» серед прізвищ льотчиків, які не повернулись з бойового завдання на антонінський аеродром згадується сержант Деменков Василь Семенович. Насправді цей льотчик не загинув, а продовжував воювати і служити в армії. Помер у 1956 році [17, арк.3].

№ з.п	Звання, місце служби	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Місце народження	Дата смерті	Місце поховання	Відомості архіву
1.	Ст. сержант, 4 бак 321 бад	Горемікін Тимофій Павлович	1916	Воронезька обл., Гремячєнський р-н, с. Рудчино	16.07.1944	с.мт. Антоніни	[14, арк. 5]
2.	Сержант, 4 бак 321 бад	Громов Володимир Семенович	1923	Чувашська АРСР, Чебоксарський р-н, с. Амбарусово	16.07.1944	с.мт. Антоніни	[14, арк. 5]
3.	Мол. сержант, 4 бак 202 бад	Корягін Микола Іллїч		Орловська обл., Жиздринський р-н, с. Скринськ	24.07.1944	с.мт. Антоніни	[15, арк. 2]
4.	Мол. лейтенант, 4 бак 219 бад	Косїнський Микола Федорович	1923	Кемеровська обл., ст. Марїнськ	23.07.1944	с.мт. Антоніни	[16, арк. 3]
5.	Мол. сержант, 4 бак 202 бад	Кривошапко Григорій Михайлович	1925	Алтайський край, Родинський р-н, с. Шаталовка	24.07.1944	с.мт. Антоніни	[15, арк. 2]
6.	Мол. лейтенант, 4 бак 202 бад	Михайличенко Василь Іванович	1922	Ворошиловградська обл., Сергєвський р-н, ст. Алмачна	24.07.1944	с.мт. Антоніни	[16, арк. 2]
7.	Сержант, 4 бак 321 бад	Реутов Георгій Іванович		г. Курськ, Дзержинський р-н	16.07.1944	с.мт. Антоніни	[14, арк. 5]
8..	Мол. лейтенант, 4 бак 219 бад	Новосельцев Петро Тимофійович	1919	Курська обл., Большесолдатський р-н, с. Б.-Солдатське	23.07.1944	с.мт. Антоніни	[16, арк. 3]
9.	Лейтенант 4 бак 202 бад	Троїцький Віктор Дмитрович	1922	Тулська обл., Алексинський р-н, с. Дурнево	24.07.1944	с.мт. Антоніни	[16, арк. 2]
10.	Мол. серж. 4 бак 202 бад	Юрзанов Олексій Кузьмович	1925	Саратовська обл., м. Вольск, с. Куликовка	23.07.1944	с.мт. Антоніни	[15, арк. 2]

Ще одна група перепохованих, це бійці та офіцери, що загинули на території навколишніх сіл поблизу Антонін:

№ з.п	Звання, місце служби	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Місце народження	Дата смерті	Місце поховання	Відомості архіву
	Три невідомі червоноармійці					с. Рублянка	[4]
	Один невідомий червоноармієць					с. Малі Пузирки	[5]
	Один невідомий офіцер					с. Терешки	[5]
	Один невідомий червоноармієць					с. Якимівці	[5]

	Один невідомий червоноармієць				с. Ледеянка	[5]	
	Сім невідомих червоноармійців				с. Красівка	[5]	
	Два невідомі червоноармійці				с.Ключівка	[5]	
1.	Рядовий	Козлов Микола			08.07. 1941	с.Трусилівка	[5]
2.	Ст. сержант	Руденко Петро			1944	с. Волиця Лісова	[4]
3.	Старшина	Рябов Микола Іванович			06.03.1944	с. Кучманівка	[5]
4.	Мол. лейтенант 127 сд	Шаронов Павло Іванович	1922	Московська обл., Істринський р-н, с. Алексено	20.03.1944	с. Орлинці	[18, арк.4].
5.	Рядовий	Шевченко Василь			1941	с. В. Юначки	[4]

Підводячи підсумки «ревізії» підрахуємо кількість загиблих бійців червоної армії на території Антонінщини у 1941-1945 роках. На меморіальній плиті братської могили 36 прізвищ та 47 невідомих бійців та офіцерів червоної армії. Прізвища та кількість не змінились з часу встановлення плити. А мали б змінитись. Яку інформацію ми маємо на даний час. Як вже згадувалось раніше, з самих Антонін перепоховано 17 червоноармійців: відомих – 5, невідомих – 12; з Севрюків – Решнівки 31 червоноармієць: всі прізвища відомі; з 12 перепохованих із В.Салихи відомі 5 прізвищ, ще 5 прізвищ встановлені при перепохованні з навколишніх сіл.

Загалом відомо 46 прізвищ загиблих бійців червоної армії. При наступній заміні меморіальної плити на братській могилі потрібно ще додати 10 прізвищ льотчиків, що не повернулися з бойового завдання на антонінський аеродром. Кількість загиблих невідомих бійців – 37.

Література та джерела

1. Лавринчук В.О. Чому ми досі ходимо по могилах? // Красилівський замок, 01.03.2015, №3; Лавринчук В.О. Географічна помилка легендарного комбата // Красилівський вісник, 06.03.2015, №18-19; А чи закінчилась Друга світова??? // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник.-Хмельницький: ФОП Стріхар А.М., 2018. – Вип. 14. – С.156-166; Лавринчук В.О. На місці могили червоноармійців – універмаг!!! // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. – Хмельницький: ФОП Стріхар А.М., 2018. – Вип. 15. – С.144-148; Лавринчук В.О. Площа Слави в Красилові // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. – Хмельницький: ФОП Стріхар А.М., 2018. – Вип. 16. – С.189-202.

2. Альбоми фотографій братських могил. Кам'янець-Подільська область Т.1-4» (зберігаються у фондах військово-історичного музею 58-го Будинку офіцерів у м. Львів)
3. Архівний відділ Красилівської райдержадміністрації, Ф. 158. – Оп. 1., – Спр. 75.
4. Копія акту перепоховання від 17 травня 1956 року // З власного архіву автора.
5. Архівний відділ Красилівської райдержадміністрації, Ф. 158, Оп. 1, Спр. 73.
6. ЦАМО РФ. Ф. 58. – Оп. 18002.- Спр.255.
7. ЦАМО РФ. Ф. 58. – Оп. 18002.- Спр. 625.
8. ЦАМО РФ. Ф. 58. – Оп.977525.-Спр.258.
9. ЦАМО РФ. Ф. 58. – Оп.18002. – Спр.609.
10. ЦАМО РФ. Ф. 33. – Оп.563784.-Спр.36.
11. ЦАМО РФ. Ф. 58. – Оп.977525. – Спр.258.
12. ЦАМО РФ. Ф. 58. – Оп.18002. – Спр.257.
13. ЦАМО РФ. Ф. 58. – Оп.18002.-Спр. 609.
14. ЦАМО РФ. Ф. 58. – Оп.18002.- Спр.676.
15. ЦАМО РФ. Ф. 33. – Оп.18002.- Спр.369.
16. ЦАМО РФ. Ф. 58. – Оп.Н-18005.-Спр. 8.
17. ЦАМО РФ. Ф. 33. – Оп.11458.- Спр.334.
18. ЦАМО РФ. Ф. 33. – Оп.11458.- Спр.413.

Прокопчук В.С.
м. Дунаївці

ЇХ НАДИХАЛА Й ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ: ПОЛЬСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ

У статті простежується зв'язок польських письменників Раймунда Корсака, Зигмунта Красінського, Миколая Бернацького з Дунаєвеччиною – одним з мікрорегіонів подільського краю, зокрема – місця перебування, контакти, взаємовпливи.

Ключові слова: Дунаєвеччина, Дунаївці, Великий Жванчик, Зеленче, Раймунд Корсак, Зигмунт Красінський, Миколай Бернацький, література, творчість, поеми, фрази.

Дунаєвеччина на Поділлі – благодатний куточок на півдні нинішньої Хмельницької області дала Україні і світові багатьох талановитих письменників. Насамперед Герасима Смотрицького – ректора Острозької слов'яно-греко-латинської академії, зачинателя на Поділлі-Волині поле-

мічної літератури. Гідним продовжувачем справи батька, у тому числі й в царині літературній, став Мелетій Смотрицький, педагог, учений-творець слов'янської граматики, релігійний діяч, палкий захисник православ'я, а на завершальному етапі життя й унії, яка, на його думку, була єдиним засобом на той час примирити в одній державі поляків та українців, православних і католиків, зупинити криваве їх протистояння, автора більше десятка відомих літературних творів, зокрема «Треносу»(1610), «Апології», «Протистації»(1628) та ін.[6]. Членами Спілки письменників України стали уродженець Великого Жванчика Володимир Бабляк, автор романів «Вишневий сад», «Жванчик», Микола Магера з Дунаївців та Іван Сварник із Лисогірки, байкар, гуморист Роман Болюх, поет і прозаїк Афанасій Коляновський з Томашівки. Незреалізованим залишився талант молодого поета, друга Олеса Гончара, улюбленого учня Павла Тичини, студента літературного факультету Київського державного університету нестерівчанина Леоніда Лупана, репресованого 1937 року й замордованого в архангельському концтаборі.

За більш ніж 350 років перебування Правобережної України в складі Речі Посполитої тут народилися, проживали, не раз бували чимало відомих польських митців. Природа краю, побут місцевого населення, історія, традиції, обряди знайшли відображення в їх творчості, що науковцям дало підставу виокремити в польській літературі так звану українську школу. Р. Корсака, З. Красінського, М. Бернацького до цієї категорії польських письменників не відносять, хоча українське середовище без сумніву знайшло місце і в їх творах.

У кожного свій життєвий шлях і зв'язок з краєм. Миколай Бернацький – уродженець Дунаєвеччини, Зигмунт Красінський не раз бував у Дунаївцях, де чималими маєтностями, цілим кущем населених пунктів з їх землями – найбільшим багатством феодальної доби, володіла бабуся Антоніна Красінська, 20 років прожив на Поділлі, бував на Дунаєвеччині Раймунд Корсак, помер і похований у Великому Жванчику. Зупинимось на цьому детальніше.

Раймунд Корсак народився 31 серпня 1768 року у Жуківщині, що в Слонімському повіті (Білорусія), у шляхетній родині середнього достатку. Батько Іпполит займав посади старости Велятицького, стольника Новогрудського. Мати Ядвіга Гюнтерова підняла на ноги п'ятеро дітей, яким батьки дали належну освіту. Раймунд шкільну ланку проходив у Варшаві, у закладі ордену піарів, вищу освіту і спеціальність правника здобував у Краківському університеті. У 1791-1792 рр. був службовцем тютюнового департаменту Комісії скарбу Великого князівства Литовського, а з 1792 року – суперінтендантом тієї ж Комісії в Жмудській провінції. Саме в цей час познайомився і налагодив гарні стосунки з гетьманом Міхалом

Огінським, визначним політичним діячем Речі Посполитої, претендентом на королівський престол, людиною інтелектуальною – байкарем, перекладачем, меценатом. Йому присвятив трагедію «Брут і Касій». Був вхожим до знатних родин, у тому числі підкоморія гродненського, дружина якого влаштувала літературний салон – зібрання творчих людей, брав участь в імпровізованих конкурсах на кращу пародію, мав успіх і визнання, що посилило інтерес до літературної творчості. Відтак знайшов себе як перекладач, зокрема творів Ж. Деліля, Ж. Расіна, Ж. Лафонтена, автор віршів, поем, од, присвят, пародій, сатиричних байок.

У Гродно зійшовся з Якубом Ясінським, прилучився до патріотичних сил, конспіративної діяльності. Тому не дивно, що під час повстання під проводом Тадеуша Костюшка (1793-1794) опинився серед повстанців, служив у підрозділі литовської піхоти, яким командував Стефан Грабовський, брав участь у боях проти російських окупаційних військ. За інформацією Едмунда Рабовича, вміщеною в «Польському біографічному словнику» [8, с. 113], нібито й отримав чин полковника. Звістка про поразку під Мацейовіцями і взяття в полон пораненого Т. Костюшка посягла песимізм у рядах повсталих, спричинила низку наступних невдач і відступ аж до Варшави. Брав участь в обороні Праги – передмістя Варшави. Російські війська під командуванням О. Суворова після бомбардування жорстоко розправилися з оборонцями. Учасник тих подій Лев Енгельгард писав: *«До самої Вісли на кожному кроці було видно вбитих, а на її березі навалені купи тіл мертвих і помираючих вояків, міщан, монахів, жінок, дітей... Знищених мешканців було без ліку»* [3]. Раймунд Корсак залишився живим, а з ним – і важкий слід від “празької різанини”. Генерал Якуб Ясінський просив зафіксувати пам’ять про героїзм оборонців Праги в якомусь з творів. Раймунд брався за перо, ще того 1794 року розпочав поему «Про любов до Вітчизни», але під тягарем важких споминів так не викінчив.

Після повернення в Гродно був заарештований, 8 місяців відбув у гродненській в’язниці, а ще 3 – у вільненській. Після звільнення поїхав далі тих місць. Обставини привели на Поділля, де місцева шляхта прийняла його як героя. Мальовнича природа, щирість мешканців, несподіване кохання і одруження з Юстиною Волянською, власницею бабчинецького і тростянецького маєтків на Ямпольщині, з 1797 року зв’язали життя письменника з Подільським краєм. Тут народився син Юліуш. Здавалося, все складалося добре. Однак – не зовсім. Дружина не завжди розуміла чоловіка, підкреслювала свою матеріальну перевагу.

Відраду знаходив у товаристві цікавих сусідів, творчих людей, однодумців. І, звичайно, у творчості. В останні двадцять років з’явився основний пласт його творів. 1800 року гостював у Яна Коссаковського, якому присвятив оду, стрічався з прелатом вільненським, на спогад якому теж за-

лишив оду. У Тульчині познайомився з Станіславом Трембецьким, якому присвятив вірш. З Адамом Ржевуським об'єднали творчих людей в гурток, жартівливо названий «Капітула співпишучих». Як наслідок, з'явилися нові гумористичні і сатиричні твори.

Не поривав зв'язків з Литвою, Варшавою. Після кількох публікацій на сторінках «Nowego Pamientnika Warszawskiego» став особливо популярним. Звинувачений у змовницькій діяльності півроку сидів у Кам'янецькій фортеці. Вийшов на волю у квітні 1810 року не без сприяння голови Головного губернiального суду поляка Яна Богуша, власника жванчицького і балинського маєтків на Дунаєвеччині. Не раз гостював у нього. У сьомому випуску «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1895), редагованому М.І. Яворовським, знаходимо тому підтвердження: «У 1809 році Йосип Дверницький уступив Балин Івану Богушу, голові подільських судів. Тут, у домі Богуша, часто проживав відомий свого часу польський поет Римуальд Корсак (помер 1817 року в м. Жванчику, іншому маєткові Богуша)»[11, с.142].

А сталося це так. У серпні 1817 року Ромуальд вирішив побувати у Вільно. По дорозі захворів і зупинився у Жванчику. В ту гостину написав вірш «До Яна Богуша». Гостю були раді, сприяли відпочинку і оздоровленню. Але воно, на жаль, не сталося. 9 листопада 1817 року він помер. Невідомо, яку позицію в цей момент зайняла родина. А Ян Богуш поховав свого сердечного приятеля на костельному цвинтарі у Жванчику, на надгробу зафіксувавши: «Пам'ять добродетельного переживе віки»[8, с.114].

Минуло два століття, у роки войовничого атеїзму зник костел, зник і цвинтар, досить приблизно можна вказати місце вічного спочинку поета. Але твори та пам'ять про їх автора живуть і сьогодні.

Певну роль у житті і творчості Зигмунта Красінського, разом з Адамом Міцкевичем і Юліушем Словацьким цілком справедливо віднесеного до трійки найвизначніших польських поетів-пророків, відіграли Дунаївці, на той час власність відомої в Речі Посполитій родини Красінських. Ця родина дала Польщі багатьох державців. Францішка Красінська стала дружиною принца Кароля, сина короля Августа III Саса, її правнук Віктор Еммануїл був першим королем об'єднаної Італії. Військовим, підкоморієм рожанським і разом з братом біскупом кам'янецьким Адамом Красінським одним з керівників Барської конфедерації був прадід Міхал, а дід Ян Красінський, який і купив Дунаївці – старостою опіногурським, ротмістром кавалерії народової, депутатом сейму від Поділля. Бабка Антоніна – з відомої на Волині, у Речі Посполитій, а після інкорпорації краю і в Російській імперії, передовсім активністю на поприщі освіти брата Тадеуша, родини Чацьких. Батько поета Вінцент Красінський, одружений з Марією Радзивілл, був генералом наполеонівської армії, 1811 року отримав титул

графа, сенатор – воєвода Королівства Польського, згодом російський генерал, наблизений до царя Миколи I.

19 лютого 1812 року в них народився син, названий Зигмунтом, майбутній поет, драматург. Він був у сім'ї третьою дитиною, сестри Лаура і Гелена померли невдовзі після народження [Д, с. 563]. Суперечливим моментом у початковій біографії Зигмунта є факт його хрещення, власне, чи тримав його до хреста Наполеон Бонапарт, що, звичайно, дуже пристижно. Автор енциклопедичної статті «Польського словника біографічного» Збігнев Судольський твердить, що він «*народився в Парижі 19.II. 1812 р., до хреста тримав Наполеон I*»[10, с. 199]. У такому потрактуванні факт участі імператора Франції в хрещенні майбутнього письменника перейшов і в інші публікації, на його підтримку наводиться й те, що Зигмунту, як водилося в поляків, дали друге ім'я Наполеон. Однак цей факт знайшов сьогодні і категоричне заперечення. Мовляв, намір такий в Наполеона був, про що згадував в одному з листів сам генерал В. Красінський: «*Сьогодні імператор повідомив мені, що до хреста пана Наполеона Зигмунта тримати буде*». Однак цьому наміру не судилося збутися – у зв'язку з невдалою кампанією проти Росії Наполеону в грудні 1812 року було вже не до цього[4, с. 563].

Дитячі роки Зигмунта проходили у Варшаві, куди сім'я перебралася 1814 року. Дитиною отримав прекрасну домашню освіту під наглядом гувернантки Гелени Хеммерсової та з участю учителів письменника Юзефа Коженювського та викладача варшавського ліцею Петра Хлембовського. У 6 років написав перше оповідання [4, с.564]. Талант, помножений на наполегливу навчальну працю, дали можливість Зигмунту 1826 року вступити до 6 класу Варшавського ліцею, а наступного року отримати атестат і стати студентом Варшавського університету, успішно навчатися на відділі управління і права.

Скільки разів бував Зигмунт у Дунаївцях, сказати важко. Названа словникова стаття, а за нею і ряд інших авторів, твердять, що літній час і канікули не раз проводив у Дунаївцях [10, с. 199; 1, с. 76; 5, с. 212]. Принаймні, для бабусі Антоніни онук став центром уваги і турботи. Як тільки дізнавалася про чергову недугу хворобливого хлопчика, переїхати з Дунаївців до Варшави для неї було дрібницею. Зате після повернення, зауважує автор оповідання «Бабка поета» Юзеф Ролле, вона своїм близьким і неблизьким із задоволенням розповідала про онука, його здоров'я, поведки [9, с. 270]. Перед кожним його приїздом оживала, старанно готувалася, двір набував урочистості, досить ощадлива господиня у цей час робила все, аби перебування онука в Дунаївцях було для нього приємним, приносило задоволення. Навіть влаштовувала екскурсії, зокрема у сусідні Мушкунтенці, на гору Маринки, до водопаду [9, с. 271].

Невідомо, чи був Зізі (так з любов'ю називала бабуся хлопчика) в Дунаївцях 1819 року, але саме того року Антоніна Красінська офіційно заповіла семирічному онукові увесь дунаєвецький ключ мастків. Правда, через сім років вона у такий же спосіб, офіційно і безапеляційно, скасувала заповіт [1, с.75]. Важко встановити мотиви такого рішення, можливо спонукав її до того конфлікт з сином, який тривав з періодичними пом'якшеннями аж до переходу графині у засвіти.

Достеменно відомо, що 1822 року, зразу ж після смерті дружини Марії Радзивілл, граф Вінцент 7 травня поїхав з десятилітнім сином на Поділля і вже 18 травня писав своєму приятелю письменнику Кастану Козьмяну, що в Дунаївцях їх зустріли добре. Того разу побували і в древньому Кам'янці, і в Окопах святої Трійці – останньому на Поділлі оплоті барських конфедератів. Побувати там виявилось не так просто, оскільки Окопи після поділів Польщі відійшли до Австрії. Потрібен був спеціальний дозвіл подільського губернатора, який після відповідних клопотань люб'язно надав тодішній губернатор граф Миколай Грохольський. Малолітній хлопчик запам'ятав ту екскурсію, зберіг у пам'яті й немало деталей. І вже згодом місцем діяльності головного героя «Небожественної комедії» Генріха обрав саме Окопи св. Трійці, трансформувавши їх, ці деталі, в авторський опис місцевості [9, с. 271].

1925 року тринадцятилітній Зигмунт зі своїм учителем П. Хлембовським знову побував у Дунаївцях. У «Щоденнику подорожі» згадував Володимир, Порицьк, Кременець, Ярмолинці, через які пролягла тоді дорога[4, с. 565].

*Зигмунт Красінський
(1812-1859)*

Більш детальну розповідь про перебування Зигмунта в Дунаївцях 1828 року знаходимо у вже згаданому оповіданні Ю. Ролле. Йому йшов сімнадцятий рік, був студентом університету, приїхав зі другом Гашинським. Власне, був у віці, коли посилюється інтерес до осіб протилежної статі, відбувається пошук дами серця. Таким об'єктом залицянь обрав дочку кухарки старшу від нього Галину, дарував їй квіти, сипав компліменти. Але у відповідь отримав холодне ставлення з її боку. Пізніше згадав предмет свого юнацького захоплення в листі до Га-

шинського, вказавши, що Галина вийшла заміж за службовця, дочекалася онуків і вже покинула світ земний [9, с. 273].

Навчання в університеті перервала несподівана подія. Зигмунт не взяв участі, можливо і за порадою батька, у похороні голови сеймового суду, відомого польського патріота Петра Белінського, із-за чого зазнав цькування з боку студентів і, навіть, побоїв. Керівництво знайшло вихід із ситуації – у березні 1829 року виключило з університету на один рік З. Красінського і його головного опонента Л. Лубенського. Тому навчання продовжив за кордоном, головним чином у Женеві.

Переважну більшість часу проводив за межами Речі Посполитої, у Швейцарії, Італії, Німеччині, Франції та інших країнах. Отримавши у спадок від хворобливої матері слабке здоров'я, яке, на жаль, з роками погіршувалося, а до того додалася ще й хвороба очей, він шукав сприятливого клімату, санаторного ліку, кращих лікарів. Вільний час віддавав творчості.

Перші літературні проби – це повісті, писані під впливом В. Скотта, Д. Байрона, зокрема «Гробниця родини Райхсталів», «Владислав Герман і його двір». У той час авторитету набувала така форма літературної творчості, як епістолярій. У листах знаходили віддзеркалення і зрілість пера, і рівень світогляду, і, головне – тогочасні події, які викликали інтерес читача, спрагло до гарно поданої інформації. Згодом постали й інші талановиті твори письменника «Агай-хан», «Небожественна комедія», «Іридіон», «Псалми надії», «Готичні повісті», «Молитви», «Прощання з Італією», «Спокуса», «До пані Д.П.» та чимало інших ліричних творів, політичних публікацій, епістолярних блоків.

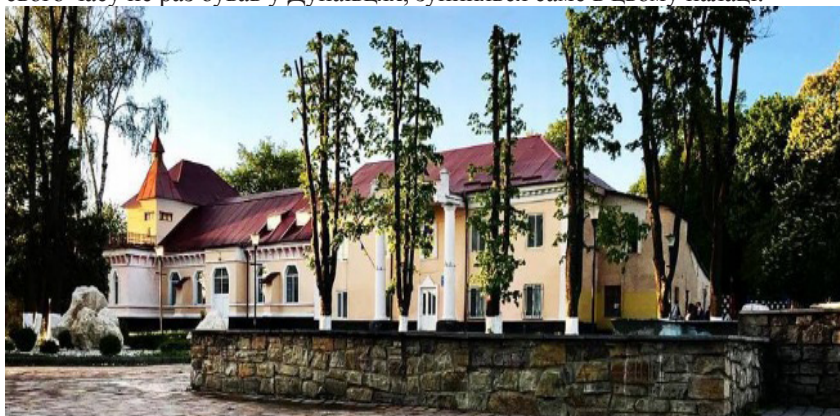
Водночас життя наповнювали цікаві зустрічі, контакти, у тому числі з Адамом Міцкевичем, Юліушом Словацьким, якому присвятив біографічну й літературознавчу статтю «Кілька слів про Юліуша Словацького», одну з перших на той час спроб дати об'єктивну оцінку доробку поета, окреслити його місце в історії польської літератури [10, с. 201-202]. Своєрідним каталізатором ліричної творчості З. Красінського стало кохання до Генрієтти Віллан, дочки купця, стосунки з Ж.Бобровою, Д.Потоцькою, категорично обірвані батьком, який не полишав сина нав'язливої опіки, аж до втручання в його особисте життя. Саме батько за своїм вибором 1843 року пошлюбив сина з представницею аристократичного роду Елізою Браніцькою.

Після смерті бабусі поїздки в Дунаївці набули епізодичного характеру, а 1850 року, після продажу ключа маєтків Віктору Скибневському, припинилися. Юзеф Ролле описав його приїзд у Дунаївці з батьком восени 1844 року, вмістивши в оповіданні «Бабка поета» спогад настоятеля дунаєвського костелу Еразма Вежейського про зустріч і спілкування з письменником.

З цього спогаду проглядає і суспільна вага батька генерала В. Красінського, якого зустрічало велелюддя подільських владоможців, і скритний характер сина, вразливого і водночас добропорядного і обов'язкового[9, с. 279-281].

Збігнев Судолський залишив інформацію про поїздку Зигмунта в Литву і на Поділля ще в жовтні 1845 року[10, с. 202], не вказавши, чи побував письменник у Дунаївцях. Нам видається не логічним, щоби, перебуваючи на Поділлі, не завітав він у дунаєвецький родовий маєток, яким на той час ще володів батько.

Для сімейного життя доля відвела йому всього 16 років, які віддав дружині, синам Владиславу і Зигмунту, дочкам Марії та Ельжб'єті, пошуку ліку від недуг, які щільно обступали, а також – творчості. Помер у Парижі 23 лютого 1859 року, похований в родинному склепі в Опіногурі. У добу незалежності, 2008 року, Дунаєвецька міська рада надала центральній вулиці міста, що пролягає поруч із палацом Красінських – головною архітектурною окрасою райцентру, прізвище Красінських. Було б справедливо і престижно на приміщенні палацу встановити меморіальну дошку на честь Зигмунта Красінського, видатного польського письменника і патріота, який свого часу не раз бував у Дунаївцях, зупинявся саме в цьому палаці.

Палац Красінських у Дунаївцях. 2019 р.

А ось Миколай Бернацький на відміну від двох попередніх польських письменників є уродженцем Дунаєвеччини. Він побачив світ 6 червня 1836 року в Циганівці, яка примикала, а згодом злилася з селом Зелене Дунаєвецького району, у родині Олександра і Корнелії Підлуських. На жаль, поки не вдалося дізнатися про їх життя у Циганівці, як і про дитячі роки майбутнього сатирика. У сьомому випуску «Трудов Подольського єпархиального историко-статистического комитета» вказується, що в Зеленці, до складу якого на час виходу тому входили Порошівка, Циганівка

і Косилів, 1818 року було 12 різних землевласників, серед яких, ймовірно, були й Піддуські, поміщики середньої руки. У Зеленчі було 264 двори - 1439 жителів, у Циганівці – 113 дворів – 602 жителі, у Косиліві – 10 дворів і 41 житель. Якщо врахувати, що Кременським належало 310 десятин землі, Войдевичам – 278, Наталії Мартсон – 254 десятини, то решті дев'яти власникам заходило значно менше [11, с. 165].

Однак батьки робили все можливе, аби дати дітям освіту. Миколай, як і водилось в поміщицьких родинах, початкову освіту отримав вдома, потім навчався в приватній школі Ваткого, закінчив Варшавський шляхетський інститут, який давав освіту вищого рівня ніж гімназії. 1856 року отримав місце службовця в Комісії внутрішніх справ Королівства Польського. 1863 року одружився з Наталією Гольницькою, набув маєток Червона Лівська біля Калущина, в якому почав господарювати. У цей період свого життя (1863-1874) потягнувся до пера, опублікував низку статей з царини землеробства. Після смерті дружини перебрався до Кракова, потім поселився у новонабутому маєтку неподалік Велічки [2, с. 81].

1873 року почав писати вірші, і, не маючи особливої довіри до свого таланту, надіслав сонет і два гумористичні вірші Крашевському з проханням оцінити їх, дати пораду. Крашевський підтримав старання автора, але порекомендував спочатку зайнятися перекладами, що дало б можливість ознайомитися з технікою віршування відомих майстрів, стало б своєрідним майстер – класом для початкуючого поета. І М. Бернацький взявся за переклад «Пісень» П'єра Беранже, які видрукував 1876 року в Кракові і перевидав 1882 року у Львові. Крашевський того ж 1876 року опублікував перший оригінальний вірш Бернацького «Я щасливий» в «Альбомі народного музею в Рапперсвіллі». Заохочений і підтриманий у такий спосіб Миколай Бернацький почав друкувати свої сатиричні і гумористичні твори окремими зошитами. В результаті впродовж свого творчого життя видав 12 збірок фрашок - невеликих за обсягом ліричних і сатиричних сповнених гумору віршів на актуальні теми. Щось на зразок «В світі добре, бач, ведеться»[5, с. 214]:

В світі добре, бач, ведеться,

Гарно ми, бач, граєм:

На одного, що сміється –

Сто тисяч ридас.

Серед них - «Пісні й балачки» («Piosnki i gawędy», 1876), «Побутові сатири» («Satyrę obyczajowe I», 1880), «Сатири III» («Satyrę III», 1890), «Сатири та фрашки XII» («Satyrę i fraszki XII», 1894), «Вибір сатир і фрашок» («Satyrę i fraszki w wyborach», 1897), «Львівські гутірки» («Pogadanki lwowskie»).

Був радикальним демократом, свою сатиру спрямовував проти можливо-владців, з боку яких зазнавав і спротиву, і утисків. Третій том його пісень і балачок сатиричних був зустрінутий в штики, автор звинувачений в розколі суспільства, затіяний процес, внаслідок якого наклад знищено.

1878 року перебрався до Львова, став співвласником з А. Бартошевичем «Книгарні польської» і журналу «Тиждень польський, літературний, мистецький, науковий і громадський», з яким тісно співпрацювали Сенкевич, Крашевський, Козловський, Лам та інші автори. 1880 року А. Бартошевич вийшов з «Тижня», який приносив одні збитки. М. Бернацький протримався ще рік і вимушений був згорнути видання.

1882 року одружився з Геленою Йордан, сестрою відомого філантропа Генріха Йордана. У ці роки з'явився основний масив творів М.Родоця (псевдонім Бернацького). Його фрешки і гавенди охоче друкували «Вісник польський», «Огляд львівський», «Смігусі». З 1886 року виконував обов'язки кореспондента у львівській філії «Краківського товариства взаємного кредиту».

1894 року видав останню книгу сатиричних віршів, які заторкали болючі місця суспільства. Їх органічний елемент – сміх:

*Він був мені першим другом,
Його називав Юзефом...
Не скаже «здоров» на людях,
Відколи став моїм шефом.
Все в чині? В іншій причині!
Що друг мій - зрідні скотині!
(«Він був мені першим другом»)*

Окремі фрашки М. Родоця схожі на співомовки С. Руданського, зокрема «Ідилія» - на «Не зле, ні добре», бо автори, мабуть, користувалися польським збірником анекдотів, виданим у Варшаві 1793 року.

*В житті - ідилія така:
Ковтає пташка хробака,
Собака роздира kota,
Собаку хижий вовк жере,
Пантера вовцюгу дре,
А лев пантеру дерти звик.
Та лева нищить чоловік,
Що й сам пожива хробака.
В житті ідилія така.
(«В житті ідилія така»)*

Дехто з літературних критиків, зокрема й автор статті про М. Бернацького в «Польському словнику біографічному» Адам Бар, вважали, що його сатира не відзначається витонченим віршуванням чи стилем. Однак була

виразом щирих почуттів, переконань, відповідала суспільним настроям, стала документом часу, знайшла свого читача і популярність.

Багаторічна травля посилила нервовий недуг, Миколай перестав писати. А 31 серпня 1901 року, повертаючись з відпустки, пострілом з револьвера покінчив з життям. Похований на Личаківському кладовищі.

За кількостолітню історію проживання українців і поляків в одній державі було все: і економічна співпраця, і спільна молитва в костьолі, і змішані шлюби, і боротьба проти спільного ворога, і ворожнеча та насильство. Однак був і взаємовплив як в господарській галузі, так і в царині освіти, культури, вплив позитивний, взаємовигідний. Свідченням цього є зв'язок польських письменників Раймунда Корсака, Зигмунта Красінського і Миколая Бернацького з Дунаєвечиною .

Джерела та література:

1. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wyd.2. – Wrocław; Warszawa; Krakow,1996. – Т.9. Wojewodztwo podolskie. – S.74 -78.
2. Bar A. Biernacki Mikołaj //Polski Słownik Biograficzny.Tom.II,zesz.1. – S.81-82.
3. Даниляк П.Г. У Жванчику на Кам'яниччині похований польський поет та революціонер Раймунд Корсак: електрон. ресурс. – Режим доступу: <https://ye.ua/istiriya/4530>.
4. Його. Зигмунд Красінський та Поділля//Дунаєвечина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. праць. – Дунаївці; Кам'янець-Подільський,2013. – Вип.5. – С.562-672.
5. Прокопчук Т.К., Прокопчук В.С. Польські письменники на Дунаєвечині // Дунаєвечина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матер. наук. краєзн.конф. – Київ: Рідний край, 1997. – С. 209-216.
6. Їх. Я спасення шукав для народу (Мелетій Смотрицький в долі України). – Кам'янець-Подільський: Мошак М.І.,2008.- 64 с.: іл.
7. Прокопчук В.С. Дунаєвечина: край і люди: монографія. Дунаївці: Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г.,2013. – С.34-35.
8. Rabowicz E. Korsak Rajmund //Polski Słownik Biograficzny.Tom.XIV, zesz.1. – S.113-114.
9. Rolle A. Babka poeta // Opowiadania historyczne. – Seria 7. – Lwow,1891. – S.233-282.
10. Sudolski Z. Krasinski Zygmunt //Polski Słownik Biograficzny. T.XIV, zesz.1. – S.199-204.
11. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета/ под. ред. Н.И. Яворовского.-Каменец-Подольский: Типогр. Подол. губ. правл.,1895.- 611 с.

ГОЛОДНЕ ЇДЛО

Злочин геноциду став відповіддю комуністичному режимові на по-стійні селянські протести проти колективізації. Як влучно зазначив український історик Богдан Патриляк, голодомор 1930-их став сталінською відповіддю на мільйонний український «майдан» початку 1930-их років. Комуністична шайка запланувала голодомор із цілком певною метою: знищити український дух. Кажучи мовою Сталіна, «перетворити Україну... у справді взірцеву радянську республіку». І це їм вдалось, адже ще й нині наслідки голодоморів відчутні. І насамперед – у знищенні нашого вільнолюбного духу, національної гідності і пам'яті. А що наша пам'ять таки коротка, свідчить передусім те, що до влади знову й знову обираємо представників тих націй, котрі винищували нас віками. І що сьогодні, в День пам'яті жертв голодоморів, у вечірніх вікнах лише де-не-де видніється запалена свічечка, і що... І ще багато-багато чого... Табу на цю тему зробило свою чорну справу. Але ж добігає уже третій десяток років, як ми не в тюрмі народів, званій Союзом РСР! Тож можемо вільно досліджувати, вивчати архіви. Можемо, врешті, вивчати хоча б наш фольклор, отой, народжений у страшні 1930-і! Бо саме в усних творах народ висловлював свій протест, чітко називаючи винуватців голодомору. Ніколи не публіковані у радянські роки, ці твори пережили понад 8 десятиріч, а збереглися лише завдяки пам'яті згорьованого українського народу [1]. Зумисне такого не вигадаєш!

Доба голодомору 1930-х років у кількавіковому періоді геноциду московинськоімперської й комуністично-радянської системи проти українського народу виявилась настільки тривалою за своєю жажливістю, що в цей не великий за обсягом час народилося чимало словотворів різних лексичних груп. Вони, ці окремі слова-витвори, – це і частина фольклору. Вимирали люди – народжувалися слова. Втім, їх і словами важко назвати, адже слово народжується з природних умов. Словотвори ж доби голодомору виникали штучно, як і створений штучно сам людомор.

Роки голодомору породили і назви їдла. Саме їдла, бо неможливо назвати стравами те, з чого його готували: *з листя дерев, із бур'яну (коренів, бадилля, насіння), браги, жому, лушпиння, кукурудзяної лупи (шкіри зерен), тирси, равликів, слимаків, зі шкіри тварин, червів, гусені*. Знесилені, паслись у траві, їли калачики. Витвори з подібних сурогатів називали: *марципани, галети, заколотка, бурда, тюра, полов'яник, лопушаники, мартопляці, чуряги, хроняники, дертяники, затірка, жолудяники, похльобка,*

малаї, лінда. Їли й макуху, магару, фрамугу, бовтанку, мантули, підпали, плячки, замішку, лободяники, лип'яники, вишкребки, ліпеники, чуреки, по-бовтюху (юшку), заколоти, чебрики, кльоцики. Їли навіть струпи на власному тілі, здохлятину, екскременти! Зварити сяке-таке їдло з нічого мало назву «спартолити», «зварганити», «змантуллити».

Коротенький словник, наведений нижче, тлумачить назви слів на позначення їдла, яке побутувало чи не в кожній селянській родині України у голодні 1930-і й пізніші роки. Наводиться не як методичний порадак для виживання – нехай у тому ніхто й ніколи не має потреби! Передусім – для розбудження пам'яті деяких людей, які мають ностальгію за сталінськими часами, а також – як збереження правди для нинішньої п'ямолоді, котра не завжди вірить у свідчення очевидців, а слова «бевка», «баланда» чи «маторжаники» їй ні про що не кажуть. «Рецептура» цього їдла приблизна і найпримітивніша. Однак іноді декого й воно рятувало, хоча іншим додавало нестерпних мук і прискорювало смерть.

«Г'арештанти» – печене з будь-чого, гірше того, що їли в'язні («арештанти») [2, с. 86].

Баландá – суп із відходів; на воді зварені висівки; кропива і спориш або інша хопта.

Баландá – вариво з трави. За СУМом, «дуже рідка, пісна юшка» [3].

Бéвка (бевха) – бовтанка з борошна, розведеного у воді. Часто невідомо з чого, бридке, від чого бевкали (блювали), тому – «бевка».

Бéці – млинці зі смердючої гнилої картоплі.

«Блювакí» – млинці із гнилої картоплі з домішками.

Бовту́шка – на воді зварене борошно, переважно з бурякового насіння тощо.

Бру́нники – млинці з кукурудзяних качанів.

Водя́ники – те, що зварене на воді, цебто са́ма вода.

Вб́лок – варена лобода чи інша хопта, іноді з часником.

Груше́ник – хліб зі зварених і перетертих груш із додаванням половини, зелені, кукурудзяного осердя чи макухи.

Жолудя́ники – коржики з жолудів і хопти.

Жо́бники – млинці з жому.

За́мішка – вода, лобода, інша хопта (бур'ян).

Затиру́ха, за́тірка – вода, затерта борошном; рідке пійло: вода і трішки грубо змеленого борошна. Страва, зварена на воді або молоці з розтертого у дрібні кульки борошна з водою [3].

Зі́льник – хліб із зілля і половини, макухи чи тертого буряка.

Кандьо́р – суп: на відро води пригорща дерті (якщо була); лобода і гнила картопля. Від слова «дерти, дьор».

Кб́лза – очищена від кори гіллячка або коріння, яке їли.

Колзя́ники – коржі з кользи (ріпаку) і тертого буряка.

Коржа́ники – третій буряк і листя.

Лату́ра – куліш із кукурудзяного борошна й води.

Лінда – рідке вариво з води і борошна.

Ліпля́ники, ліпе́ники – млинці з липового листя, жолудів тощо.

Марципа́ни – деруни зі шавлю, липового листя, горіщини.

Маторже́ники – млинці (коржики) з полови, жому, акації.

Млинці – торф на мелясі. Будь-що, що можна пекти і пожувати.

Ничіс – зварені на воді третій буряк і гичка.

Плеска́чики – коржі з полови, насіння хопти, буряків.

Пля́чики, пля́чки – млинці, смажені на голій, сухій пательні. Навіть корені хрону (!) терли на тертці і пекли плячики.

Полов'я́ник – млинець із меленої полови та хопти.

Пота́пці – хліб у підсоленій воді з рідкими скалками олії.

Припс – смажений ячмінь і вода; круто посолений – чорний припс; трохи з молоком – білий.

«Розхрі́станці» – печене їдло, яке «не трималося купи, розповзалось (розхристувалося) на пательні».

Сьоб́авка – рідке вариво, пійло.

Хэ́лики – печиво з вимерзлої картоплі й тертого буряка.

Хліб – полова, тирса, мелене осердя кукурудзяних качанів; макуха; горох, сочевиця, домішки – що було.

Чи́брики – тирса з облущених кукурудзяних качанів, жменька зерна; пекли на черені.

Шлі́хта – рідке вариво з круп чи борошна [4].

Щодéнники – щоденне їдло з трави та домішок; зелені млинці.

Ю́шка – лобода, шавель, вода.

«Видо́ли макогона» – присмажене конопляне сім'я розтирали макогонем у макітрі, розводили водою, проціджували. На вид нагадувало молоко.

«Ні́зчímний (невмі́ваний) борщ» – вода, хопта (*ні з чим*).

«Виріша́льний» – черпак бурди, який став прикметною ознакою третього, «вирішального», року п'ятирічки.

«Голодний пайок» – черпак рідкої баланди чи затірки, який видавали для заохочення селянам, котрі працювали в колгоспі.

«Лі́ндик» – від «лінда». Народжене у 1930-их, це слово нині вживають у значенні «бути на застіллі, безплатно попоїсти».

«Спасéники» – прихована їжа, якою вдавалося «протягнути» дні.

Відомі випадки, коли люди їли людські і тваринні **екскременти**. Про це згадував і Т. С. Лозовий, 1912 р. н., с. Воронівці (Вінниччина): *«Бачив раз, як стара жінка визбирувала кізьяки з-під коня. Спитав, що вона з ними*

буде робити, а вона сказала, що переміє їх у воді і з не перетравленого конячим шлунком зерна зварить дітям похльбок. Ось до чого влада додела!»).

Їдлом ставали діти!!! На них, безпритульних або осиротілих, нерідко нападали людолови: ті, хто від голоду й розпачу втрачав людську подобу і розум, ставши вбивцями-людодоїдами. Таке траплялося майже в кожному голодному селі.

Трупи, людські і тваринні, теж ставали їдлом. Їх голодні люди навіть викопували із землі. Нерідно їх посипали селітрою, щоб люди не могли їсти. Таким м'ясом, звісно, травилися.

Джерела та література:

1. Сердунич Л. «А пухкутень ніс капутень...» (словотвори доби голодомору) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 18, спеціальний: «Голод 1932 – 1933 років – геноцид українського народу». Відп. ред. С.Кульчицький. Упорядник О. Веселова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008.
2. Свідчення Л. П. Бучко // Сердунич Л.. Столиця твого родоводу. Історія села Теліжинці Старосинявського району Хмельницької області (Історично-краєзнавче видання). – Хмельницький: ФОП Крисюк, 2015.
3. Словник української мови. Онлайндова версія: <http://sum.in.ua/>
4. Різників О. Їдло 33-го: Словник голодомору. – Одеса: Юридична література, 2003.
5. Народна пам'ять.

Сердунич Л.А.
с.мт. Стара Синява

СЕЛО ТЕЛІЖИНЦІ СТАРОСИНЯВСЬКОГО РАЙОНУ У РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1941 – 45 років

Війна – зло соціальне, а не стихійне. Творять її одні люди, інші ж стають учасниками або жертвами війни. Бажаючи прославитися, Сталін після безглуздої радянсько-фінської організує нову війну. Він активно допомагає пробратися до влади Гітлерові, який мав за мету знищити слов'ян, передусім українців, і поневолити Україну, про що Сталін знав. У 1930-і роки активно постачав хліб, метал, сировину, сприяючи тим Гітлерові стати на ноги. Він же, Сталін, активно допомагає Гітлерові озброїтися й розпочати Другу світову війну. Сталін свідомо бреше командуванню Червоної Армії і народові, що війни не буде, цим самим створюючи Гітлеро-

ві ідеальні умови для успіхів на початку війни. Введені в оману можуть звернутися хоча б, напр., до книги Ф.Моргуна «Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу» [1; 72].

Радянсько-німецька війна, яка була частиною Другої світової, стала новим страхітливим випробуванням для всього народу і для мешканців Теліжинців. Тривала 22 місяці. Лише на теренах України було створено 4 фронти.

Війна застала село, як і всю країну, зненацька. Селяни готувалися до жнив, а врожай 1941 року був дуже гарним. Як згадує Л.П.Бучко, в неділю, десь опівдні, в село зі Старої Синяви прибіг знесилений Олекса Крот і приніс страшну звістку. Люди зібралися в центрі господарства. Плакали жінки. Опустивши голови, стояли сумні чоловіки.

– Люди, ми ще хліба не наїлись, а вже почалася війна з проклятим німцем, – сказав голова колгоспу Гнат Микитович Роздорожний, – і нам треба докласти всіх зусиль, щоб дати відсіч ворогам.

Уже наступного дня почалася мобілізація чоловіків на фронт. Важкими були роки війни для села, яке було під окупацією 2 роки 8 місяців: з липня 1941-го до 7 березня 1944 р.. В селі господарювали німці. З липня 1941 по березень 1944 р., у роки окупації німецькими загарбниками територія області ввійшла до складу генеральної округи «Волинь-Поділля» (рейхскомісаріат «Україна»). На території сучасної Хмельниччини було створено 9 адміністративно-територіальних округів (гебітів). До Старокостянтинівського входили Грицівський, Остропільський, Старосинявський і Старокостянтинівський. Центром Старосинявського регіону була Стара Синява, входила до Старокостянтинівського гебіту [2].

Управління селом перейшло до старости. Ці майже три роки для села стали вічністю. На селян були покладені обов'язки постачати хліб та інші продукти для фронту. Як не важко було, а врожай усе-таки зібрали. Вручну серпами і косами (жодного трактора в селі не було, всі вивезли в тил) косили хліб, звезли кіньми і знесли ряднами на плечах, обмолотили ціпами. Люди зробили все, щоб урятувати хліб.

На території району в 1944-45 роках діяли групи УПА, яка боролася з німецьким і комуністичним режимами. Відомо, зокр., про перебування повстанців у селах Пилява, Бабине, Ївки. Ймовірно, могли вони бути і в Теліжинцях, що не далеко від цих сіл, тим паче, що, за свідченнями селян, у селі бували люди, яких прийняли за партизанів. Але точних фактів про зв'язок вояків УПА з Теліжинцями поки що не знайдено.

Першого ж дня німецької окупації «цивілізовані» нелюди в теліжинецькому лісі по-звірячому розправилися з 16-річним Михайлом Стасюком і 15-річним Іваном Дідоренком, у яких знайшли альбом із малюнками навколишніх краєвидів та записником із помітками часу з'яви фашистських

літаків над селом. Німці прийняли хлопців за партизанів. Роздягнули, обшукали, побили, примусили тут же, в лісі, викопати яму. Юнаків жорстоко мучили, викрутили руки, ноги, викололи очі, вирвали язика, потім розстріляли. Про цей епізод із історії села задокументовано у Книзі Скорботи [3; 569 – 573] Хмельницька обл., т. 2, та у збірці автора «ОдКРОВення» [4; 9], де міститься вірш, присвячений пам'яті односельців, які стали чи не першими жертвами тієї війни на території Старосинявського району.

**ВІЧНО ЮНИМ ОДНОСЕЛЬЦЯМ
М. СТАСЮКОВІ ТА І. ДІДОРЕНКОВІ
ПРИСВЯЧУЮ...**

*Подвигу вони ще не здійснили,
Адже і на фронті не були.
Їм шістнадцять сповнилось насилу,
А вхопив і їх жахливий млин.
...Липень 41-го. По лісі
Друзі мандрували того дня.
Раптом десь есесівці взялися!
– Мотоцикли! – Хлопці – навмання.
Їх схопили, пов'язали руки.
– Партизанен? – сіпались кати,
Вгледівши щоденникові букви
І малюнки. То Мишко... Не встиг...
Не судилось. Може б, був художник...
Та блокнот той так катів злякав!
Нелюди знущались люто й довго.
І міняв, стомившись, ката кат.
Тільки юні правди не сказали,
Що батьки на фронті, брат – в лісах.
«За зубами вмій язик держати».
І стинали язика їм. Жах!
Ще дивились оченята чисті
Без вини, без остраху, без сліз.
Мить – і без очей, без рук! Фашисти!
Не пробачить потім вам і ліс!
Мучили, викручували ноги.
Думали: то партизани є.
О, яка ж бо їхня смерть предовга!
Боже! Ні, нема Його... Чи є?
Очі їх розквітнуть синім рясом.
Руки їхні здіймуться в гіллі.*

*Матерям за що таке нещастя?
Що страшніш буває на землі?!
Задерев'яніла ньєнка Йвана.
Краще б він загинув у бою!
Де вони, сини? Лиш шмаття-рана.
Як ховать кровиночку мою?!
Стасюкова так і занімєла.
Стільки її серце вже терпить!
П'ять малят поклєла у могилу.
Дай же чотирнадцятому жити!
Свідок тому – лїс телїжинецький.
Він – єдиний, що про них шумить.
Стало кожне дерево – як месник,
Крізь піввіку шум в душі щемить.
Пам'ятник – до неба! – на узліссї.
Нинїшні ровесники їдуть.
Сорокових лїт лунає пїсня.
Їм скорботу з квітами кладуть.
Хто зупинить найстрашнїшу тему?
Поруч з ними – юні їх лїта.
Перейшла у вїчності поему
В їх життї найвища висота.*

Л. Сердунич, 29. 03. 2001 р.

3 РОЗПОВІДІ Таїси Іванівни СКОТЕЛЯС (ПЛЕЙЗОР):

– Нас у батьків було п'ятеро. Були ми в евакуації в Тамбовській області. 9 родин нас там було: Єва Дїдук, ми, Іван Постернак, Яків Крот, голови Т.Лисюка жінка з дїтьми. В Адамполї нас погрузили у вагони з синявцями, пиллявцями і з жидами, возили майже місяць. На Тамбовщинї нам дали роботу, поселили. Наша тїтка Настя виїхала далї, в Сибїр, там жили свої, репресованї.

Із Телїжинців на роботу в Німеччину вивезли 71 людину. 7 (10) із них померли на чужинї. На фронт пішли 83 чоловіки, 46 із них не повернулися. 37 односельців загинуло на фронтах вїйни, 30 жїнок залишилися вдома. 68 односельців нагородженї за бойовї подвиги у вїйні.

Володимир Петрович ПАНЧУК брав участь у боях під Сталїнградом, був важко пораненим. За оборону цього мїста нагороджений медаллю «За бойовї заслуги». Батарєя, в якїй служив В. П. Панчук, підбила 3 ворожї танки, 10 вантажних автомашин.

Андрїй Федорович ПИЛИПЕНКО брав участь у боях за Москву. Перша Московська дивїзія, в якїй воював А.Ф.Пилипенко, звільняла Оршу,

Сльню, Вітебськ, В'язьму, Великі Луки, прибалтійські республіки. У м. Кенінгсберг зустрів Перемогу. Потім його частину перевели на Далекий Схід на боротьбу з японськими мілітаристами. Визволяв міста Харбін, Чань-Чунь, Тоанань, Порт-Артур, у серпні 1946 року повернувся додому. Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня (за взяття Вітебська), орденом Червоної зірки (за взяття м. Сльня), орденом «Червоної зірки» (за бої з Японією), а також медалями «За відвагу», «За оборону Москви», «За бойові заслуги» (за взяття Кенінгсберга), «За перемогу над Японією», «За перемогу над Німеччиною». По війні працював трактористом, комбайнером, бригадиром тракторної бригади до пенсійного віку. Має численні трудові відзнаки.

Василь Іванович СТАСЮК із боями пройшов Білорусь, форсував ріку Пороні, визволяв Польщу і брав участь у бою на р. Ельба, визволяв східну Прусію. Одним із найзапекліших боїв запам'ятав штурм м. Кенінгсберг, за що отримав нагороду. Закінчив війну в м. Бісмарк. Нагороджений багатьма медалями. По війні працював будівельником. У селі немає жодної хати, яку б він не допоміг будувати.

Юхим Степанович КРОТ (1901 – 1946), пройшов усю війну, загнав ворога аж у саме його лігво, у м. Берлін, де був важко поранений. З Берліна літаком доставлений на лікування у м. Сочі. Помер від важкого поранення, одержаного на фронті, та від виснаження у голодомор 1946 року. За бойові заслуги був нагороджений багатьма орденами та медалями.

Володимир Левкович ПОЛЬОВИЙ брав участь у боях під Тернополем, за м. Львів, за визволення Праги, Тарнобжега. Потім дивізія, в якій служив В.Л.Польовий, рушила на Берлін, відтак – на Прагу. У боях за Берлін і Прагу нагороджений медалями «За взяття Берліна» та «За взяття Праги».

Василь Тодорович ГОНЧАРУК, 1900 – 1983. Був важко поранений у нижню щелепу і в голову. Отримав важку контузію. Долав шлях додому сам, пішки. Не думав, що доживе до похилих літ, просив Бога, аби хоч поставити хату дітям. Мав медалі та інші відзнаки.

Марко Карпович МЕЛЬНИК пройшов усю війну, був на Віслі, в Чехії, був важко поранений у голову, від фронткових ран помер у госпіталі в м. Хмельницький 1949 р. Мав 7 дітей. Був нагороджений медалями.

4 березня 1944 року війська Першого Українського фронту перейшли в наступ, розпочавши Проскурівсько-Чернівецьку операцію. Долаючи опір німецьких фашистів, першими на землю Старосинявського району вступили гвардійці 121-ї та 14-ї стрілецьких дивізій (командири дивізій Герой Радянського Союзу генерал-майор І.І.Ладигін та полковник О.Я.Якименко), які 6 – 8 березня 1944 року визволили наш район від фашистів.

Село Теліжинці було визволене від німецько-фашистських загарбників 7 березня 1944 року [5; 3]. Про це повідомлялось у бойовому донесенні та в оперативному зведенні 66 років тому:

№ 59 БОЕВОЕ ДОНЕСЕНИЕ № 1067 ШТАРМ

1 ГВ 7.3.44 к 19.30 КАРТА 100000

Противник в течение дня продолжает оказывать сильное огневое сопротивление и контратаками пехоты и танков стремился задержать наступление наших войск.

304 с. д. овладел Ильяшевка, продолжает наступление на Красноселка.

30 СК-141 сд. овладев Дубово-Тарасовка, Бабино, продолжает вести наступление в направлении Пилява. 121 с. д овладела Тележинцы, м. Стар. Синява, ведет бои за переправу на р. Иква.

Начальник штаба 1 ГВ армии гвардии генерал майор Хетагуров.

Начальник оперотдела ГВ подполковник Ронин (подпись).

№ 61 ОПЕРСВОДКА № 00633 ШТАРМ 1 ГВ

7.3.44 года к 23.30 Карта 100 000

Войска армии, преодолевая упорное сопротивление противника и его контратаки продолжали вести наступательные бои в результате которых к 17.00 овладели: Красноселка, Сахновцы, Свинная, Игнатки, Емцы, Дубова-Тарасовка, Бабино, Телиженцы, м. Стар. Синява, Иванковцы, Паньковцы, Дашковцы и к 19.00 вели бои на рубеже: 6.30 СК-141 сд – Ильяшевка, Дубова-Тарасовка, Пилява. Передовыми отрядами ведет бой за Самчинцы, Волосовцы. 121 с. д. – Тележинцы, м. Стар. Синява, передовым отрядом овладела Паньковцы, Дашковцы, Буглаи.

Начальник штаба 1 ГВ армии гвардии генерал майор Хетагуров

Замначальника оперотдела ГВ подполковник Степанов (подпись).

Отже, 7 березня 1944 року о 19 год. 30 хв. 121-а стрілецька дивізія оволоділа Теліжинцями і вела бій за переправу на р. Іква. Того ж дня, наприкінці доби, о 23 год. 30 хв., 121-ша стрілецька дивізія оволоділа селом і Теліжинці були звільнені. В останню годину наступної доби, 8 березня, війська армії заволідали і західними селами району, тобто Старосинявщина повністю була визволена від ворога. Радости не було меж. За звільненням села і району було звільнення України та всіх окупованих земель Радянського Союзу, а відтак – і Європи. У центрі села височить пам'ятник Скорботній Матері, яка у вічній скорботі за втраченими на війні своїми синами, котрі захистили рідну землю від німецьких загарбників. Біля пам'ятника – стела з іменами загиблих односельців і тих, хто загинув при визволенні Теліжинців [6].

**ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ ВОЇНАМ СЕЛА ТЕЛЖИНЦІ,
які загинули в роки Великої Вітчизняної війни**

БАБ'ЯК Данило Микитович
БУДЬОННИЙ Михайло Васильович
ГОНТА Семен Юхимович
ГОНЧАРУК Кирило Пилипович
ГОНЧАРУК Іван Пилипович
ДІДОРЕНКО Трохим Іванович
КИЦУН Павло Захарович
КИЦУН Петро Захарович
КИЦУН Василь Григорович
КОБ'ЯЛКО Григір Іванович
КРОТ Михайло Семенович
КРОТ Іван Петрович
КРОТ Василь Микитович
КРОТ Федір Пилипович
КРОТ Олексій Тихонович
КУПЧИШИН Марко Васильович
ОГОРОДНИК Яким Іванович
ПАНЧУК Олександр Костянтинович
ПАНЧУК Андрій Андрійович
ПАНЧУК Йосип Гнатович
ПАНЧУК Федір Онисимович
ПАНЧУК Микола Петрович
ПАСІЧНЮК Іван Микифорович
ПАЦЮК Іван Сильвестрович
ПОДЗІГУН Пилип Андрійович
ПОЛЬОВИЙ Григорій Левкович
ПОЛЬОВИЙ Яків Дмитрович
ПОЛЬОВИЙ Митрофан Іванович
ПОЛЬОВИЙ Василь Маркович
МАНЖОС Григорій Дорофійович
РОЗДОРЖНИЙ Данило Степанович
РОЗДОРЖНИЙ Степан Сидорович
РОЗДОРЖНИЙ Яків Іванович
САВЧУК Панас Трохимович
ТУЗ Сергій Семенович
ЗРУЦЬКИЙ Сергій Олександрович
ЗАРВА Ілля Степанович
ПОЛЬОВИЙ Сергій Степанович
ПОЛЬОВИЙ Дмитро Іванович

Ті, хто лишився на окупованій території, також зазнали від німецьких зайд бід, тривоги, постійного страху і небезпеки. А ще ж треба було й орати, і сіяти, і збирати, доглядати дітей, давати лад у господарстві, пристосовуватися до нових порядків, які запроваджували пришельці. Не завжди безпечно було виходити у двір, на вулиці. Скоро нова влада запровадила поліцейський час [7], видавши

РОЗПОРЯДЖЕННЯ

Де які випадки за останній час дали повід встановити поліцейський час з 21 години, тоб-то з 9 год. вечора.

Хто пізніше цього часу незаконно перебуватиме на вулицях, дорогах, площах чи громадських будинках буде заарештований та суворо покараний.

Хто пізніше 21 години повинен ходити у зв'язку з своєю роботою мусить вибрати собі через Старосту Міської управи у Гебітскомісара продовження поліцейського часу.

Кам.-Подільськ Гебітскомісар Рейндль

11 Січня 1942 р. Регірунгсрат (Лексику збережено).

Очевидно, такі повідомлення висіли в кожному населеному пункті.

Зі здобуттям Україною незалежності стали доступними архіви, відкрилося багато страшної, а тому досі приховуваної, правди. Запізнило дізнаємося багато «деталей». Не з власної волі, а з вини «вождя Сталіна» опинившись на окупованій німцями території, мешканці Теліжинців, як і всі українці, бажали поразки загарбникам, мужньо й терпляче переносили страждання від окупації, кряжили на перемогу і робили все задля неї. А натомість за якісь вигадані Сталіним провини він видав мерзенний наказ: вважати їх зрадниками, виселити в Сибір усіх, хто був на окупованій території. А позаяк окупованою була вся Україна, то депортації підлягали і всі українці. Нас чекала та ж доля, якої зазнали кримські татари, надовго вигнані з батьківщини й Вітчизни. Виселення українців влада планувала з самого початку війни, яку Сталін готував разом з Гітлером [8; 69]. Ось якого душогуба прославляють комуністи! Та якщо більшість радянських комуністів славили тирана й ката Сталіна не свідомо, не знаючи правди, будучи зазомбованими, як і ми всі, то несусвітній гріх і провина нинішніх – що вони роблять це свідомо, агресивно і зумисне: на зло патріотам, правді й народові.

З 1942 р. німці почали агітувати молодих хлопців для життя в Німеччині, проводячи планові набори молоді української робочої сили в рейх. Ті, кому пощастило повернутися живими, розповідали про страшні приниження, поневір'яння, важку працю, нерідко – виснажливу, голод, хвороби, епідемії.

ВОНИ ЗАГІНУЛИ ВІД КАТОРЖНИХ РОБІТ У НІМЕЧЧИНІ

1. АНТОНЮК Василь (Сергій – ?).
2. БОЛБРУХ Яків Михайлович.

3. БОРБЕЛЮК Антін Іванович.
  4. КАЧУРІВСЬКИЙ Василь Федотович.
  5. КАЧУРІВСЬКИЙ Іван Федотович.
  6. КИЦУН Василь Григорович.
  7. КРОТ Іван Степанович.
  8. КУПЧИШИН Гнат Тифанович.
  9. ПОЛЬОВА (РОЗДОРОЖНА) Любов Степанівна, перша комсомолка.
  10. РОЗДОРОЖНИЙ Іван.
- Всього вивезено на роботу в Німеччину **81** мешканця села.

ІЗ РОЗПОВІДІ Л. П. ПАНЧУК (БУЧКО):

– Вислужуванням старост забрано з такого маленького села так багато дітей. За першим «рипом» (набором) забрали 33 дівчат. Було три набори. Я потрапила в Німеччину в 17 років. Були там і молодші мене. Їхали у вагоні без соломи, як товар, лежачи. Босі ходили. Нас били за всяку малу провину. Дисципліна сувора. На фабриці я виробляла нитки на парашути, плавили тирсу. Там 2 нас із села було. Поруч був концентраційний табір. Умови майже однакові. Це місто Вольфен. Вранці нічого не давали їсти, вдень баланда, раз на день 150 г хліба. Із с. Дашківці були Ганна Співак, Ганна Коцюбка, Тетяна Даценко, з Іванківців – Ольга Базилюк. І з Миколаївки дівчата були, з Бабина. Звільнили американці, ставилися до нас добре. Повели нас на комбінат, ми там набрали їсти. Провели нас через міст на річку Ельба. Всі кричали, плакали з радості. Поселили, 2 німці було. Цукерман (із Росії) в нас був комендантом. Казав: поправляйтесь, бо на батьківщині буде дуже багато роботи. В Німеччині померло 5 чи 8 наших хлопців і 1 дівчина. Решта повернулися. Назад верталися теж товарним поїздом. Зустрічали нас із музикою. Ніхто ж не вірив, що вернемося. Прибули в район. Андрій Крот і Василь Роздорозжний приїхали за нами в Пасічну... Найрадісніший день – як почувли, що скінчилася війна.

Уривки зі щоденників «ост-арбайтера» Сергія Якимовича Огородника, які він вів протягом трьох із половиною років: із 17 червня 1945 р. по 21 листопада 1948 р., – наводимо задля того, аби проїнятися роздумами, переживаннями і подіями, що випали на долю підлітка-остарбайтера [9]. Багато повідомлень передають той час і становлення людини, доля якої сугулосна з долями багатьох.

ЗІ ЩОДЕННИКІВ С. Я. ОГОРОДНИКА (1927 – 2000):

«В суботу, 20 червня 1942 р. я в 6 год. ранку виїхав в Німеччину. Під вечір ми приїхали в Старокостянтинів, переночували під відкритим небом на березі р.Случ і в неділю цілий день пробули там. В понед. о 12

год. дня сіли на поїзд і поїхали на Антоніни – Вел. Пузирки – Чотири Боки – Шепетівка – Здолбунов – Ровно – Дуброва – Галище – Ковель – Брест-Литовськ (24,-5,-6). Стояли 3 суток, пройшли баню і почали давати їсти. – Лодзь-Гале (27). 28.06 прибули в Галле. Баня і розбивка по підприємствах. Я попав у Weuna-Weiselta, Kolonie, 25. 3.05.1943 поїхав на ф. Дора-Гелене на курси. 28.06.1943. Почав вчитись на ел. монтера. 16.12.43. Хворий на грип. Болів глазами до 13.03.44. З 27.07.44 хворий з чиряком на правому виску. З 20.01.45 хворий на горло. З 2.03.45 хворий на грип. З 6.03. по 2.04 хворий на рожу. 12.04.45 попали в танкову тривогу. 13.04. американці стріляють. 14.04.45 побачив перших американців. 9.07.45, понед. сонячне затемн., у 3 год. видерли часи у Гайдая, я згубив ножика, втопився хлопець... «Лагер № 205. 17.06.45 р. Вибули з Цайтгайну і прийшли пішки у лаг. № 206 у Мюльберг на Е. через Різу (27 км). 27.06.45. Получили документи. Розбивка по областях і квартири. 23.07. Виїхали з станції Нойбургсдорф поїздом. 23.08.45. Прибули в м.Кольціг Отерштадт. В ніч з 8 на 9-е вибули наші хлопці в армію, так що я залишився сам mezi чужими. 28.09.45 переїхали за Одер (80 км від Берліна).. 21.11.45 Виїхали з Маншнова, за Губеном 6 км ночували на полі в соломі. 24.11. Виїхали машинами на станцію у Губен, погрузились у вагони, переночували і 25.11 на підводах переїхали за 12 км у Керквіц. 25.12. Виїхав з Керквіца трактором Губен лагерь №232, польова пошта №67922»В». 23.12.45. Пройшли комісію і в нові квартири. *(Між датами, на стоянках, С.Я.О. занотовує різні цікавинки: саморобний календар на 1945, 1946 р.р., «Характери людей» (переклад із нім.), по-нинішньому – гороскоп, «Познаки погоди», міри довжини, ваги, опис виготовлення калейдоскопа, опис різних грошових одиниць, «Органи управління автомобилем» зі схемами-малюнками, зробленими власноруч, «Правила їзди», «Вади автомобіля», «Обов'язки шофера у нещасливих випадках»...).* «1 січня 1946 р. застав мене на германській території у м.Франкфурт-на-Одері... Проїжджали сьогодні повз знайоме місце, де я робив з 25.09. по 20.12.45 року на кагатуванні і сортуванні картоплі і електриком, – Керквіц. Далі Фюрстемберг, Франкфурт-на-Одері. 5.02. Я вже на польській території на ст. Опаляниця. Бігають поляки, продають хліб, водку. Далі їдемо. Бук, Познань, Шлюпка, Коло-Кутно. 6.02. Ловіц-Сухачово. Вже недалеко Варшава. На всіх станціях поляки з хлібом, булками. 8.02. Поїзд стоїть на пограничній станції Лососна. Звідси починається своя земля. Вже скоро 4 роки, як я був далеко на чужині і міг тільки мріяти вернутися на батьківщину. Нарешті прийшов довгожданий час. Я на своїй землі. Мене охоплює хвилювання...».

З РОЗПОВІДІ Лідії Кирилівни ПОЛЬОВОЇ (КРОТ):

– Партизани були в селі. Мені було 12 років, як ішли вони через село. До нас уночі постукали: «Ми хочемо їсти». Мама дали їм буханку хліба

і гладущик молока. А свекор мій, Денис Польовий, ховав партизана на горі хати. Поліцаєм був Євдоким Луценко. Сава Базилів (Купчишин) був перекладачем, дуже помагав усім. Тато попросили його, щоб привів німецького лікаря: нас у мами було п'ятеро, двоє дітей померло... А Саша Звонецька, теж перекладач і поліцай, була вредною. Тимко Дідук був комуністом, воював на фронті. Прийшов, то спитав, як тут. Люди скаржилися на Звонецьку. Він набив її і «посадив». Грозилася, що в неї чоловік – комуніст. Тимко каже: я знаю, який він був комуніст. У тюрмі в Синяві вона й повісилась... Мама мене крамом обгорне поверх плаття, буцімто я слаба: це щоб не забрали німці. Мама щось сховає на печі, Аркадика (братик) посадить, закутає в хустку, буцімто слабій. Щоб не забрали. Було, що не лізли, а були такі, що не боялися слабого, лізли й на піч... Помню, яка біда була з хлопцями з села. Стасюк Михайло Іванів і Дідоренко Іван Давидів літом пішли в ліс по малину. Це вже війна йшла. Німці зловили, думали, що партизани, бо вони записували, скільки пострілів почули. Дуже знущалися, там і замучили. Батько кругом шукав, а знайшов Борбелюк. Ішов із собачкою і побачив. Їх у рові, в окопі заграбали. Спочатку там був хрест, а пам'ятник робив Володимир Стасюк, Михайлів брат.

З РОЗПОВІДІ Марії Костянтинівни ПИЛИПЕНКО:

– Я була «остарбайтером», так нас називали німці, що значило «робітник зі сходу». У свої 15 років я вже була в далекій страшній Німеччині. Три роки там важко працювала на фабриці, виробляла деревний шовк. Руки виїдала кислота. З Теліжинців було там багато дівчат. Всього 32 чи 43 дівчини і всі на важких роботах. То був тяжкий невірний труд. А на фронті було ще гірше. Мій чоловік, Андрій Федорович Пилипенко, пройшов усю війну – від першого до останнього дня.

РОЗПОВІДАВ Макар Денисович ПОЛЬОВИЙ (1923 – 2002):

– Ще не було мені 18-и, як почалась війна. Ми тікали всі в Безодню, до Миколаївки, ховалися в кар'єрі. Німці їхали мотоциклами, показують, що не будуть у нас стріляти. Погнали німці нас рити окопи, потім вернули, всіх нас зібрали коло клубу. Німці музику організували, робили весело. На підводи – і в Старокостянтинів. Там уже оточили нас поліцаї. Вже була інша обстановка. Вже ми полякалися. В товарняки нас і повезли. Не вернулися з Німеччини Гнат Купчишин, Борбелюк Антін Іванів, Кицун Василь Григорович, там помер, Качурівський Іван Федотович, Качурівський Василь Федотович, Болібрux Яків Михайлович. Я бачив там Антона Борбелюка, помер від застуди: не давали одягу, туберкульоз був у нього. Іван Польовий тікав із брикетної фабрики, зловили і в концлагер. Потім був у бауера, орав кіньми. Ми з ним були на фабриці Беуна, це Мерзебурзький район. Я був чорноробочим на брикетній шахті. Забирали брикет, паровозами вивозили. 22 червня 1942 року мене забрали, а звільнили нас 17

квітня 1945-го. Ще були в Польщі на збиранні хліба. Сава Купчишин, поліцай у селі, був дуже за людей. Німець бачить: іде якийсь дядько. Питає його, хто це. Сава каже: це з роботи йде чоловік. Сам навіть не знає його, а це був партизан. Своїх поліцаїв посилали в чужі села. Степанишин (із Синяви) під час революції був петлюрівцем, то щоб не розстріляли більшовики, втік у Польщу. А як німці прийшли в Польщу, то він із ними вернувся в село і був поліцаєм. Був уже не молодим, десь за 40... Наші війська йшли в село з боку Бабина.

З РОЗПОВІДІ Надії Потапівни ПОДЗИГУН:

– Сава Купчишин був на першій світовій війні, потрапив у полон до німців, там і вивчив німецьку мову. У Велику Вітчизняну його взяли перекладачем, але він усе перекладав на користь людей. А коли після війни судили за те, що, мовляв, служив німцям, то його виправдали. Він був на Бабині і на Теліжинці перекладачем, то свідками брали людей з Бабина і наших, і всі свідчили в його користь, бо він помагав людям.

Фашистська Німеччина забирала і наших односельців працювати на її розвиток. Віддавши всі свої сили, вісім із них (за даними Книги Скорботи України) навіки залишилися лежати в німецькій землі. Вони, жертви німецького фашизму, загинули не на фронтах війни, але від людиновинищувальної гітлерівської системи. Книга Скорботи України (Хмельницька обл., том 2) містить їхні безсмертні імена [10; 574 – 611]. Вічна скорбота і пам'ять про них!

АНТОНЮК Василь Васильович, 1912 р., с. Теліжинці, українець, селянин. Примусово вивезений на роботу до Німеччини 1942 року. Помер від важкої праці та голоду в 1943 р. Похов. у Німеччині.

БУРБЕЛЮК Антін Іванович, 1922 р. н., с. Теліжинці, українець, селянин. Примусово вивезений на роботу до Німеччини 1942 р.. Помер від важкої праці та виснаження в 1943 р. Похов. у Німеччині.

БОЛІБРУХ Антоніна Гнатівна, 1921 р. н., с. Теліжинці, українка, селянка. Примусово вивезена на роботу до Німеччини 1942 року. Померла при поверненні додому 1945 р. Похов. в м.Ковель Волинської обл.

ГОНЧАРУК Григорій Пилипович, 1918 р., с. Теліжинці, українець, селянин. Примусово вивезений на роботу до Німеччини 1942 р. Помер від важкої праці та виснаження 1944 р. Похов. у Німеччині.

ДІДОРЕНКО Іван Давидович, 1920 р. н., с.Теліжинці, українець, селянин. Розстріляний фашистами як запідозрений у зв'язках із підпіллям у липні 1941 р. Похов.у лісі біля с. Теліжинці.

КАЧУРІВСЬКИЙ Іван Федорович, 1923 р. н., с.Теліжинці, українець, селянин. Примусово вивезений на роботу до Німеччини 1942 року. Помер від важкої праці та виснаження 1944 р. Похований у Німеччині.

КИЦУН Василь Григорович, 1924 р. н., с. Теліжинці, українець, селянин. Примусово вивезений на роботу до Німеччини 1943 року. Помер від важкої праці та виснаження 1944 року. Похований у Німеччині.

КРОТ Іван Семенович, 1912 р. н., с. Теліжинці, українець, селянин. Примусово вивезений на роботу до Німеччини 1942 року. Помер від важкої праці та виснаження 1943 р. Похований у Німеччині.

КРОТ Юхим Степанович, 1901 р. н., с. Теліжинці, українець, селянин. Помер від важкого поранення, одержаного на фронті, та від виснаження. Мав ордени, медалі. Похований на кладовищі с. Теліжинці.

КУПЧИШИН Гнат Трохимович, 1923 р. н., с. Теліжинці, українець, селянин. Примусово вивезений на роботу до Німеччини в 1943 р. Помер від важкої праці та виснаження в 1945 р. Похований у Німеччині.

РОЗДОРЖНА Любов Степанівна, 1917 р. н., с. Теліжинці, українка, селянка. Примусово вивезена на роботу до Німеччини в 1942 р. Померла від важкої праці та виснаження в 1944 році. Похована в Німеччині.

СТАСЮК Михайло Іванович, 1925 р. н., с. Теліжинці, українець, учень. Розстріляний фашистами у липні 1941 р. як запідозрений у зв'язках із підпіллям. Похований у лісі біля с. Теліжинці.

Бог милував: не довів «розум» колишніх компартійних владців, аби поставити черговий пам'ятник Ленінові, яких наставлено в радянські роки чи не в кожному селі. Мабуть, не дійшла черга. Зате увічніли пам'ять про односельців, загиблих на фронтах Другої світової війни. Їхніми іменами, наче розгорнута книга, рясніє кам'яна стела біля пам'ятника Скорботній Матері. Пам'ятник спорудили наприкінці 1960-их – на поч. 1970-их років (скульптор – Краснюк). Будівельники села помагали робити плити з написом. Висота пам'ятника – понад 2 м. Споруджено на честь односельців, які віддали свої життя в боротьбі з німецькими зайдами, а також у пам'ять про тих радянських воїнів, які загинули при визволенні Теліжинців. У День Перемоги, під час державних і важливих родинних свят до підніжжя Скорботної Матері лягають квіти.

Пам'ятник Скорботній Матері – це і пам'ятник солдатській удові, яка винесла на своїх тендітних плечах весь тягар війни, чекаючи на повернення чоловіка, батька своїх дітей, та... так і не дочекалася. Не встигнувши побути дружинами, вони рано спізнали важкої вдовиної долі, яка не підвладна часові. Бо ніщо не лікує вдовиного болю. Адже замість допомоги і співчуття нерідко терпіли й незаслужені докори і приниження. Залишившись із малими дітьми на руках, вони сіяли, жали й косили, рубали дрова й носили, орали, будували, молотили й місили, давали лад у нехитрому власному господарстві і піднімали колгосп, ставили на ноги дітей – головне, що залишилося від чоловіків. Та не жаліли себе, не скаржилися на долю. Рано прилучали і напівсиріт до праці, виховували їх порядними і

добрими, зуміли вивести в люди. Ноша вдовина – подвійна, сльози – не виплакані, горе – вічне.

Доземний уклін і наша вдячність солдаткам, удовам, завдяки яким наближалася Велика Перемога! Вдови – то пам'ять про вічну скорботу. І тому пам'ятник Скорботній Матері – то пам'ятник вічній удовиній скорботі. Лише протягом 4-х років війни овдовіли Подзигун Анастасія, Манжос Ганна Филімонівна, Панчук Марія Порфенівна, Марія Пилипівна Будьонна, Палагія Омелянівна Крот, Євдокія Яківна Крот, Марія Крот, Лукія Крот, Олена Трохимівна Крот, Теодосія Дідоренко, Наталя Микитівна Панчук, Анастасія Панчук. Чоловік Ольги Ананіївни Крот (дів. – Купчишина) Юхим Степанович Крот пройшов усю війну. Отримавши важке поранення, прямо з-під Берліна літаком був доставлений у м.Сочі для термінової операції. Довго лікувався. Був дуже ослаблений і кволий. Ще й зима 1946-го випала голодна: панував третій советський голодомор. Тож помер удома, в березні 1946 р., з кулею всередині, коли до інших солдаток уже поверталися чоловіки з війни. Важко було Ользі Ананіївні ростити четверко дітей: Василя, Андрія, Євгенію й Катерину. Не одержувала жінка і тієї мізерної фронтової допомоги, яку виплачували удовам.

На фронтах Другої світової війни загинув кожен шостий українець. Вічна слава і пам'ять їм, відомим і безіменним! Вічна слава героїзмові та побратимству солдат інших націй, які наш клаптик землі сприймали за рідний, у сльозах теліжинецьких матерів бачили сльози рідної неньки, які розділили наш біль і тривоги, лихо і любов до Вітчизни, до землі, до життя!

Джерела та література:

1. Моргун Ф. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки. – Вид. друге, зі змінами і доповненнями. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – С. 72.
2. Державний архів Хмельницької обл. Путівник. Т. 2. – 2008.
3. Сердунич Л. Пам'ять живих // Книга Скорботи. Хмельницька обл., т. 2. – С. 569 – 573.
4. Вічно юним односельцям М.Стасюкові та І.Дідоренкові // Сердунич Л. ОдКРОВення (Вірші, оповідання, етюди). – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2007. – С. 9.
5. Колос, № 18 – 19 від 5 березня 2010 р.. – С. 3 (за архівн. матер.).
6. Стела біля пам'ятника в с.Теліжинці з іменами загиблих односельців і тих, хто поклав голову при визволенні Теліжинець.
7. Розпорядження німецької влади. 11 січня 1942 р. – Хмельницький обл. архів, стенд.
8. Моргун Ф. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки. – Вид. друге, зі змінами і доповненнями. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – С. 69.

9. Щоденники «ост-арбайтера» С.Я.Огородника, 17 червня 1945 р. – 21 листопада 1948 р. – Родинний архів С.Я.Огородника.
10. Книга Скорботи України. Хмельницька область. Том 2. Полонський район, Старокостянтинівський район, Старосинявський район. – Хмельницький: «Поділля». – 2003. – С.574-611.
11. Світлина уродженця с. Теліжинці Сердунича Ю. В..

Телячий Ю.В.,

м. Київ

Адамський В.Р., Крищук Б.С.,

м. Хмельницький

РОЗВИТОК ОСВІТНЬОЇ СПРАВИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується культурно-просвітницька діяльність товариств «Просвіта» на Поділлі на початку ХХ ст. Доведено, що товариства «Просвіти» мали суттєвий вплив на українізацію суспільного та освітнього життя краю, яка проявлялася у читанні рефератів та проведенні лекцій, у вимогах просвітян щодо здійснення навчального процесу в освітніх закладах українською мовою, введенні у навчальний процес українознавчих дисциплін, у перекладі Святого письма на українську мову, а також у співпраці з місцевою українською демократичною владою в контексті українізації державної та суспільної діяльності.

Ключові слова: *товариство «Просвіта», Поділля, система освіти, українізація, громадські діячі.*

Культурно-громадські товариства «Просвіта», що своїми витокami сягають 1868 р., започаткували багатомірну працю у всіх сферах суспільного життя. В своїй основі це сприяло пробудженню національної свідомості серед найширших верств українського громадянства та суттєво допомагало в реалізації засад з утвердження Української державності. З огляду на ці посутні чинники, а також з усвідомлення необхідності пізнання істинних підвалин розбудови національної державності тема для дослідницьких студій є вельми актуальною як в теоретичному осмисленні феномену, так і в практичному застосуванні набутого просвітянами досвіду.

У контексті вищезазначеного, актуальності набуває дослідження історико-педагогічних аспектів діяльності просвітницьких товариств на Поділлі на початку ХХ століття, оскільки вони були самотутнім явищем в

історії освітньої справи Поділля, а також зробили значний внесок у її розвиток.

Автори виходять із тієї позиції, що культурно-освітня та громадсько-політична діяльність товариства «Просвіта» загалом, та окремих її членів зокрема, сприяла поступу подільської освіти, що проявлялося у створенні закладів освіти, українізації освітнього життя, запровадженні форм освіти дорослих, ліквідації неграмотності, виховання патріотичних почуттів та самоусвідомлення національної ідентичності.

Слід відмітити, що проблематика, пов'язана із впливом громадського фактору на різні елементи освітньої системи неодноразово ставала предметом окремих студій, базованих на практиках різних регіонів та відмінних історичних періодів. У цьому контексті необхідно наголосити на дослідницьких розробках В. Адамського (Адамський, В. 2011; Адамський, В. 2014), Л. Бадєєвої (Бадєєва, Л. 2004), Л. Баженова, С. Баженової (Баженов, Л. & Баженова, С. 2014), Р. Гарата, А. Коцура, В. Коцура (Гарат, Р. & Коцур, А. & Коцур, В. 2005), О. Германа (Герман, О. 1995), А. Грицана (Грицан, А. 2003), О. Завальнюка (Завальнюк, О. 2017), С. Зворського (Зворський, С. 1999), І. Зуляка (Зуляк, І. 2005), О. Комарніцького (Комарніцький, О. 2011), Б. Крищука (Кришук, Б. 2014; Кришук, Б. 2016), Г. Кучерова (Кучеров, Г. 2007; Кучеров, Г. 2015), О. Лисенка (Лисенко, О. 1998), О. Малюти (Малюта, О. 2008), С. Масюк (Масюк, С. 1997), Н. Опанасенко (Опанасенко, Н. 2005), Ю. Телячого (Телячий, Ю. 2016; Телячий, Ю. 2009), М. Філіпович (Філіпович, М. 2002), О. Цапка (Цапко, О. 1998), Т. Чугуя (Чугуй, Т. 2008), О. Яцини (Яцина, О. 2009) та ін. Аналіз праць дослідників історичних та педагогічних аспектів діяльності товариства «Просвіта» в Україні на різних історичних періодах та в різних регіонах України, дав можливість всебічно та ґрунтовно розглянути порушену проблему.

Водночас, варто зауважити, що освітні аспекти діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі на початку ХХ століття, з огляду на багатомірність проблеми та її контрверсійність в оціночних судженнях через недостатню репрезентативність джерельного матеріалу, який розпорошений по багатьох архівосховищах України актуалізує необхідність продовження наукових студій з даної теми. Потрібно взяти до уваги і той факт, що непросте сьогодення, низка сучасних державних нормативно-правових актів, суспільна і державна значущість порушеної проблеми становлять важливе значення для діяльності сучасних просвітницьких товариств в контексті їх співпраці з освітніми закладами, іншими просвітницькими товариствами з метою виховання патріотів і відданих громадян України.

Для реалізації мети і завдань дослідження авторами опрацьовано низку фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управ-

ління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. Тімірязєва, відділу рідкісної книги наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також матеріали періодичної преси всеукраїнської та регіональної репрезентації. Автори пропонованого дослідження ґрунтувалися на принципах історизму, об'єктивності в оцінці конкретних історичних подій та явищ, системності та всебічності, що дало можливість розкрити предметне поле дослідження.

У даній студії ставиться за мету проаналізувати діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі у сфері розвитку різних ланок системи освіти початку ХХ століття.

На початку ХХ ст. освітня система Поділля характеризувалася її суцільною русифікацією. Це пов'язувалося з тим, що царське самодержавство вважало освіту важливим інструментом для здійснення своєї політики в регіонах. Вона мала особливе політичне значення та була покликана протидіяти сепаратистським прагненням, підтримувати й посилювати виключно матеріальні інтереси населення. Однак суспільно-політичний рух, який виник після проголошення царського маніфесту 1905 р., гостро поставив питання щодо створення української національної школи. Це завдання найшло своє відображення у статутних документах просвітницьких товариств. Та попри це, тогочасна офіційна педагогічна практика не допускала можливості ознайомити українських дітей із своєю рідною історією, літературою, народною творчістю, а, навпаки, спостерігалось гоніння на українську мову та культуру в навчальних закладах (Дрвовзюк, Л. 1997, с. 31).

У зв'язку з цим свідомі українці, інтелігенти, вчителі почали організувати товариства «Просвіти», які шляхом культурно-освітньої діяльності через заснування бібліотек-читалень, організації книгозбірень та лекційної роботи намагалися підвищити рівень освіти та культури населення Поділля, давши йому змогу навчатися рідною мовою, вивчати історію та культуру свого народу, закладаючи підвалини української національної школи, що в подальшому переросло у відкриття початкових шкіл та гімназій, запровадження курсів українознавства в освітніх закладах Подільської губернії.

Питання українізації шкільного життя з початком революційних подій 1905–1907 рр. гостро постало й на шпальтах періодичних видань, де прогресивні українські громадські та освітні діячі висловлювали своє ба-

чення розвитку українського національного шкільництва. Незважаючи на те, що по селах України почали засновувати школи, відкривати українські бібліотеки-читальні, освітні потреби українських дітей, і особливо селян, не були реалізовані повністю, оскільки не забезпечувалася дія загально-педагогічного принципу рідномовного навчання (Про народню освіту..., 1907, с. 2).

Водночас, наприкінці 1912 р. у Вінницькому земському зібранні одним із гласних при обговоренні шкільного питання вказувалося на те, що учні церковних шкіл дуже погано розуміють прочитане, та запропоновано висловити побажання, щоб у перші два роки навчання в школах велось українською мовою (На Украине и..., 1912, с. 101). Тому вже із перших днів своєї діяльності члени Подільського товариства «Просвіта» брали активну участь в українізації Поділля, намагаючись українізувати навчальний процес в освітніх закладах. Ідейні основи просвітян щодо поширення української мови та україномовного навчання і предметів українознавчого характеру були послідовними та непорушними, а тому на одному із зібрань ради Подільської «Просвіти» ухвалили рішення звернутись до Української думської фракції з проханням з'ясувати в уряді, «чому попечитель Київської округи не дозволяє їй досі викладати українську мову та літературу в жіночій гімназії д. Славутинської, хоча Міністерство народної освіти це дозволило» (3 газет та..., 1907, с. 13).

Товариствами «Просвіта» проводилась значна робота щодо читання лекцій та рефератів про необхідність справи українізації суспільного та освітнього життя. Відомо, що від Подільського губернського правління надійшов запит від 24 серпня 1912 р. до начальника Подільського губернського жандармського управління про реферат українською мовою «Про культурний розвиток народів», який планувалося виголосити в Кам'янець-Подільській «Просвіті». Губернське правління «просило висловитись, чи може бути допущено читання реферату»¹. У відповіді від 2 вересня 1912 р. адресату повідомлялося, що з рефератом ознайомилися і дійшли висновку про «крайню небажаність допуску в даний момент публічне виголошення такого в Кам'янецькому товаристві «Просвіта»².

---

¹ Переписка с Департаментом полиции, Киевским ссыским отделением, Пензенским ГЖУ, Подольским губернатором и другими учреждениями о сборе сведений о деятельности Украинского общества «Просвіта» (2 января 1912 г. – 12 ноября 1913 г.) // ЦДІАК України (Центр. держ. іст. архів України в м. Києві). Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1535. 54 арк., арк. 40.

² Переписка с Департаментом полиции, Киевским ссыским отделением, Пензенским ГЖУ, Подольским губернатором и другими учреждениями о сборе сведений о деятельности Украинского общества «Просвіта» (2 января 1912 г. – 12 ноября 1913 г.) // ЦДІАК України (Центр. держ. іст. архів України в м. Києві). Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1535. 54 арк., арк. 41–42 зв.

Загалом напередодні Першої світової війни у періодичних виданнях з'являлося чимало публікацій, присвячених проблемі українізації освітнього процесу в навчальних закладах України. Цілком зрозуміло, що ця проблематика була досить важливою і в діяльності просвітницьких осередків, оскільки відповідно до статуту товариства та й запитів суспільного життя, українізація шкільного навчання була необхідною та на часі, незважаючи на протидію царської влади та деяких кіл проросійськи налаштованого місцевого населення.

Аналіз матеріалів тогочасної періодичної преси засвідчує, що вимогу українізації шкільного навчання на початку ХХ ст. підтримували і непересічні особистості. Передова українська інтелігенція, громадські та освітні діячі закликали та прагнули створити українську національну школу, яка могла б забезпечити учнів освітою їхньою рідною мовою, що якісно підвищило б рівень отриманої освіти (Русова, С. 1916; Чепига, Я. 1912; Чепига, Я. 1913; Черкасенко, С. 1917). Тому товариства «Просвіта» протягом усього часу свого існування вели активну боротьбу за утвердження принципів рідномовного навчання в освітніх закладах Поділля.

Однак питанням українізації освітнього процесу просвітяни не обмежилися. Так, на Поділлі досить важливу роль у суспільному житті відіграла церква, функціонували церковно-приходські школи, у навчальному процесі яких використовувалося Святе писання. Провідні діячі «Просвіти», серед яких був і Ю. Сіцінський, прагнули українізувати духовне життя українців, зокрема й через справу перекладу Святого Євангелія українською мовою.

У 1904 р. один із онуків П. Морачевського знайшов чернетки перекладу Святого Євангелія та передав їх Російській академії наук з умовою, щоб академія зробила все необхідне задля забезпечення широкого доступу суспільства до цієї праці. 25 лютого 1905 р. Синод благословив видання Четвероевангелія українською мовою, а керівництво цією роботою покладалося на єпископа подільського Парфенія, який створив комісію з перекладу, до складу якої входили, зокрема, спеціалісти-філологи Ф. Корш, А. Шахматов, Ф. Фортунатов, П. Коковцев (Стебницький, П. 1915, с. 106–107). За прихильність єпископа до українського руху та з огляду на його внесок у розвиток освіти на Поділлі, зокрема в українізаційних справах, 9 березня 1908 р. Подільська «Просвіта» на першому загальному зібранні одногосно вибрала єпископа Парфенія своїм почесним членом¹.

Вихід Четвероевангелія українською мовою сприяв тому, що на Поділлі в 1907 р. вперше в Україні залунало Слово Боже до народу рідною

¹ Переписка о переводе евангелия на украинский язык (12 марта 1905 – 6 декабря 1912 г.) // ДАХМО (Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р–333. Оп. 1. Спр.18. 117 арк., арк. 83–84.

мовою. Оскільки Подільська «Просвіта» до справи перекладу Святого Письма увесь час мала безпосереднє відношення, а через своїх членів Ю. Сіцінського та С. Іваницького, які були й членами комісії для перекладу, завжди була в курсі справи, то після виходу Святого Письма із друку «Просвіта» виписала для себе значну кількість примірників із Синодальної друкарні, і через книгарню товариства багато розійшлося Святого Письма, а ще більше Великоднього Євангелія по селах Поділля (Приходько, В. 1967, с. 158–159). Таким чином, разом із священною книгою поширювалася українська мова, розповсюджувався український правопис, що вже само по собі спростовувало твердження російських шовіністів про суто побутову вжитковість української мови.

Окрім цього, Подільська «Просвіта» брала участь у справі запровадження українознавства в Кам'янець-Подільській духовній семінарії, Вінницькій церковно-учительській семінарії та 12 двокласових школах Поділля. В окремих школах, з метою реалізації цієї ідеї, просвітницькі осередки брали на себе вирішення вкрай непростого питання щодо матеріального утримання вчителів (Герасименко, В. 1930, с. 305).

У 1913 р. був розроблений законопроект єпископа Никона про українську школу та товариства, яким передбачено дозвіл на викладання у початкових школах рідною мовою. Хоча до практичного застосування його положень справа не дійшла, проте, як зазначав С. Єфремов, «спроба єпископа Никона являє собою факт знаменний та симптоматичний» (Єфремов, С. 1913, с. 83–85).

Пізніше газета «Рада» опублікувала цілий ряд листів, отриманих із різноманітних місцевостей України від священників, які вітали ініціативу єпископа Никона. Подільські українці послали єпископу Никону листа за 63-ма підписами, спростовуючи роздуми чорносотенної преси, спрямованої проти українства, та доводячи, що «в домаганнях українців немає нічого протизаконного та ворожого інтересам Російської держави і що домагання ці визиваються самим життям» (На Украине и..., 1913. с. 89–90).

Подільські просвітяни у своїй діяльності велику роль відводили вчителю як прогресивній групі, що мала значний вплив на формування національної свідомості у населення, на підняття його освітнього та культурного рівнів. Для якнайшвидшого національного усвідомлення українського народу необхідні були книги, які могли б роз'яснити політичні, економічні, освітні аспекти тогочасного життя. На основі аналізу архівних документів нами встановлено, що у 1912 р. члени Подільського товариства «Просвіта» прагнули організувати учительську спілку, однією із форм роботи якої мали стати сільські пересувні бібліотеки. Просвітяни склали правила товариства учителів по влаштуванню українських сільських пересувних бібліотек, які передбачали порядок наповнення бібліотек кни-

гами, порядок членства в спілці та ін. Кожен член мав розповсюджувати книги серед селян, переважно молоді, а також проводити агітаційну роботу. Крім бібліотеки, вчителі влаштовували читання¹.

Цілком зрозуміло, що «Просвіта» намагалася підтримувати якнайтісніші зв'язки з учителями, серед яких розповсюджувалася література, їх запрошували на збори товариства, на проведення різноманітних культурно-просвітницьких заходів. Зі свого боку, вчителі самі прагнули брати активну участь у роботі товариства, оскільки бачили та розуміли його важливу освітню та культурницьку користь для всього українського народу.

Про важливість тісної співпраці товариств «Просвіта» та учительства наголошувалося на сторінках періодичної преси, де вказувалося на виняткове значення діяльності різноманітних культурно-просвітницьких організацій у зв'язку з недостатньою кількістю освітніх закладів, і саме ці товариства деякою мірою могли їх замінити. На перший план у цьому контексті ставилося товариство «Просвіта», яке «є самою кращою і відповідною організацією серед них» (Просвіти і їх..., 1919, с. 4). У зв'язку з тим, що товариства «Просвіта» склалися безпосередньо із представників народу, то вони могли мати дуже великий вплив на нього. А запити практики на освіту серед селянства відчувалися досить гостро, тому «Просвіта» та вчителі мали звернути свою увагу, в першу чергу, на українських селян.

Із повідомлення начальника Подільського губернського жандармського управління від 20 грудня 1912 р. з'ясовано, що місцева адміністрація вважала «Просвіту» хоч і легальним, але далеко не заохочуваним органом, особливо в отриманні дозволів на публічні читання українською мовою «з різних українських питань». Український рух у цей час був помітним, крім м. Кам'янець-Подільського, ще й в інших місцевостях Поділля, де в початкових, народних, церковно-парафіяльних школах, а також в училищах працювали молоді вчителі-українці. А Кам'янець-Подільська «Просвіта» висилала їм, як сказано в документі, «поки що легальну українську літературу і при з'їздах окружних народних вчителів для слухання педагогічних лекцій запрошує молодих вчителів на свої вечірні збори» (Лозовий, В. 1996. с. 18). Отже, вже з перших років існування товариство «Просвіта» залучало до своєї педагогічної та культурно-просвітницької діяльності значну кількість учителів, які у подальшому ставали активними членами товариства та проводили значну освітню, національно-виховну та просвітницьку діяльність серед населення, що, у свою чергу, сприяло не лише

---

¹ Переписка с начальником Подольского ГЖУ о наблюдении за рабочими, врагами и агрономами, работающими в Ушицком у., о розыске и наблюдении за членами боевых групп анархистов и партий эсеров и «ПЖ» (17 января – 28 декабря 1912 г.) // ЦДІАК України (Центр. держ. іст. архів України в м. Києві). Ф. 301. Оп. 2с. Спр. 427. 115 арк., арк. 78–78 зв.

розвитку освіти, а й формуванню національної свідомості, піднесенню культурного рівня подолян.

За умов Української революції 1917–1920 рр. з'явилася можливість реалізації планів товариства «Просвіта» та свідомих українців щодо українізації освітньої справи. Ще в березні 1917 р., перед початком революції, подільські українці проводили численні збори, обмірковуючи, що треба робити найшвидше та першочергово. На перше місце виступила потреба видання та ширення серед народу українських часописів, журналів і книжок, організація всюди по селах «Просвіт» та мобілізація української інтелігенції для цієї праці. В цілому, найпершим завданням свідомих українців мала стати реалізація мрії, а саме, щоб «народна школа на Україні стала справді українською» (Приходько, В. 2011, с. 193).

16 березня 1917 р. на призначені у м. Вінниці збори подільського губерньського земства із м. Кам'янець-Подільського прибули три делегати: від українського товариства «Просвіта» В. Приходько, від Кам'янецької повітової народної управи вчителька О. Пашенко, від учительства Кам'янецького повіту вчитель М. Пашенко. Делегати мали домагатися від губерньських зборів постанови про негайну українізацію шкіл на цілому Поділлі (В. Приходько роз'яснив це питання з історичного та правничого боку; О. Пашенко обґрунтувала з педагогічних засад і додала, що вчительство Кам'янецького повіту розпочало явочним порядком в своїх школах навчання українською мовою; М. Пашенко із своєї піввікової практики змалював «сизіфову працю навчання учителя українських дітей не на рідній мові»). Таким чином, делегація внесла на рішення Подільського губерньського земства проект постанови негайно приступити до українізації шкіл на Поділлі, яку прийняли одногосно, з приписом: «негайно розпочати навчання в школах Поділля на українській мові»².

Важливою та логічною формою роботи товариства «Просвіта» щодо українізації суспільного та освітнього життя Поділля була організація курсів українознавства. У цьому контексті, для прикладу, наводимо лист Міністерства народної освіти щодо штатних учителів українознавства по всіх середніх школах, в якому Міністерство просило товариство «Просвіта» допомогти йому, щоб жодна посада учителя українознавства не залишилась би вільною. Зі свого боку, рада товариства «Просвіта» розіслала всім середнім школам м. Кам'янець-Подільського лист із проханням дати товариству відомості, які дисципліни (предмети) з українознавства вільні в школі, які зайняті вже та ким саме, а також – скільки годин на тиждень припадає на кожну дисципліну з українознавства (3 життя «Просвіт»...

² «Відродження української школи», «Дубнівське товариство Червоного Хреста», «Земство» та ін. спогади (жовтень 1938 р. – березень 1970 р.) // ЦДАЛМ України (Центр. держ. архів-музей літерат. і мистецтва України). Ф. 39. Оп. 1. Спр. 12. 297 арк., арк. 8–11.

1918, №№ 38–39, с. 21–22). Після цього листа всі школи почали турбуватися, аби посади учителів українознавства були зайняті, а окремі директори навіть вимагали від учителів просвітницькі рекомендації.

У подальшому товариство «Просвіта» влаштувало півторарічні курси українознавства та діловодства для урядовців м. Кам'янець-Подільського (слухачів нараховувалося понад 150 осіб)¹ (3 життя «Просвіт»..., 1918, №№ 38; Оголошення..., 1918), які закінчилися 3 листопада 1918 р. Останню лекцію читав ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, професор І. Огієнко (3 життя «Просвіт»..., 1918, №№ 46–47, с. 16). Зі звіту Кам'янець-Подільського товариства «Просвіта» встановлено, що в травні та вересні 1918 р. із допомогою відділу позашкільної освіти Подільського земства проводились курси українознавства для урядовців, де викладалися українська мова, географія, історія, література та діловодство (Звіт діяльності Кам'янецької..., 1918).

У вересні 1918 р. Подільська губернська народна управа випустила інструктивні матеріали для учителів нижчих початкових шкіл Поділля щодо організації навчального процесу українською мовою, зауважуючи, що українська національна школа – це головна основа відродження народу, і що губернська народна управа в контакті з повітовими звертається до учительства з вимогою поставити справу утворення національної школи з початку 1918–1919 шкільного року так, як того потребують інтереси українського населення та держави². Зі свого боку молода Українська держава теж прагнула українізувати суспільне та освітнє життя. Так, законом від 1 січня 1919 р. всі вищі, середні й нижчі школи українізувалися. Навчання в них вимагалось негайно розпочати українською мовою. Як виняток, деяким учителям дозволялось викладати іншою мовою. Національно-розмежовані школи мали користуватися для навчання мовою своєї національності (3 життя України..., 1919, с. 25). Наказувалось також, виходячи з конкретних умов, «проводити цю українізацію шляхом об'єднання бувших російських шкіл з тими українськими», які вже існували до цього часу. Так, згідно з наказом Міністерства народної освіти від 5 вересня 1919 р. чоловіча російська гімназія у м. Кам'янці-Подільському з'єднувалася з українською гімназією ім. С. Руданського, отримавши на-

¹ Переписка со школами по вопросу организации курсов украиноведения для учителей средних школ, заявления для учителей о зачислении на курсы, копии и справок об окончании курсов, протоколы заседаний педагогического Совета курсов, об избрании председателя Совета, о зачислении слушателей на курсы, выдачи пособий слушателям и другим вопросам, список слушателей и отчет о работе курсов (1918 г.) // ДАХМО (Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р–260. Оп. 1. Спр.45. 484 арк., арк. 32.

² Воззвания народной управы к учителям об организации национальной школы (сентябрь 1918 г.) // ДАХМО (Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р–260. Оп. 1. Спр.46. 6 арк., арк. 1.

зву «Кам'янецька державна українська гімназія ім. С. Руданського» (Куррудзяк, М. 1997, с. 71).

Варто також зазначити, що Подільське товариство «Просвіта» надіслало телеграми до Голови Ради Міністрів та Українському національному союзу про те, що «Подільське товариство «Просвіта», довідавшись, що деякі урядові кола домагаються оголосити російську мову державною, рішуче протестує проти нечуваного замаху на українську державність»³. Окрім цього, товариство «Просвіта» зверталось до Міністерства ісповідань з доповідною запискою з метою з'ясувати ненормальне становище, в якому перебували духовні школи м. Кам'янець-Подільського (З життя «Просвіт»..., 1918, №№ 40–41, с. 16–17). На це міністерство у своєму листі до ради товариства «Просвіта» вітало піклування Подільської «Просвіти» про стан українознавства в духовних школах, висловлювало щиру за це подяку раді товариства «Просвіта», і вказувало, що «коли у міністерства не буде своїх кандидатів на учителів, то з охотою піде на зустріч рекомендації з боку «Просвіти» (З життя «Просвіт»..., 1918, №№ 44–45, с. 23).

Отже, просвітяни не тільки організовували курси українознавства з метою поширення української мови, знань про українські народні традиції та звичаї, виховання патріотичних почуттів і формування національної свідомості, а й слідкували за дотриманням розпоряджень про вивчення української мови, історії, географії в освітніх закладах губернії.

Таким чином, усе вищезазначене дало підстави стверджувати, що діяльність товариства «Просвіта» у справі українізації суспільного та освітнього життя краю проявлялася, перш за все, у читанні рефератів та проведенні лекцій українознавчого характеру, у вимогах здійснення навчального процесу в освітніх закладах українською мовою, введенні викладання предметів українською мовою, створенні кафедр та проведенні курсів українознавства, перекладі Святого письма українською мовою, залученні учителів до українізації навчального процесу, а також співпраці з місцевою українською демократичною владою у контексті українізації державної, суспільної та освітньої діяльності.

Працювали подільські просвітяни і над забезпеченням навчальних закладів підручниками, що вважалося однією із найбільш нагальних потреб, оскільки організація української школи була основою для формування національної та культурної свідомості. Відсутність українських підручників гальмувала процес українізації школи, тому члени товариства «Просвіта» брали активну участь у створенні навчально-методичного забезпечення викладання в освітніх закладах. До прикладу, Вінницька «Просвіта»

³ Меморандуми і обращения Подольской и Винницкой филии Украинского национального союза о политической обстановке в областях (1918 г.) // ДАХМО (Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р–1158. Оп. 1. Спр.8. 10 арк., арк. 3.

випустила підручники з біблійними історіями Є. Семаки, програму для вивчення арифметики Ю. Щириці. Подільське губернське земство видало «Збірку казок і оповідань для читання в школі», куди ввійшли твори А. Чехова, Д. Мамина-Сибіряка, В. Гаршина, Г.-Х. Андерсена, українські казки, легенди. Підручники виходили досить великими накладками, зокрема надруковано 30000 примірників книг Є. Семаки (Соломонова, Т. 2000, с. 339). У серпні 1919 р. Вінницьке товариство «Просвіта» делегувало у м. Кам'янець-Подільський учителів для закупки підручників і шкільного приладдя в губернському земському складі (Хроніка..., 1919, Ч. 7).

В добу національного відродження товариства «Просвіта» впливали і на призначення на посади учителів. Так, є відомості про відповідні клопотання від Лянцкорунського та Циківського осередків¹. 6 жовтня 1920 р. Подільська губернська шкільна управа зверталася до ради «Просвіти» у м. Кам'янці-Подільському з проханням надіслати кандидатів на посаду повітового комісара освіти² та ін.

У лютому 1919 р. до Міністра народної освіти їздила делегація, серед членів якої були представники товариства «Просвіта», із проханням відкрити у м. Кам'янці-Подільському учительський інститут, котрий би випускав учителів для вищих початкових шкіл Поділля, зважаючи на те, що Поділля було зовсім не забезпечене учительським персоналом (К. Є. 1919, с. 24).

Подільські «Просвіти» намагалися організувати українське учительство для плідної та спільної праці на шляху розбудови українського національного шкільництва. 7 вересня 1919 р. у приміщенні «Просвіти» відбулося зібрання учителів-українців усіх шкіл м. Вінниці для вирішення організаційних питань (Шкільне життя..., 1919), на яких обговорили питання про організацію вінницького учительства та ухвалили рішення утворити гурток місцевих учителів-українців, який мав діяти на кшталт учительської спілки, а вже під час другого зібрання в «Просвіті» учителів-українців м. Вінниці 11 вересня 1919 р. обговорено та затверджено статут і засновано Вінницьку філію повітової учительської спілки (Хроніка..., 1919, Ч. 23, с. 2). Принагідно зауважимо, що на той час Всеукраїнська учительська спілка змогла утворити мережу місцевих фахових осередків, зокрема на Поділлі (Список українських учительських..., 1918, с. 289).

¹ Журнал входящей корреспонденции за 1920 год (30 сентября – 11 ноября 1920 г.) // ДАХМО (Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р–2353. Оп. 1. Спр.531. 16 арк., арк. 4, 8 зв.

² Відозва до населення про реорганізацію «Просвіти», клопотання Кирило-Методієвського братства про грошову допомогу та листування в фінансово-господарських питаннях (8 березня 1919 р. – 22 травня 1921 р.) // ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищих органів влади і управл. України). Ф. 2158. Оп. 1. Спр. 1. 44 арк., арк. 19.

Отже, товариства «Просвіта» прагнули залучити до своєї педагогічної та культурно-просвітницької діяльності якомога більшу кількість учителів, покладаючи на них важливу роль у розвитку системи української національної освіти та виховання. Безперечно, цей процес не завжди був легким для виконання. Самі ж українські свідомі вчителі прагнули брати якнайактивнішу участь у діяльності товариства «Просвіта», оскільки це була дійсно українська громадська організація, яка намагалася своєю педагогічною та культурно-просвітницькою діяльністю поширити освіту і культуру серед широких верств населення Подільського краю. Зі свого боку, товариства «Просвіта» досить часто допомагали українським учителям (Яцюк, О. 1996, с. 59).

Ще одним вагомим напрямком просвітницької діяльності у цей час була праця з ліквідації неграмотності. 12–15 грудня 1917 р. у м. Києві відбулася нарада земських та міських діячів у сфері позашкільної освіти, на якій також вказувалося на велику неписьменність українського народу, особливо людей старшого віку, та ухвалено по всіх селах і хуторах відкрити курси для дорослих тих чи інших типів (Постанови наради земських..., 1918, с. 67).

Безперечно, місцеві осередки товариства «Просвіта» одразу ж взялися до цієї важкої, але необхідної роботи. У 1918 р. у будинку товариства «Просвіта» знаходилася канцелярія чотирирічних курсів для дорослих з правами гімназії, які відкривалися у м. Кам'янці-Подільському з дозволу Міністерства народної освіти. Приймалися особи не молодші 17 років відповідно до їхнього освітнього цензу (дозволялося вступити на різні курси гімназії) (До робочого люду..., 1918, с. 26–27; 3 життя «Просвіт»..., 1918, №№ 38–39, с. 21; Курси для дорослих..., 1918). Навчання на курсах розпочалося в середині жовтня 1918 р. Просвітяни закликали вступати на курси, не соромитися вчитися, адже освіта є тим капіталом, який ніхто і ніколи вже не забере. Головним завданням курсів для дорослих, окрім здобуття освіти, ставилося навчити самостійно здобувати знання та користуватися набутими вміннями та навичками, сформувати стійке переконання у населення про необхідність освіти як важливої складової особистісного розвитку, матеріального благополуччя тощо.

У вересні 1918 р. Подільське українське товариство «Просвіта», йдучи назустріч усім, хто з тих чи інших причин не зміг здобути середню освіту, брало на себе ініціативу влаштування у м. Кам'янці-Подільському української гімназії для дорослих, яку засновано спільно з професорами Кам'янець-Подільського державного українського університету та учителями середніх шкіл. Курс був 3-річний, платня не більше 40 крб. щомісяця. Товариство «Просвіта» просило всіх, хто підтримував цю ідею та хотів би вступити до такої гімназії, подати

відомості про себе на анкетному листі¹. Лекторами гімназії були запрошені професори Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Ліквідації неписьменності сприяла й повсякденна діяльність осередків товариства. Так, 10 жовтня 1919 р. шкільний інструктор, член «Просвіти» О. Дробцюн у повідомленні до Кам'янецької повітової шкільної управи писав про спроектовані Міністерством народної освіти двомісячні мандрівні курси для дорослих. На його думку, їх потрібно влаштовувати в тих пунктах повіту, де може знайтись більш-менш свідомий контингент слухачів². Також у жовтні 1919 р. Кам'янець-Подільське товариство «Просвіта» відкрило вечірню школу для дорослих, в яку зараховувалися неграмотні та малограмотні особи обох статей незалежно від віку (К. Є. 1919).

Отже, просвітницька діяльність характеризувалася різними ініціативами щодо створення недільних та вечірніх шкіл, курсів для дорослих та реалізацією інших форм боротьби з неграмотністю. Сюди ж можна віднести і повсякденну діяльність просвітянських книгозбірень, бібліотек-читалень, у яких, крім знайомства з літературними творами, проводилися різноманітні читання, лекції, бесіди, диспути, здійснювалася ліквідація неграмотності.

Товариства «Просвіти» відіграли важливу роль у становленні та розвитку системи дошкільного виховання на Поділлі, яку просвітяни розбудовували спільно з органами місцевого самоврядування та за підтримки державних інституцій. Як зазначає О. Пашенко, «щодо дошкільної освіти – виховання – була для села ця справа нова і дивовижна, а тому й нелегка для проведення в життя... Розпочала працю на терені міста Кам'янця і Кам'янецького повіту Кам'янець-Подільська «Просвіта»: в кількох найближчих селах відкрила дитячі садки, а в Кам'янці передшкілля»³.

Зі свого боку місцеве земство, члени шкільної комісії повітової ради вивчали досвід організації дитячих садків Кам'янець-Подільською «Просвітою». Таким чином, справа дошкільного виховання на Поділлі розпочалася із заснування у м. Кам'янці-Подільському при товаристві «Просвіта» дитячого садка на спільні кошти товариства та народної управи, а також

¹ Особисте листування декана богословського факультету професора В. О. Біднова з викладачами інших вузів; повідомлення ради професорів університету про ліквідацію богословського факультету (8 вересня 1918 р. – 24 березня 1920 р.) // ДАХМО (Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р–582. Оп. 1. Спр.10, 39 арк., арк. 26.

² Звіти шкільних інструкторів про стан шкіл; заяви вчителів про призначення на посаду вчителя (1919 р.) // ДАХМО (Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р–2353. Оп. 1. Спр.521. 87 арк., арк. 27–27 зв.

³ «Відродження української школи», «Дубнівське товариство Червоного Хреста», «Земство» та ін. спогади (жовтень 1938 р. – березень 1970 р.) // ЦДАЛМ України (Центр. держ. архів-музей літерат. і мистецтва України). Ф. 39. Оп. 1. Спр. 12. 297 арк., арк. 74.

при допомозі міської управи. Згодом праця щодо популяризації заснування дитячих садків на Поділлі здійснювалася губернською управою при допомозі «Просвіт» та кооперативів (З життя шкільного..., 1918, с. 17).

Відомий просвітній діяч краю А. Животко, розмірковуючи над чинниками, які зумовили розвиток дошкільного виховання на Поділлі, називає два: економічний (необхідність жінок брати участь у суспільному виробництві) та психологічно-громадський (систематичне нищення рідної культури, чуття державності свого народу, недбалості по відношенню до своєї мови, а також неправильне виховання в сім'ї) (Животко, А. 1918, с. 13). На його думку, справа організації дошкільного виховання повинна бути чітко організованою, науково та навчально-методично продуманою. Так, до дитячого садка пропонували брати дітей дошкільного віку від 3 до 8 р., поділяти на групи відповідно до їхнього віку та розвитку. Перед тим, як вступити до садка, діти мали бути оглянуті лікарем; приміщення для дитячого садка повинно відповідати вимогам щодо обсягу кімнати, висоти, освітлення, тепла. Увага приділялася забезпеченню дітей в садку гарячим сніданком, а обід мав відбуватися після навчання. Перед сніданком проводилися рухові вправи, а після – діти займалися рухливими іграми, причому вихователька не мала притримуватись щодня якої-небудь сталої програми або розкладу занять (вона мусила мати певний план праці на рік взагалі, але цей план мав бути пристосованим до дитячої психіки і часом до зовнішніх обставин тощо (Животко, А. 1918, с. 15).

Позитивним вважаємо те, що дошкільна освіта впроваджувалася не лише в м. Кам'янці-Подільському, а й у селах губернії. Щоб забезпечити ініціативу знизу для підготовки ґрунту на місцях, на учительських курсах читалися реферати про потребу та форми дошкільного виховання. Вчителям доручили провести бесіди з батьками, зокрема матерями дітей, щодо залучення до дошкільного виховання⁴. З метою покриття витрат на утримання дошкільних закладів, товариства «Просвіта» влаштовували вистави, гуляння, концерти. Окрім цього, просвіт'янам вдалося частково вирішити й досить важку проблему – проблему дитячого харчування. Важливо відмітити, що у справі дошкільного виховання не до кінця вирішеним залишалося питання забезпечення навчального процесу дошкільників необхідною літературою, одним із шляхів розв'язання якого був збір пожертв від громадянства.

Великого державного значення справі дошкільного виховання надавав однойменний відділ при Подільській губернській народній управі, який на підставі постанови Земського зібрання від 22 квітня 1918 р. розпочав

⁴ «Відродження української школи», «Дубнівське товариство Червоного Хреста», «Земство» та ін. спогади (жовтень 1938 р. – березень 1970 р.) // ЦДАЛМ України (Центр. держ. архів-музей літерат. і мистецтва України). Ф. 39. Оп. 1. Спр. 12. 297 арк.

здійснювати систему заходів щодо організації дошкільного виховання на Поділлі. Управа вважала за необхідне працювати у тісному зв'язку з товариством «Просвіта», головною метою співпраці визначаючи заснування дитячих садків, захоронок тощо, де могли би діти розвиватись як фізично, так і морально (До товариств «Просвіта»..., 1919). В цілому, українську владу досліджуваного періоду цікавило питання створення певних типів дошкільних закладів. У цей час передбачалося функціонування дошкільних закладів двох типів: 1) садок; 2) захисток. У першому з них діти перебували протягом 2,5 годин щодня, у другому – протягом «цілого робочого дня матері» (Кучеров, Г. 2006, с. 34).

Важливим аспектом діяльності дошкільних установ визначалося формування патріотизму та національної свідомості. Провідна роль у цьому процесі відводилась товариству «Просвіта» як інституції національно-патріотичній. О. Животко переконливо доводила, що створені дитячі садки на Поділлі довго б не проіснували, якби «Просвіти» разом з іншими установами не прийшли їм на допомогу щодо утримання.

«...Але мало улаштувати дитячий садок, обов'язок «Просвіт» є пильно стежити за національним напрямком виховання, утворити найкращі умови для духовного розвитку дітей», – справедливо зауважувала автор (Животко, О. 1919, с. 7–9).

Аналіз матеріалів періодичної преси дає підстави стверджувати про досить чітку та продуману структуру з організації роботи дошкільних установ, де дотримувалися педагогічні принципи та використовувалися активні форми і методи роботи.

Не менш важливим напрямом роботи товариства «Просвіта» у справі відкриття освітніх закладів вважаємо заснування початкових шкіл. Так, Вінницька «Просвіта» організувала велике свято з нагоди відкриття у м. Вінниці українських гімназій в жовтні 1917 р., на якому виступив голова «Просвіти» вчитель І. Озерянський. Він проінформував присутніх про заходи, яких вживала «Просвіта», щоб заснувати у м. Вінниці українські гімназії. У 1918 р. вінницькі просвітяни організували для учнів українських гімназій їдальню, а перед початком нового навчального року відкрили бурсу. Вінницька «Просвіта» піклувалась і про забезпечення учнів підручниками. Так, у серпні 1919 р., напередодні нового навчального року, товариство делегувало своїх членів до м. Кам'янець-Подільського для придбання підручників та шкільного приладдя, причому надалі деякі підручники розповсюджувалися через книгарню товариства. Зокрема, в 1919 р. у книгарні Вінницької «Просвіти» продавались «Історія України», читанка «Сніп», буквар «Ярина» та ін. (Яцюк, О. 1996, с. 59–61).

У цей же період іншими товариствами «Просвіта» на Поділлі також відкривалися школи. Так, з короткого нариску існування та діяльності

Ново-Кропив'янського товариства «Просвіта» Гайсинського повіту встановлено, що товариство заснувалося перед Українським національним з'їздом у м. Києві, що відбувся 6–8 квітня 1917 р. На зібрані гроші просвітяни закупили 100 книг та брошур, а наступного літа товариством «вихлопотано дозвіл про відкриття Вищої Початкової Школи!»; у с. Баламутівка Проскурівського повіту на утримання школи значні кошти надавалися місцевою «Просвітою», котра дуже активно взялася за освіту села (По Поділля..., 1919, с. 27); з 1918–1919 н.р. у м. Ямполі товариством «Просвіта» відкрито українську гімназію, а при ній влаштовано курси для дорослих з гімназійною програмою (3 життя «Просвіт»..., 1918, №№ 46–47, с. 17); у 1919 р. товариством «Просвіта» відкрито вищу початкову школу в с. Радівці Літинського повіту, в якій навчалося 25 учнів. При «Просвіті» існувала хороша бібліотека. Сільська громада, розуміючи користь товариства, відпустила їй на два роки дім та сприяла будівництву «Просвітою» школи (3 життя «Просвіт»..., 1919, № 12, с. 28); Могилів-Подільська «Просвіта» брала участь у діяльності Могилівської вищої школи ім. Тараса Шевченка (Хроніка..., 1919, Ч. 30); Тиврівська «Просвіта» відкрила у містечку вищу початкову школу (Завальнюк, О. & Комарніцький, О. 2005, с. 90); Жванецька громадська гімназія ім. Б. Хмельницького була заснована та працювала завдяки активній діяльності членів товариства «Просвіта» (директор гімназії Г. Степура, секретар Д. Олексюк) (Жванецька Громадська Гімназія..., 1920); у вересні 1918 р. Жванецьке культурно-освітнє товариство «Просвіта» ім. І. Стешенка вживало рішучих заходів щодо відкриття у м. Жванці мішаної української гімназії ім. І. Стешенка та народного дому імені письменника С. Руданського (По Поділля..., 1918, с. 23), а члена ради «Просвіти» Д. Олексюк уповноважувався вести переговори з різними державними інституціями у м. Кам'янці-Подільському в справі відкриття гімназії². З матеріалів газети «Освіта» встановлено, що на кошти держави лише в 1918 р. прийнято 13 вищих початкових шкіл, котрі виключно були відкриті або заходами «Просвіт», або повітовими управами (Хроніка..., 1919, с. 28).

Окрім цього, товариство «Просвіта» відіграло важливу роль у заснуванні та подальшому розвитку першого університету на Поділлі – Кам'янець-Подільського державного українського університету. За твердженням чле-

¹ Устав «Просвіти», сведения о культурно-просветительской работе по уезду (24 октября 1920 г. – 4 февраля 1921 г.) // ДАВО (Держархів Вінницької обл.). Ф. Р–841. Оп. 1. Спр. 10. 163 арк., арк. 54.

² Відозва до населення про реорганізацію «Просвіти», клопотання Кирило-Методієвського братства про грошову допомогу та листування в фінансово-господарських питаннях (8 березня 1919 р. – 22 травня 1921 р.) // ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищих органів влади і управл. України). Ф. 2158. Оп. 1. Спр. 1. 44 арк., арк. 15.

нів товариства «Просвіта», університет у м. Кам'янці-Подільському був потрібний для окультурення Поділля та його периферії (Пашенко, О. 1936, с. 418).

Таким чином, на початку ХХ ст. педагогічна та культурно-просвітницька діяльність товариств «Просвіта» на Поділлі була важливою складовою розвитку системи освіти, національної педагогічної думки. Реалізація культурно-просвітницьких завдань товариства значною мірою здійснювалася через відкриття та забезпечення літературою бібліотек-читалень і книгозбірень. Цьому також сприяла організація власного видання творів українського письменства, шкільних підручників, посібників з українознавства. Загалом діяльність бібліотек-читалень дала змогу ознайомитися з українським друкованим словом значній кількості населення, формувати національну свідомість, поширювати освіту та культуру в Подільському краї. У процесі роботи бібліотек-читалень не лише поширювалися українські видання, а й проводилися читання українських книг, їх обговорення, що сприяло не лише національному усвідомленню, а й поширенню освіти та культури серед широких верств населення.

Членами товариств «Просвіта» у процесі діяльності сформовано своєрідний виховний ідеал українця, який передбачав формування у населення краю високої моральності, культури поведінки, поваги й знання, традицій та звичаїв українського народу, історії, культури, фольклору, любові та пошани до української мови, патріотизму, ментальності українця, активної державницької позиції, національного самоусвідомлення.

Педагогічна і культурно-просвітницька діяльність товариств «Просвіта» мала суттєвий вплив на українізацію суспільного та освітнього життя краю, яка проявлялася у читанні рефератів та проведенні лекцій щодо українізації суспільного життя, у вимогах просвітян щодо здійснення навчального процесу в освітніх закладах українською мовою, введенні викладання предметів українською мовою, створенні кафедр та проведенні курсів українознавства, в перекладі Святого письма на українську мову, залученні вчителів до справи українізації навчального процесу, а також у співпраці з місцевою українською демократичною владою в контексті українізації державної та суспільної діяльності.

Товариство «Просвіта» прагнуло залучити до своєї педагогічної та культурно-просвітницької діяльності якомога більшу кількість учителів, покладаючи на них провідну роль у формуванні національної свідомості, активних учасників освітнього розвитку в краї. Українські свідомі вчителі прагнули брати участь у діяльності товариства «Просвіта», оскільки це була дійсно українська громадська організація, яка намагалася своєю педагогічною й культурно-просвітницькою діяльністю поширити освіту та культуру серед широких верств населення Поділля. Зі свого боку, то-

вариство «Просвіта» досить часто допомагало українським учителям, зокрема, й у матеріальному плані. Товариство «Просвіта» значну увагу приділяло ліквідації неграмотності шляхом організації не лише стаціонарних освітніх закладів, а й створенням недільних та вечірніх шкіл, курсів для дорослих та інших форм боротьби з неграмотністю. Лекції для дорослих включали у себе вивчення географії, літератури, математики, природознавства, історії України, релігії, української мови, гігієни, музики та ін. Члени товариства «Просвіта» здійснювали лекційну діяльність з метою задоволення потреб населення в педагогічному, навчально-методичному, культурному, суспільно-політичному, медичному, економічному просвітництві тощо.

Товариство «Просвіта» відіграло важливу роль у становленні та розвитку освітніх закладів на Поділлі, зокрема у відкритті закладів дошкільного виховання, підготовці працівників сфери дошкільного виховання, у відкритті та функціонуванні нижчих і вищих початкових шкіл, гімназій, проведенні курсів українознавства, курсів для дорослих, професійних курсів, а вершиною культурно-освітньої діяльності товариства стала участь у відкритті Кам'янець-Подільського державного українського університету. Заходи товариства «Просвіта» в розвитку системи освіти сприяли утвердженню національної системи освіти, формуванню національної свідомості населення краю, створили умови для подальшого функціонування та удосконалення освітньої системи Подільської губернії.

Джерела:

1. Адамський, В. 2014. Документальні джерела з історії «Просвіт» Поділля Доби Української революції (1917–1920 рр.). «Просвіта»: минуле і сучасне: регіональна науково-практична конференція. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006.
2. Адамський, В. Р. 2011. «Просвіта» і проблема становлення вищої освіти на Поділлі в Добу Центральної Ради. Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення: регіональна науково-краєзнавча конференція. Кам'янець-Подільський, 2–3 червня 2011 р. Кам'янець-Подільський: КПУ ім. І. Огієнка.
3. Бадеєва, Л. І. 2004. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у ХХ столітті. Автореферат дисертації кандидата наук. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
4. Баженов, Л. В. 2014. Шевченкіана у діяльності Подільської «Просвіти» (поч. ХХ – поч. ХХІ ст.). «Просвіта»: минуле і сучасне: регіональна науково-практична конференція. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006.
5. Зворський, С. Л. ред., 1999. Видання «Просвіт» Наддніпрянської України (1906–1922 рр.): бібліографічний покажчик, вип. 4. Київ: Глобус.

6. Гарат, Р. М., Коцур А. П. & Коцур В. П. 2005. Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868–1921 рр.). Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI.
7. Герасименко, В. 1930. З українського громадського руху на Поділлі (1905-1917) (Пам'яті д-ра К. Г. Солухи). За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. В: М. Грушевський, ред. Харків–Київ: Державне видавництво України, Кн. 5, 304–313.
8. Герман, О. М. 1995. Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі наприкінці XIX і першій половині XX століття. Дисертація кандидата наук. Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича, Чернівці.
9. Грицан, А. В. 2003. Діяльність товариства «Просвіта» на Прикарпатті в 1920-1939 рр.). Автореферат дисертації кандидата наук. Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича, Чернівці.
10. До робочого люду. Село. 1918. 38–39, 5 жовт., с. 26–27.
11. До товариств «Просвіта». Село. 1919. 9, 4 берез., с. 7.
12. Дровозюк, Л. М. 1997. Земтсва і народна школа на правобережній Україні у 1904–1920 рр. Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця.
13. Ефремов, С. 1913. На текущие темы. Украинская Жизнь, 9, 69–85.
14. Жванецька Громадська Гімназія. Наш шлях. 1920. Ч. 88 (субота, 8 трав.). с. 6.
15. Животко, А. 1918. До справ керування дитячими садками. Освіта, 1, 15–16.
16. Животко, А. 1918. Фактори дошкільного виховання. Освіта, 1 (15 лист.). 12–13.
17. Животко, О. 1919. Роля «Просвіт» в дошкільному вихованню. Село. 6 (15 лютого). с. 7–9.
18. З газет та журналів. Світова Зірниця. 1907. 18–19 (10 трав.). с. 13.
19. З життя «Просвіт» на Поділлі. Село. 1918. 40–41 (15 жовт.). с. 16–18.
20. З життя «Просвіт» на Поділлі. Село. 1918. 44–45 (8 лист.). с. 22–23.
21. З життя «Просвіт» на Поділлі. Село. 1918. 46–47 (22 лист.). с. 16–17.
22. З життя «Просвіт» на Поділлі. Село. 1919. 12 (30 берез.). с. 26–30.
23. З життя «Просвіт» Поділлі. Село. 1918. 38–39 (5 жовт.). с. 21–22.
24. З життя України і Поділлі. Село. 1919. 8 (24 лютого). с. 25–30.
25. З життя шкільного та позашкільного. Освіта. 1918. 1 (15 лист.). с. 17–19.
26. Завальнюк, О. М. 2017. Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції (1917–1920 рр.). Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006.
27. Завальнюк, О. М. & Комарницький О. Б. 2005. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.
28. Звіт діяльності Кам'янецької Просвіти за 1918 рік. Освіта. 1918. 3 (15 груд.). с. 22.
29. Зуляк, І. С. 2005. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). Тернопіль: Воля.

30. К. Є. 1919. Делегація до п. міністра Народної Освіти. Освіта. 5 (1 без. рез.). 24–25.
31. Комарницький, О. Б. 2011. «Просвіти» містечок Правобережної України у добу Української революції 1917–1920 рр. Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення: регіональна науково-краєзнавча конференція. Кам'янець-Подільський, 2–3 червня. 2011 р. Кам'янець-Подільський: КПНУ ім. І. Огієнка.
32. Кришук, Б. 2016. Напрями педагогічної та культурно-просвітницької діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі. Духовні витoki Поділля: «Просвіта» в історії краю: VI всеукраїнська науково-практична конференція. Хмельницький, 16 тавня 2016 р. Хмельницький: ХГПА.
33. Кришук, Б. 2014. Освітні та націоорієнтовані аспекти організації культурного дозвілля населення подільськими «Просвітами» в 1906–1923 рр. Духовні витoki Поділля: митці в історії краю: IV всеукраїнська науково-практична конференція. Хмельницький, 13 березня 2014 р. Хмельницький: ХГПА.
34. Кукурудзяк, М. Г. & Собчинська, М. М. 1997. З історії національної школи і педагогічної думки в українській народній республіці. Кам'янець-Подільський: Абетка.
35. Курси для дорослих з правами гімназії. Село. 1918. 36–37 (28 верес.). с. 30.
36. Кучеров, Г. Г. 2015. Діяльність сільських «Просвіт» Подільської губернії у статистичному вимірі (1917–1919 рр.). Освіта, наука і культура на Поділлі, Т. 22. Кам'янець-Подільський: ОНУМ, 90–102.
37. Кучеров, Г. Г. 2007. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.). Дисертація кандидата наук. Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича, Чернівці.
38. Кучеров, Г. 2006. Дошкільне виховання та участь у ньому сільських «Просвіт» Поділля (1917–1920 рр.). Хмельниччина: Дивокрай, 1–2. 33–35.
39. Лисенко, О. В. 1998. «Просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.). Автореферат дисертації кандидата наук. Інститут історії України, Київ.
40. Лозовий, В. 1996. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). Кам'янець-Подільський, 6–27.
41. Малюта, О. 2008. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). Київ: Просвіта.
42. Масюк, С. О. 1997. Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (березень 1917–1920 рр.). Автореферат дисертації кандидата наук. Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, Київ.
43. На Украине и вне ее. За украинский язык. Украинская Жизнь. 1912. 12. 101.

44. На Украине и вне ее. По поводу законопроекта еп. Никона. Украинская Жизнь. 1913. 12. 89–90.
45. Оголошення. Поділля. 1918. Ч. 14 (29 (16) берез.).
46. Опанасенко, Н. І. 2005. Виховний ідеал українських діячів «Просвіт» (кінець XIX – початок XX ст.). В: Д. С. Мазоха, ред. Переяслав-Хмельницький: Карпук С. В.
47. Пащенко, О. (1936). Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Наша культура. Кн. 6 (15). 413–420.
48. По Поділлю. Село. 1918. 36–37 (28 верес.). с. 23–26.
49. По Поділлю. Село. 1919. 7 (19 лютого). с. 23–24.
50. Постанови наради земських і мійських діячів на полі позашкільної освіти в Києві, 12–15 грудня 1917 року. Вільна Українська Школа. 1918 (рік перший). 5–6 (січень–лютий). с. 66–71.
51. Приходько, В. 2011. Під сонцем Поділля: спогади. Упорядники і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: Консоль.
52. Приходько В. 1967. Під сонцем Поділля. Спогади. 4-е вид. Нью-Йорк–Мюнхен: Криниця, Ч. 1.
53. Про народню освіту на Україні. Рідна справа. Вісти з Думи. 1907. 4 (неділя, 29 апріля). с. 2.
54. Просвіти і їх діяльність. Життя Поділля. 1919. 106 (вівторок, 29 квіт.). с. 4.
55. Русова, С. 1916. О национальной школе. Украинская Жизнь, 1, 10–13.
56. Соломонова, Т. Р. 2000. Українське книгодрукування на Поділлі у 1917 р. Матеріали X-ої Подільської іст.-краєзн. конф., присвяч. 55-ій річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні. Кам'янець-Подільський: КПДПУ, 337–342.
57. Список українських учительських спілок. Вільна Українська Школа. 1918 (рік перший). 8–9 (квітень–травень). с. 289–291.
58. Стебницькій, П. 1915. Ө. Е. Корш и украинское Евангелие. Украинская Жизнь, 3–4, 106–110.
59. Телячий, Ю. В. 2016. З історії літературного життя Поділля в 1917–1920 рр. Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 23. Кам'янець-Подільський: ОІЮМ, 105–112.
60. Телячий, Ю. В. (2009). Фонди Державного архіву Хмельницької області як джерело дослідження культуротворчої діяльності інтелігенції в роки Української революції (1917–1920). Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 13. Кам'янець-Подільський: ОІЮМ, 20–24.
61. Філіпович, М. Б. 2002. Луцька «Просвіта» (1918–1935 роки). Автореферат дисертації кандидата наук. Луцьк.
62. Хроніка. Освіта. 1919. № 1 (1 січня). с. 26–29.
63. Хроніка. Дністрянська хвиля. 1919. Ч. 30 (6 жовт.). с. 2.
64. Хроніка. Шлях. 1919. Ч. 23 (субота, 13 верес.). с. 2.
65. Хроніка. Шлях. 1919. Ч. 7 (субота, 23 серп.). с. 2.

66. Цапко, О. М. Діяльність товариства «Просвіта» в Україні (1891–1914 рр.). Автореферат дисертації кандидата наук. Київський університет ім. Т.Г. Шевченка, Київ.
67. Чепига, Я. 1912. Просвещенное невежество. Украинская Жизнь, 9. 92–94.
68. Чепига, Я. 1913. Українській учитель и материнській язык в начальной школе. Украинская Жизнь, 9. 34–39.
69. Черкасенко, С. 1917 (рік перший). Кілька слів про українізацію народньої школи. Вільна Українська Школа. 2 (жовт.). с. 68–74.
70. Чугуй, Т. О. 2008. Товариства «Просвіта» на Харківщині в ХХ – на початку ХХІ ст. Автореферат дисертації кандидата наук. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків.
71. Шкільне життя. Шлях. 1919. Ч. 19 (неділя, 7 верес.). с. 4.
72. Яцина, О. Ф. 2009. Педагогічна та культурно-освітня діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті (1920-1939 рр.). Дисертація кандидата наук. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ.
73. Яцюк, О. 1996. Товариство «Просвіта» на Вінничині в 1906–1922 рр. Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). Кам'янець-Подільський, 57–62.

*Трембіцький А.А., Трембіцький А.М.
м. Хмельницький*

ТАЄМНИЦІ ТУРЕЦЬКОГО (ЗАМКОВОГО) МОСТУ

Пам'ятка архітектури національного значення – Замковий (*народна назва – Турецький*) міст у Кам'янці-Подільському сполучає Старе місто, розташоване на півострові у петлі річки Смотрич, із фортецею на мисі. Цей міст, що проліг на вузькому перешийку між двома правими берегами річки Смотрич, уперше згадується в архівних документах 1494 р. Так, в описі Кам'янець-Подільського замку 1494 р. згадано про «будинок сторожа при стулчастій замковій брамі біля мосту». На думку знаних істориків І. Винокура та М. Петрова: «Не викликає заперечень, що міст існував у XIV–XV ст., оскільки функціонування міста і замку без нього було би неможливим. Однак писемних свідчень про міст тих часів не виявлено». Проте, знані архітектори-реставратори Є. та О. Пламеницькі, притримуються, на жаль, бездоказової гіпотези, що міст збудували римляни на початку II ст. Вперше історичну назву – Замковий міст (*Ponte Arcis*), зафіксовано в архівних документах 1544 р. Зокрема, цим роком датовано влаштування водопереливного отвору в склепінчастому каналі під Замковим мостом, які

проводили королівський архітектор Іов Претвич і капітан кам'янецьких фортифікацій Матвій Галичанин (*Матвій Влодек*). 1593 р. московський прочанин Трифон Коробейников писав у своїх нотатках про «дерев'яний міст на кам'яних стовпах» у Кам'янці-Подільському. 1594 р. прусський посол Еріх Лясота зафіксував «високий міст», що сполучає замок і місто. 1671 р. французький дипломат Ульріх фон Вердум описав міст як споруду, що з'єднує відріг скелі, на якій стоїть фортеця, і містом, що стоїть на скелі, яку омиває навколо річка Смотрич. Дипломат пише: «Темніє в очах, коли дивитися з цього мосту вниз на річку» [4].

Свою народну назву – Турецький, міст отримав після 27-річного володіння Кам'янцем турками (1672–1699). Так, у 1672 р., під час штурму міста, турки вели постійний обстріл мосту і сильно його пошкодили. І лише в 1685–1686 рр. турки провели серйозну реконструкцію мосту, а саме обмурували міст з обох боків на всю висоту потужними мурами завтовшки від 1,5 м на рівні дорожнього покриття до 3,5 м на рівні скельної основи. При цьому, підаркові простори були забутовані. Відомий архітектор швейцарець Жан Анрі Мюнц двічі (14 листопада 1781 р. і 5 травня 1783 р.) перебував у Кам'янці. Він залишив цінні нотатки до опису замкового мосту і малюнок. Сьогодні Замковий міст – це суцільний кам'яний мур, що з'єднує Старий замок із містом [4].

Існує легенда, що на Замковому мосту страчено Юрія Хмельницького. Тобто, тут закінчив свій земний шлях син Богдана Хмельницького – Юрій. Одним із перших цю легенду оприлюднив Д. Дорошенко у праці «По рідному краю (Подорожні враження й замітки)» (Львів, 1930; Нью-Йорк, 1956) [2]. Н. Савченко в статті-рецензії видрукуваній в україномовному часопису «Свобода» (Нью-Йорк, 1956) на цю працю писала, що в «Старому місті – «на кожнім кроці старі церкви, костели, башти, брами, останки мурів, давні будинки ще з XVIII, а деякі з XVII вв...». А далі «понура турецькою фортецею. Тут на турецькому мості «закінчив свої дні безталанний син великого Богдана – Юрась Хмельниченко». Тут задушили його турки шовковим шнуром і скинули тіло з мосту у провалля...» [6].

А. Галан у праці «Таємниця турецького мосту»* опублікованій в україномовному часопису української діаспори США «Свобода» (Нью-Йорк, 1962), подав таку легенду про Юрія Хмельницького: «На підступах до Кам'янець-Подільського стоїть старовинна фортеця. Грубезні мури її посивіли від часу, місцями пощербилась і випала цегла, замість тяжких, залізом обкутих воріт, незграбні дощані двері, ще й поламані зісподу. Руїна. Нема мови про те, щоб ту руїну реставрувати або, принаймні, зберегти від дальшого розпаду. А це коштувало б зовсім небагато, це... Зрештою, чи послухає наших порад окупант? Чи йому дороге хоч трохи минуле козацького краю?». Але уявімо собі колишню грізну фортецю, перене-

сімося думкою кілька століть назад. Легенда розповідає, що Кам'янець-Подільська фортеця була зачарована, що її стіни не могли пробити «ніякі ядра»... Справді, в тих стінах стирчать до половини вгрузлі залізні м'ячі, стирчать безпомічно, як пацюки, що потрапили в пастку. Зразу ж за фортецею шумує мілка тепер річка Смотрич. А раніш вона була глибокою, майже у рівень з скелястими крутими берегами. Раніш переплисти ту річку, особливо конем, було неможливо. Круговороти підхоплювали тварин, як тріски, обертали навколо все швидше й швидше і затягувало на дно. А згодом Смотрич укривався розбухлими кінськими трупами й ляках навколишніх поселенців. До Кам'яця-Подільського довго добивалися турки. Але не пускала фортеця. Турки лізли як сарана, і кожного разу відкочувалися назад, лишаючи на міських підступах гори забитих. Та врешті не встояли козаки, і бусурмен «узяв верх». Трапилось це за гетьмана Юрка Хмельницького. Гетьман був молодий недосвідчений, а ще вірив у свою щасливу зірку. Йому казали: «Тікай! Не вір бусурменам. Тепер уже вони тут володарі й нічого доброго від них сподіватися не слід». Та Хмельниченко не втік. Він здався у полон туркам, власне виїхав до них на зустріч з фортеці, на чорному коні, оточений своїм почетом, гадав, що цим виїздом, добровільною здачею приверне до себе жорстокі турецькі серця [1, с. 2].

Отже, баранців спочатку примістили турки в тій же фортеці [1, с. 2], пильно доглядали, але годували й поїли добре, навіть виказували пошану, салютуючи полоненому гетьманові, коли він показувався на дворі. А тим часом будували міст через Смотрич, бо ця проклята річка відокремлювала місто від фортеці, утруднювала підвіз амуніцій, перешкоджала розбудовувати нову оттоманську твердиню. Турецький муедзин скликав на молитву своїх вірних поки-що з християнської дзвіниці. Але вже заклали підмурок під мечеть, і сотні робочого козацького люду трудилися коло тієї будови. Видно було, що зайди готувалися осісти тут надовго. Виростав міст і разом з ним виростала й турецька пиха. Зникла попередня шанобливість до українського гетьмана. На нього вже кричали вартові, грозили криками, мовляв заріжемо, якщо будеш неслухняний... І ось одної ночі, коли все спало навкруги, у вікно до гетьмана прилетіла стріла. А до тієї стріли був прив'язаний папір, і на ньому турецькою мовою було написано: «Я люблю тебе. Вартові сплять. Вони напоєні снодійним зіллям. Тікай зараз же, через стіну з західної сторони. Там перекинута мотузка. Якщо не втечеш, завтра в тебе відберуть життя. Айше». Хмельниченко мав письменого перекладача-козака. Перекладач розібрав написане. Сказав гетьманові. Але гетьман розсміявся: «Знаємо ми ці штуки. Хочуть затягти в пастку. Хай шукають дурніших від себе» [1, с. 4].

І ось настав день. І прийшли до фортеці високі турецькі старшини – запросити українського гетьмана на урочистість посвячення нового мосту.

Порадили Юрієві одягнути своє найкраще вбрання, дозволили причепити шаблю йому одному, а почетові, мовляв, це непотрібно. І рушили на міст... Під мостом вирувала ріка. Білі гребені води люті обкручували навколо мостових стовбців і летіли в простір. Тисячі людей, турків і наших, пригнали сюди, стояли по-обидвох боках Смотрича. Дивились. Юрій ступив на міст, і тоді підійшов до нього турецький найстарший мулла, вклонився і сказав: «Привіт тобі, гетьмане! Ти був колись володарем цього міста й тобі першому належить честь освятити цей міст...». Раптом чийсь вправні руки блискавично накинули на Юрія заду на шию зашморг із тяжким каменем і штовхнули його з мосту. І в цю хвилину, заглушують рев води, пролунав відчайдушний, страшний, як божевілля жіночий крик...» [1, с. 4].

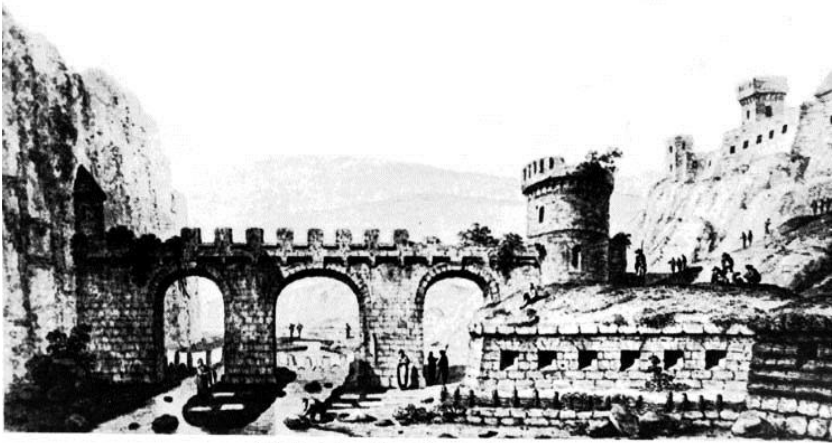
Український письменник Р. Федорів написав історичну повість «Турецький міст» [7], яка завершується легендою про Юрія Хмельницького. Повість у грудні 1970 р. була опублікована в журналі «Дніпро», а потім неодноразово перевидавалася. Про мотиви оприлюднення легенди про трагічну смерть Юрія Хмельницького Р. Федорів пише в своїй праці «Книжка пережитого»: «... Мотив трагедії Юрася Хмельницького виник у мене в Кам'янці-Подільському, коли я з дружиною гостював у викладача Скорського. Якось, блукаючи, я помітив серед галуззя, соломи і різного сміття людський череп. Я взяв його, і чомусь раптово спало мені на гадку, що череп належав нещасному Юрасю Хмельницькому, якого, за переказами, турки зашили в мішок і кинули з моста у Смотрич» [9, с. 8]. Пізніше, один із журналістів в інтерв'ю поцікавився в Р. Федоріва: «А правда, що Ви тримаєте вдома череп Юрія Хмельницького? Колись Хмельницького захопили турки і кинули в Кам'янці-Подільському з моста в річку, а Ви, кажуть, знайшли на тому місці його череп». Письменник з Р. Федорів відповів: «Ну, я череп справді знайшов, але хто би міг довести, що це череп Юрія? У тій річці під Кам'янцем було втоплено не одного чоловіка, не одного козака і турка. Власне, звідси я і почав писати «Турецький міст» і розділ про Юрася, бо я знайшов той череп на березі... Я лишив той череп у музеї в Кам'янці-Подільському» [3].

Про Турецький міст Р. Федорів пише і в романі «Єрусалим на горах» (1993). Зокрема, висвітлює спогади про поїздку одного із героїв твору Василя Бережана, який ще першокурсником відвідав місто із студенткою Наталеною Шутько [8, с. 469]: «А ще ми їздили до Кам'янця-Подільського, стояли на Турецькому мості й дивилися вниз на ліниву течію Смотрича... і в дзеркалі лінивої ріки моя Наталена побачила на дні козака, що лежав, підклавши під голову камінь. Вона його «побачила» і нічого не вдієш. «То Василюку, – шептала мені, – Юрасько Хмельниченко лежить... той Юрасько, що його турки, кинувши з цього моста, втопили». Ніхто, до речі, теж достеменно не посвідчить, як воно насправді діялося з Юрасем Хмельниць-

ким, існує така легенда... існує тайна і тільки. «Хіба тобі цього мало?» – запитувала Наталена й сині її очі ще більше синіли». Далі Р. Федорів пише, що Василь Бережан ставши художником, намалював картину «Роздуми про Турецький міст», яку «вирішив по-сучасному, вклавши в неї трагедію моєї землі, що, зрештою, Турецький міст у Кам'янці-Подільському, стара фортеця, охоплена пожежею хатина проглядаються через порожнечу очниць черепа... черепа, може, Юрася Хмельницького» [8, с. 470].

У праці «Легенди Кам'янця на Поділлі» (2007) подано такий варіант цієї легенди: «Турки двічі надавали Юрієві Хмельницькому султанський фірман на звання гетьмана і «князя Сарматійського» з резиденцією в місті Немирів. 1685 р. за доносом турки заарештували гетьмана-князя та привезли його в Кам'янець-Подільський. Після короткого розслідування, яке відбулося в Ратуші на Польському ринку, Юрієві прямо на майдані накинули мотузку на шию та повели на Замковий міст. Там його задушили, а труп скинули в річку. Документального підтвердження, що Юрія Хмельницького стратили в Кам'янці-Подільському, немає. Історик Юрій Мицик зазначає: «Де і як було виконано вирок, невідомо. За одними даними, його задушили на Турецькому мості в Кам'янці-Подільському, за іншими – стратили в Стамбулі» [5].

* збережено стиль і мову автора

J. H. Müntz: Fortyfikacja Kamieńca Podolskiego

Замковий міст та башта міської замкової брани.

Первісний вигляд замкових веж.

Малюнок швейцарського архітектора Жана Анрі Мюнци.

13 листопада 1781 р.

Джерела та література:

1. Галан А. Таємниця турецького мосту (легенда). *Свобода* (Нью-Йорк). 1962. Ч. 25. 7 лютого. С. 2, 4.
2. Дорошенко Дмитро. По рідному краю (Подорожні враження й замітки). 3-є вид. фотостатом. Нью-Йорк, 1956. 155 с.
3. Життєвий аргумент Романа Федоріва / розмовляв О. Пасічний. *Поступ*. 2000. 1 грудня.
4. Замковий міст (Кам'янець-Подільський) [Електронний ресурс] / *Вікіпедія*. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97> (20.09.2019). – Назва з екрану.
5. Про Юрія Хмельницького. *Легенди Кам'янця на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 45–47.
6. Савченко Наталія. По рідному краю. *Свобода* (Нью-Йорк). 1956. Ч. 94. 18 травня. С. 3.
7. Федорів Р. М. Турецький міст: Історична повість. Львів: Каменяр, 1990. 78 с.
8. Федорів Роман. Єрусалим на горах: роман. Львів: Червона калина, 1993. 501 с.
9. Федорів Роман. Книжка пережитого. *Літопис Червоної Калини*. 1999. № 4–6. С. 5–11.

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ

*Казанцев Д.Ю.
м. Хмельницький*

ПРО СТАН ДРУКАРСЬКОЇ СПРАВИ В 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ НА ПОДІЛЛІ (на прикладі футбольної програми Поділля (Хмельницький) - збірна Чехановського воєводства (Польща))

Жовтень 1988 року... Я в цей час працював на стадіоні «Поділля», як зараз кажуть, прес-аташе.

Про матч з поляками стало відомо буквально за пару днів до матчу... Інформації про них – нуль. До епохи всезнаючого інтернету було ще далеко.

Шляхом опитування команди – гравців, тренерів вдалося отримати деякі відомості про команду гостей та її гравців. У бібліотеці в енциклопедіях знайшов матеріал про Чехановське воєводство Польщі.

Після написання тексту програми вручну, віддав його секретарці, щоб вона його надрукувала на друкарській машинці. Затвердив його у директора стадіону Пастухова Л.С. та поніс на затвердження в Облліт (цензуру). В ті часи Облліту треба було носити навіть проекти афіш матчів, які, в принципі і тексту-то не містили).

У Облліті (знаходився в Білому домі – нині обласна адміністрація на Майдані Незалежності) засідала комісія і на прийняття рішення друкувати (недрукувати) у неї йшло як мінімум тиждень. Шляхом хабаря в пару запитань на матч вдалося прискорити прийняття даного питання. «Всього» добу – і я мав на руках готовий макет програми матчу.

Друк в СРСР не змінювалася з часів Гутенберга – текст набирився вручну, свинець, сурма, використовували в друкарських сплавах, потрапляючи через рот і ніс в легені, шлунок і кишечник, викликали важкі отруєння працівників друкарень. Ім навіть молоко за шкідливість давали! На всю Хмельницьку область була єдина кольорова друкарня в місті Кам'янець-Подільському! Там і друкували кольорову частину програм без тексту вперед на рік – два. У Хмельницькому єдина друкарня на весь обласний центр! перебувала в будівлі, де зараз Пенсійний фонд по вулиці Володимирській. Очолювала його дружина тогдашнього голови міськвиконкому Івана Бухала. Для того, щоб потрапити в тіпографію, була потрібна перепустка (режимний об'єкт!). Після набору вручну, перевірки коректорів і затвердження у дружини І. Бухала програмка була надрукована на дивомашині Гутенберга!

*Куфльовський В.В.
м. Хмельницький*

ПІОНЕР ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Унікальне посвідчення, видане педагогічною радою Сирватинецької школи Купинського району Кам'янецької округи Брилінському Дмитру Михайловичу 15 червня 1929 року, засвідчує, що він вступив на навчання 15 жовтня 1925 року і «опанував знання і вміння з програми НКО УРСР для 4-річних трудшкіл.»

Продовжити навчання у семирічній школі не зміг, оскільки з дволітнього віку був круглим сиротою. Його тато загинув на війні у 1917 році, а мама померла у 1918 році. Лише 1932 року, коли Щуровським Михайлом Степановичем була створена семирічна школа у Сирватинцях, він продовжив навчання.

Школа у Сирватинцях об'єднала учнів Тинної, Грицькова, Карабчієва, Скіпча, Завадинець, Яромирки. До класу набралось 34 учні. 1934 року Дмитро – випускник 1-го Ударного випуску 7-го класу Сирватинецької ШКМ (школа колгоспної молоді).

Того ж року, склавши вступні іспити на 3 курс робітфаку Кам'янець-Подільського ІНО, Д. Брилінський стає студентом і успішно закінчив курс навчання.

У зв'язку з нагальним розквартируванням на території і у приміщеннях ІНО кавалерійського корпусу, інститут розігнали до різних міст – Одеси, Ніжина та інших. Викладачі та студенти розбіглись, хто куди.

Фізико-математичний факультет, студентом якого був Дмитро, переведено до Ніжина, і долею випадку він стає студентом літературно-мовного факультету держ-педінституту ім. М.В. Гоголя.

1939 року його, дипломованого випускника, направляють на роботу в одне із сіл Чернігівщини. Звідси рекрутують до Червоної Армії. Його військовий стаж разом з фронтовими роками тривав з 17.11.1939 року до 14.11.1945 року.

З нагородами і подяками від військового командування повернувся на своє рідне Поділля і відразу став учителем української словесності у Великолевадській школі Смотрицького району. Через два роки роботи наказом №358 по Кам'янець-Подільському Облвно від 23 серпня 1947 року призначений викладачем української мови та літератури в Кам'янець-Подільське педучилище.

...Вже з 25 серпня 1949 року, як повідомляє довідка, видана Городоцьким районним відділом освіти, Дмитро Михайлович Брилінський працює вчителем, пізніше стає завучем Великолевадської СШ, і триває його праця на Городоччині до 1 вересня 1974 року.

Працюючи у Великолевадській школі, він прикладає чимало зусиль. Його праця стає помітною, його відмічають і заохочують. 1 жовтня 1958 року Хмельницький обласний відділ народної освіти нагородив його грамотою «За досягнуті успіхи у навчально-виховній роботі та висвітленні педагогічного досвіду в обласних педагогічних читаннях 1958 р.». Підписав грамоту педагог і земляк Степан Дмитрович Бабишин, завідуючий відділом освіти, з яким його пов'язувала довголітня творча дружба.

Тих різних відзнак за педагогічну працю у Дмитра Михайловича набралось за півсотні. Вони засвідчують його зв'язок з історією.

Його літературна хода розпочалася першим дописом до Смотрицької районної газети 1936 року. Багатолітня творчість сількора знайшла місце на сторінках 25 українських і російсько-радянських газет та 8 журналів. Серед них варто би назвати: «На зміну», «Колгоспне життя», «За комунізм», «Прапор Ілліча», «Радянське Поділля», «Радянська освіта», «Молодь України», «Учительская газета», «Друг читача» та інші.

За активну літературну творчість педагог і сількор Д.М. Брилінський дочекався дружнього шаржу:

«То було давно:

Дмитро нагострив своє перо.

Відтоді сількора слово

Людям служить пречудово».

(«Радянське Поділля», 1966).

А його власного вірша вперше було опубліковано (з подачі П.Г. Тичини) у «Літературній газеті» 1948 року. Автор продовжував віршувати і надалі, але зрідка, і лише з виходом на пенсію його літературна творчість набрала різноманітних форм: есе, публіцистика, біографічні новели, загадки, гуморески, кросворди. Менша частина його доробку побачила світ на сторінках періодики, а решта – ще у рукописних свитках.

Працюючи викладачем літератури у Великолевадській школі, педагог Д.М. Брилінський неодноразово задавав собі запитання: «Чому у навчальних програмах з літератури немає жодного автора з Поділля?». І вирішив дослідити цю прогалину.

Першими дослідженими авторами стали батько і син Смотрицькі. Потім – Микита Годованець. З ним Брилінського поєднала дружба на довгі роки. Вона тривала з 1964 до 1974, поки автор не помер. 1973 року Дмитро Михайлович зробив йому присвяту:

***

Микиті Годованцеві

У художньому Ви царстві

Перший з королів,

Справжній тесля у байкарстві

*З-поміж байкарів.
Шана Вам, наш патріарху,
За врожай байок.
Вічно хай же Ваша арфа
Тішить нас, діток.*

Пізніше як особистий друг й знавець життя і творчості М.П. Годованця, Дмитро Брилінський опублікував низку статей у «Прапорі Ілліча», «Радянському Поділлі», «Радянській освіті», «Другові читача» та інших газетах.

Загалом, будь-які дослідження з літературного краєзнавства знайшли найповніше поширення у літературно-творчому гуртку вже згадуваної Великолевадської школи. Цікавим є те, що учні тоді активно знайомились з життям і творчістю давніх подільських письменників: Арсенія Сатанівського, Дем'яна Наливайка, Смотрицьких. А подільських сучасників охопив словник-довідник на 66 імен. Серед них – Іван Сварник, Тиміш Одудько, Дмитро Онкович, Микола Подолян, Павло Цибульський, Володимир Бабляк, Микола Бажан, Георгій Гай, Антон Бринський, Кость Гордієнко, Іван Дузь, Віктор Зубар, Володимир Ладижець, Василь Кравчук, Панько Педа та інші.

Поштовхом до широких кореспондентських зв'язків з письменниками стала відповідь Володимира Сосюри на лист літгуртківців Великої Левади. Він писав:

«Дорогі милі друзі... Дякую за хорошого листа і, виконуючи ваше прохання, посилаю вам із цим листом замість фото – листівку, випущену в зв'язку з нагородженням мене Шевченківською премією.

Передайте мій щирий привіт вашому вчителю, Дмитру Михайловичу, і мою подяку йому за його любов до поезії, яку він передав і передає вашим юним душам». (20/І-64, Київ).

Кабінет мови та літератури щоразу поповнювався листами, фотографіями, книжками з дарчими написами.

Зв'язки з письменниками конкретизувалися, переростали у дружбу. Письменники цікавилися життям школи. Інколи хтось із них навідувався, як це зробив Ігор Собчук у кінці 60-х.

Оскільки творчість місцевих подільських авторів у шкільній програмі не вивчалась, організовували вечори, літературні читання.

До прикладу, Микита Годованець, дізнавшись про проведені заходи у Городку, надіслав кілька примірників книжок з дарчими написами для учнів та організаторів. Листування з Іваном Сварником теж було використано своєрідно на уроках мови.

Педагог Брилінський Д.М. роздав листи у руки учнів і прокоментував: «Гляньте на почерк! Це унікальний зразок каліграфії!» Після такого підходу навіть слабші учні старались, аби поліпшити власну каліграфію. А таких винаходів у педагогічному арсеналі «Відмінника народної освіти» було чималенько».

Оригінальним винаходом педагога-літератора стала «Літературна карта Поділля» із зазначеними місцями перебування письменників Поділля і тих, хто пов'язав свою долю з Поділлям.

Письменник Цибульський, пишучи листа до юних друзів-подолян, говорить: «... Важко перебільшити значення того, що робите ви під керівництвом шановного Дмитра Михайловича. Любов до Батьківщини починається з рідного краю, з любові до землі, яка тебе вигодувала, виростила. Без цього людина – пустоцвіт. Не люблячи своє рідне, не можна поважати і шанувати інших людей, того, що дороге для них. Той, хто не любить рідного краю, землі, Батьківщини, не має нічого дорогого, святого у душі.

Наше миле Поділля є за що любити. Це – неозорі лани, ліси, переліски, сади. Ніде на Україні нема стільки і такої садовини! Це – наш тихий Дністер, синє небо, зимова хурделиця, якій є де розгулятися. Земля Поділля рясно полита кров'ю народною. Кожен камінь тут дихає сивою давниною, давниною історії. Сама тільки Турецька фортеця у Кам'янці-Подільському – який це шмат історії, ще, на жаль, не увічнений у нашій літературі.

Поділля – це Кармелюк і Хмельницький, Коцюбинський і безліч, безліч синів України (і не лише України), які уславили її навіть.

Після війни доля занесла мене у Карпати. Карпати не можна не любити, але це вже, мабуть, не перша, а друга любов. До речі, Поділля здавна пов'язане з Карпатами. У XIV ст. подільський князь Федір Коріатович, в часи міжусобиць, вийшов з Поділля і привів у карпатські долини близько 40 тисяч чоловік війська і челяді. Подоляни осіли в долинах Ужа і Латориці. Одна з площ Ужгорода і тепер носить ім'я подільського князя Федора Коріатовича. Так що подоляни і закарпатці - давні кровні брати.

Любіть же свій рідний край, всю нашу славну Вітчизну, як матір рідну! І нехай любов світить незгасно вам на молодих дорогах життя, які перед вами широко стеляться!» (26.VII.66 Ужгород).

Вивчення історії рідного краю – Хмельниччини, синівська любов до неї, її людей – частка духовності Дмитра Михайловича Брилінського. З нею він іде дорогами життя. А нам залишається збирати і множити плоди його творчої праці на славу Поділля, України.

...В час перемін вчитель-філолог та літературний краєзнавець Дмитро Брилінський переїхав до головного подільського міста Хмельницького. Проживав на Інститутській. Трудився він на підприємстві художником і

не забував справу літературну – писав нариси, вірші, загадки, краснавічкі статті та укладав словники подільських говірок. Коли час його вичерпався, він поселився в експозиції бібліотеки імені Дм. М. Брилінського по вулиці Тернопільській, 32. Навічно...

Література та джерела про творчість автора:

1. Дм. М. Брилінський. Словник подільських говірок. Хмельницький, 1991.
2. Дм. М. Брилінський. Матеріали до словника подільських говірок. Львів, 1991.
3. Дм. М. Брилінський. Снопик, вірші для дітей. Хмельницький, 1993.
4. Дм. М. Брилінський. Український словник власних імен. Хмельницький, 1994.
5. Дм. М. Брилінський. Загадки. Хмельницький, 1996.
6. Дм. М. Брилінський. З людьми і для людей. (Співавтор Ів. Рудик), Хмельницький, 1996.
7. Дм. М. Брилінський. Україно моя, Україно! Вірші. Хмельницький, 1998.
8. Дм. М. Брилінський. Письменники і Хмельниччина. Хмельницький, 1998.
9. Дм. М. Брилінський. «Витязь Духу або Місце і роль Бога у творчості Т. Шевченка».
10. Дм. М. Брилінський. «Космос. Бог. Людина».
11. Городок над Смотричем. Альманах. Бедрихів край», 2006
12. «Русалка Дністрова». Тернопіль.

Марценюк В.В.
м. Хмельницький

**...А ЖИТО - СІЙ НА ЩАСТЯ, НА ДОБРО.
До ювілею Івана Васильовича Бухала**

Безмежна долина полів розстилається килимом і сягає туди, у далекий край дитинства. А там – мама, Ольга Семенівна, і тато Василь Степанович, які уже пішли у невідомі далі, всім добрим людям насіявши так багато щедрості, що вистачає їх на багато, багато років.

Родину Бухалів щиро шанували у с. Дударків Бориспільського району, що на Київщині, йшли до них по добре слово і пораду. А вони щедрі і привітні не тільки до родичів, а й до усіх, хто до них звертався. І батьки вони іде-

альні. Купали ревно своїх дітей у любові та достатку. Ще з малечку засвоїв Іван від батьків істину: «Іван живи довго, роби добро, а помирати зберешся - жито посій». Ці батьківські слова на все життя запам'ятав. Вони стали життєвим кредо та надихали його на добрі справи. Ось так і вирушив на широку життєву стежину «Почесний громадянин міста Хмельницького», колишній голова виконкому Хмельницької міської ради Іван Васильович Бухал. Ніколи не зраджував ні маминій, ні батьковій пораді, завжди теплим і добрим словом згадує усіх жителів Дударків, які дотепер щиро вітають його, як сина Бухалів.

Було в житті у Івана Бухала всього багато: і навчання в Дударківській школі. По закінченню якої поїхав працювати на Донбас і опинився у місті Дружковка, згодом переїхав до Горлівки, а потім до Макіївки, де працював на металургійному заводі ім. Кірова. У 1958 році був призваний на службу до лав Радянської Армії. Службу проходив у Хмельницькому. Саме тоді Іван Бухал вперше познайомився з містом над Бугом. Після служби в армії у 1961-1963 роках працював помічником машиніста паровоза станції Гречани. Опісля пройшов шлях від муляра до економіста Хмельницького будинку управління №1. У 1967 році закінчив Одеський інженерно-будівельний інститут.

Без протекції, самотужки шабель за шаблем долав свою долю Іван Васильович. П'ять років поспіль очолював Хмельницький обком профспілки працівників будівництва та промислових будівельних матеріалів.

Іван Бухал у 1979 році був обраний першим заступником голови, а в 1980 році - головою виконкому Хмельницької міської ради. Понад 10 років поспіль обіймав цю посаду, постійно обирався депутатом міської та обласної ради.

Про Івана Васильовича Бухала розповідати легко, бо не один рік його знаю. Так склалося, що довелося працювати під його керівництвом і багато чому у нього вчитися. Він особистість, хоча за плечима чимало років життя, однак душею він молодий. У лютому відсвяткував свій 80-річний ювілей.

Чимало уваги приділяє громадській роботі, турботі про людей. Його серце налаштоване на добро.

Хоч будучи на заслуженому відпочинку з 2006 року обраний депутатом Хмельницької міської ради п'ятого та шостого скликань, у складі яких очолював постійну комісію з питань містобудування, земельних відносин та охорони навколишнього середовища.

Я є свідком того, що практично всі великі новобудови 80-х років пов'язані з іменем Івана Васильовича Бухала, який був не просто головою міськвиконкому, а й справжнім патріотом міста.

Завдячуючи Івану Васильовичу діяльність по розвитку соціально-економічної інфраструктури, будівництва та житлово-комунального господарства дозволила обласному центру в короткий термін перетворитися у розвинутий в економічному та соціальному відношенні. Хмельничани досі пам'ятають заслуги Бухала в будівництві сучасного музично-драматичного театру, органного залу філармонії, шкіл, лікарень, поліклініки, об'єктів соціальної інфраструктури.

Швидкими темпами в місті розвивалось житлове будівництво, будувались промислові об'єкти, транспортні розв'язки та дороги тощо.

Невтомна праця Івана Бухала високо оцінена людьми, суспільством. Він нагороджений грамотою Президії Верховної Ради УРСР, медаллю «За доблесну працю», орденом «Дружби народів». Почесною відзнакою Хмельницької міської ради.

Проте на життєвому шляху І.В. Бухала траплялись і терни, але він не нарікає на долю – осяяну і чисту, наче мамині очі.

Про це герой нашої оповіді розповів у книзі «...А жито сій»(спогади), яка нещодавно вийшла у світ.

Редактор видання член Спілки письменників України Василь Горбатьок. Василь Іванович назвав цю книгу під, здавалося б, ліричною назвою «... А жито сій», але яка насправді розповідає про складні, часом карколомні події в житті автора – голови міськвиконкому, трудівника будівельника, громадського діяча. За його словами про долю Іана Васильовича Бухала можна писати романи.

Марценюк В.В.
м. Хмельницький

ЗАПАХ ЗЕМЛІ

Слово про Миколу Васильовича Олицького

Микола наполегливо йшов до мети. Спочатку мріяв стати військовим. Навіть після закінчення Новолабунської десятирічки у 1977 році спробував поступати до військового училища, проте не пройшов за конкурсом. І тоді юнак твердо вирішив залишитися у рідному селі – стати хлібором. В Новолабуні що у Полонському районі на Хмельниччині він народився і виріс в селянській родині – багатодітній, дружній і працьовитій. Батьки – з діда прадіда хлібороби. Також і він, як лишень зіп'явся на ноги, серцем полубив широчінь полів, запах свіжозораного чорнозему, тихий шелест дозрілого колося хлібів.

Трудова біографія Миколи Олицького розпочалася в рідному селі, у колгоспі трактористом. Потім була служба в армії, навчання в Кам'янець-Подільському сільгоспінституті на інженерно-механічному факультеті. Після закінчення якого повернувся у рідне село.

– У перші роки роботи, – згадує Микола Васильович, – я пройшов не легку школу фахівця сільськогосподарського виробництва. Довелося бути інженером, головним інженером, заступником керівника сільгоспідприємства, головою колгоспу.

Із перших днів роботи Микола Олицький завоював в односельців повагу і авторитет. Тому, коли в 2000 році на базі місцевого колгоспу було створено сільськогосподарський виробничий кооператив «Лабунський» його обрали керівником. Скажу, без перебільшення, не помилилися. ДО слова, до складу якого крім Новолабунська увійшли ще села – Троещина, Юровщина, Тичків.

Господарство є одним із кращих на Хмельниччині, яке наразі вирощує жито, пшеницю, сою, горох, ячмінь та інші культури. Загалом на площі 4 тисячі гектарів. Нині в господарстві повним ходом йдуть жнива. Хлібороби, незважаючи на погодні умови, роблять усе, аби зібрати урожай вчасно і без втрат. Уже повністю зібрано ріпак. Врожайність якого становить 36 центнерів з гектара. Приступили до збору ячменю, пшениці тощо.

Щодо тваринництва – поголів'я ВРХ на сьогодні складає 2300 голів, з яких корів – майже 540. Тут дбають, аби корови були красиві, чисті нагодовані. Вирощують тут і 2 тис. голів свиней, вівці.

Керівник кооперативу, члени правління роблять усе, аби створювати робочі місця. За словами Миколи Васильовича у сільгоспідприємстві нині трудяться понад 250 чоловік. Середня зарплата яких становить понад 7 тисяч гривень.

- Наш керівник цінує кожного працівника, вболіває серцем за те, аби ми односельці були при роботі, аби мали можливість нагодувати свою сім'ю, гарно відпочити, дбає про покращення медичного обслуговування в амбулаторії сімейної медицини. – Аби діти в школі та дитячому садку комфортно себе почували, – так говорять про Миколу Олицького односельці.

До слова, на території кооперативу для селян та їх родин функціонує загальноосвітня школа I-III ступенів, дитячий садок, амбулаторія сімейної медицини, будинок культури, бібліотека тощо і скрізь доводиться побувати керівнику сільгоспідприємства. Вивчати стан справ, надавати допомогу у ремонті цих закладів, придбані меблі, інвентаря.

Дбає керівник кооперативу й про благоустрій населених пунктів, дороги. Ці питання вирішує спільно з об'єднаною територіальною громадою.

А ще тут турбуються про тих, хто вийшов на заслужений відпочинок, ветеранів війни, учасників АТО, які на сході України захищали суверенітет і незалежність України. Постійно підтримують їх морально і матеріально. За що вони дякують Миколі Васильовичу.

Все сказане про Миколу Васильовича Олицького – чистої води правда. Але була б вона непевною, як би не згадати про його дружину, берегиню родини Ліду Григорівну – економіста сільгоспідприємства. Вони з чоловіком закінчили Кам'янець-Подільський ВИШ і молодими фахівцями приїхали у Новолабунь й успішно влилися у колгоспну родину.

Завершуючи розповідь про земледюба від Бога хочеться сказати, що дуже добре, що є такі керівники, як Микола Васильович. У яких турбота про добробут односельців та селян на першому плані.

А ще захищає їх інтереси в обласній раді, депутатом якої обраний.

*Шкробот П. М.
м. Хмельницьки*

**СЕРГІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ ГОРШКОВ –
СЛАВНИЙ НАШ ЗЕМЛЯК
До 110-річчя з дня народження**

Хмельниччина багата на бойові і трудові традиції земляків. Наша земля виплекала

83 Героя Радянського Союзу, 1 Героя України – Сушка Луку Григоровича, який за проявлений героїзм в роки Другої світової війни отримав це високе звання у 1999 році. За мужність у боротьбі з ворогом 18 тисяч наших краян удостоєні високих державних нагород, 17 – стали повними кавалерами Ордена Слави.

Серед славних земляків почесного місця удостоєний Сергій Григорович Горшков, двічі Герой Радянського Союзу, Адмірал Флоту Радянського Союзу, депутат Верховної Ради СРСР 4-11 скликань. Він нагороджений 7 орденами Леніна,

орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, орденом Ушакова, орденом Кутузова, орденом Вітчизняної війни, 52 іноземними орденами та медалями.

Сергій Горшков народився 26 лютого 1910 року в місті Кам'янець-Подільський в родині викладачів місцевої гімназії. Його батько викладав фізику і математику, мати – російську мову і літературу. У 1912 році родина переїхала у підмосковне місто Коломна.

1926 року закінчив 10 класів середньої школи №1 в місті Коломна та вступив на перший курс фізико-математичного факультету Ленінградського університету. Через рік він переводиться до Ленінградського військово-морського училища імені Михайла Фрунзе. 1931 року закінчив училище. У 1937 році він закінчив спецкурси командного складу військово-морського флоту, у 1941 році – курси вдосконалення вищого начскладу при військово-морській академії.

З 1931 року С.Г. Горшков служив на Чорноморському флоті штурманом на есмінці «Фрунзе». У 1932 році він був переведений на Тихоокеанський флот штурманом. У 1934-36 роках Горшков був командиром сторожового корабля, а у 1936-37 роках він командував ескадром ескадрених міноносців. З 1937 року очолював штаб бригади ескадрених міноносців. У 1938 році під час подій біля озера Хасан капітана 3-го рангу Горшкова призначили командиром 7-ї морської бригади, яка конвоювала транспорти з військами і несла дозорну службу. У червні 1939 року капітан 2-го рангу С.Г. Горшков знову на Чорноморському флоті, його призначили командиром бригади ескадрених міноносців.

У 1940 році призначений командиром бригади крейсерів. На цій посаді С.Г. Горшков зустрів Другу світову війну. Під час оборони Одеси в серпні 1941 року він керував висадкою першого на Чорноморському морі морського десанту в районі с. Григорівка Лиманського району Одеської області. В цій операції С.Г. Горшков проявив мужність, військовий хист.

Після цих подій С.Г. Горшкову було присвоєно звання контр-адмірала, а 13 жовтня 1944 року він був призначений командуючим Азовською військовою флотилією, яка діяла в Криму і на побережжі Азовського моря, захищаючи південні кордони нашої країни.

Високі військово-морські якості С.Г. Горшков проявив і коли очолював Дунайську військову флотилію в ході Ясно-Кишенівської операції. Кораблі тричі орденоносної Дунайської флотилії пройшли з боями від устя Дунаю до австрійського міста Лінца. Тричі орденоносна Дунайська флотилія під командою контр-адмірала С.Г. Горшкова в наступальних боях 1944 року проявила мужність, внесла вагомий внесок у справу перемоги нашого народу над нацизмом.

Великі заслуги віце-адмірала С.Г. Горшкова і в військових діях, які велись в кінці 2 грудня 1944 року. В цей час він був командуючим ескадри кораблів Чорноморського флоту, найбільш потужним в морських силах того часу корабельним об'єднанням.

Післявоєнні роки були особливо творчі в його житті. В кінці 1946 року С.Г. Горшков був призначений начальником штабу, а 1951 року – командуючим Чорноморським флотом.

Військовий талант з особливою силою розвинувся у С.Г. Горшкова на посадах першого заступника Головнокомандуючого військово-морським флотом СРСР (1955), а в 1956 році він на посаді Головнокомандуючого військово-морського флоту СРСР – заступник Міністра оборони СРСР.

На цій посаді він багато зробив для зміцнення морської могутності нашої країни. За його сприяння в колишньому СРСР активно здійснювався план будівництва флоту (1966-1975 рр.). А до цього були побудовані ракетні крейсера, в тому числі крейсер «Москва».

До початку 80-х років ХХ ст. при участі Головнокомандуючого військово-морського флоту СРСР Адмірала Флоту Радянського Союзу С.Г. Горшкова сотень конструкторських бюро і підприємств, мільйонів людей СРСР і США досягнули приблизного оперативного-стратегічного паритету в морських озброєннях.

Військово-морський флот надійно обороняв морські рубежі колишнього Радянського Союзу, надавав допомогу і іншим країнам. 1974 року здійснював розмінування Суецького каналу.

Сергій Георгійович Горшков автор понад 230 військово-теоретичних та історичних праць, мемуарів.

Життєвий шлях Сергій Георгійович скінчив 13 травня 1988 року.

...Йдуть у вічність роки. Стрімко спливає час, але ніколи не зігнуться з людської пам'яті історичні події Другої світової війни, що визначили долю нашого народу, довели світові невмирущу суть боротьби за ідеї добра, справедливості й свободи.

І ми пишаємось тим, що серед тих, хто відстояв, захищав людські цінності, був наш земляк з Кам'янця-Подільського Сергій Георгійович Горшков, двічі Герой Радянського Союзу. Його життєвий шлях – добрий повчальний приклад служінню Батьківщині, людям.

В рік 75-річчя звільнення області, України від нацизму, відзначення славної дати – 75-роковин Великої Перемоги ми знов і знов свої погляди, мрії звертаємо до Сергія Георгійовича, вклоняємося його подвигу. Він і сьогодні вчить нас, як треба любити і захищати рідну землю, відстоювати рубежі неньки – України.

Джерело:

1. Сергій Георгійович Горшков // Ратна і трудова слава Хмельниччини : пам'ять і шана. – Хмельницький, 2016. – С. 43.

СВІТЛИЙ ПАМ'ЯТІ Н.М. МАЙНГАРДТ-ГОГОЛЬ
(27.10.1952 - 21.09.2019)

Наталія Максиміліанівна Майнгардт-Гоголь народилася 27 жовтня 1952 року у м. Хмельницькому у сім'ї вчителів. Батько – Майнгардт Максиміліан Олександрович, вчитель історії за фахом, ветеран Великої Вітчизняної війни. Понад 30 років очолював обласне добровільне спортивне товариство «Авангард». Помер 09.06.1984 р. Мати – Гоголь Любов Феофілівна, вчитель англійської мови, керівник клубу інтернаціональної дружби СШ №16 «Планета дружби», «Відмінник народної освіти», Заслужений вчитель Української РСР, вчитель-методист. Померла 03.04.2004 р.

Дитинство Н.М. Майнгардт-Гоголь проходило у Хмельницькому, у дідуся і бабусі Гоголів в Чернівцях (після виходу дідуся на пенсію у 1952 р. з посади директора Дунаєвської МТС, сім'я оселилася там), дідуся і бабусі Майнгардтів у с. Маків Дунаєвського району (дідуся був головним агроном Маківського цукрового заводу).

У Хмельницькому отримала середню освіту в школі №16 (1970 р.), вчилася у музичній школі, писала вірші, малювала. Закінчила у 1976 році вечірнє відділення історичного факультету Чернівецького Державного Університету за фахом історик, викладач історії та суспільствознавства.

Трудову діяльність розпочала вихователькою у Чернівецькій Дитячій установі №1 (07.1970-08.1971), креслярем-лаборантом у Чернівецькому міському професійно-технічному училищі № 6 (у 1973 р. перейменовано у технічне училище № 2 (12.1971-08.1976), старшою піонервожатою у Чернівецькій середній школі-інтернаті № 2 (09.1976-08.1977), звільненням секретарем від Міського Комітету ЛКСМУ у Хмельницькому торговельно-кулінарному училищі (08.1977-09.1979), переведена на посаду звіль-

неного секретаря у Хмельницький технікум Радянської торгівлі (09.1979-12.1981).

38 років відпрацювала Наталія Максиміліанівна Майнгардт-Гоголь у відділі охорони пам'яток. За цей час відділ не один раз міняв свою назву, місце розташування, підпорядкованість: Відділ охорони пам'яток історії та культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї (1981-2001), Відділ охорони пам'яток історії та культури при Управлінні культури Хмельницької обласної державної адміністрації (2001-2005), Відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області (з 2005).

За роки праці у відділі займала різні посади: молодшого наукового співробітника (14.12.1981-26.09.1983), старшого наукового співробітника, виконуюча обов'язки зав. відділом (26.09.1983-22.09.1986), завідувача відділом (22.09.1986-23.04.1996), зав. сектором пам'яток історії та мистецтва (23.04.1996- 01.03.2001), провідний спеціаліст, виконуючий обов'язки зав. відділом, старший науковий співробітник.

З 14 грудня 1981 р. по 1983 р. молодший науковий співробітник – друкувала паспорти та облікові картки на пам'ятки історії та мистецтва Хмельницької області (під керівництвом зав. відділу Л.Ф.Аванесової).

Період 1981-1991 рр. – самий насичений виїздами, інвентаризаціями за завданнями союзних, республіканських, обласних державних органів охорони пам'яток. У 1983, 1985, 1987, 1990 рр. на виконання Рішень Хмельницької обласної Ради народних депутатів (проекти яких Майнгардт-Гоголь готувала, друкувала, представляла в обласну Раду на затвердження) здійснювали обстеження пам'яток історії та мистецтва області. Спочатку силами 2-х: спільно з колегою Франко Галиною Марківною., потім 3-х: Франко Г.М., Боголюбової Ірини Миколаївни, пізніше 4-х наукових співробітників: у відділ прийшов працювати ветеран Великої Вітчизняної війни Юрчак Микола Антонович. Після завершення обстеження – рукописне написання на російській та українській мовах паспортів та облікових карток.

У 1982 р. за наказами відповідних державних органів співробітники проводили інвентаризацію пам'яток археології республіканського значення та історичних будинків. Майнгардт-Гоголь Н.М. перевіряла пам'ятки археології в с. Губин Старокостянтинівського району та селах Городище, Гриців Шепетівського району; історичні будинки Ізяславського, Полонського, Славутського, Старокостянтинівського, Старосинявського, Шепетівського районів – на автобусі «Кубань» обл. музею з Григорієм Щукою (водієм і за сумісництвом фотографом). У 1983 р. Під керівництвом зав. відділом Аванесової Л.Ф. Н. Майнгардт-Гоголь та Г. Франко готували державні списки пам'яток археології, історії та мистецтва за формою №6. У тому ж році (вересень) співробітники на чолі з зав. відділом Н. Майн-

гардт-Гоголь готували розділ по Хмельницькій області до каталогу-довідника «Памятники истории и культуры Украинской ССР» (видано у 1987 р.). У 1986 р. при відділі створено сектор археології.

1987-1988 рр. – у зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток» розробка проекту рішення Хмельницької обласної ради; після його затвердження – інвентаризація з фотофіксацією всіх пам'яток археології (76), історії (2286), мистецтва (588) Хмельницької області та додатково виявлених; написання анованих списків на кожний пам'ятник; друкування анованих списків, на них клеїлися фото. Фотофіксація здійснювалася за трудовими угодами. З співробітниками виїзжали фотографувати відповідно рішення обласної ради народних депутатів. Н.Майнгардт-Гоголь проводила інвентаризацію пам'яток історії та мистецтва у Віньковецькому, Ізяславському, Кам'янець-Подільському, Полонському, Славутському, Хмельницькому, Шепетівському районах; містах Славуті, Шепетівці.

У 1987 р. Н. Майнгардт-Гоголь видає районним та міським відділам культури охоронні знаки, які на її замовлення були виготовлені Хмельницьким ливарно-механічним заводом в попередні роки.

1989 р. роботу Відділу охорони пам'яток, який очолювала Н.М. Майнгардт-Гоголь перевіряв Комітет народного контролю СРСР і був задоволений його роботою. Матеріали перевірки до цього часу зберігаються у відділі.

1991 р. – чергова інвентаризація пам'яток монументального мистецтва відповідно постанови Президії Верховної Ради УРСР «Про порушення Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 11.09.1990р № 270-ХІІ. Знову підготовка проекту рішення виконавчого комітету обласної ради народних депутатів, а далі виконання рішення – відрядження (в оновленому складі: Дзьоник Віктор Васильович, Кокошко Наталія Вікторівна, Лозяний Петро Федорович). З 1991 р. у зв'язку з отриманням України статусу незалежності, відсутністю фінансування на відрядження – виїздів не було.

Завдяки дослідникам області, в тому числі і науковому співробітнику відділу Миколі Антоновичу Юрчаку, які опрацювали матеріали в Центральному архіві Міністерства оборони СРСР (Подольськ) та Архіві військово-медичних документів (Санкт-Петербург) у відділі зосереджено понад 40 робочих зошитів з прізвищами загиблих та померлих воїнів при визволенні області від німецько-фашистських загарбників. І це дало змогу науковцям сектору пам'яток історії та мистецтва досліджувати прізвища воїнів: працювати над створенням картотек загиблих воїнів по районам і містам. Зокрема Н.Майнгардт-Гоголь опрацювавши архівні матеріали створила картотеки на загиблих воїнів м. Кам'янець-Подільський (1994-1995), м. Хмельницький (1996-1998), Кам'янець-Подільський район (2005,

2009-2010, 2012-2013, 2017). З 2013 р. опрацьовуються прізвища загиблих у Кам'янець-Подільському районі за матеріалами ОБД «Меморіал».

Крім основної роботи, з 1991р. і до 2019 року, Н.М. Майнгардт-Гоголь займалася науково-дослідною роботою, брала активну участь у науково-красназничих та науково-практичних конференціях, круглих столах. Творчий доробок дослідниці – виступи, доповіді, повідомлення за різноманітною тематикою: підготовка тому Зводу пам'ятників історії та культури по Хмельницькій області; виявлення і дослідження поховань, прізвищ загиблих у роки Великої Вітчизняної війни м. Хмельницького, м. Кам'янець-Подільського, м. Старокостянтинова, Кам'янець-Подільського, Полонського, Старокостянтинівського, Старосинявського районів; дослідження виписок з матеріалів ЦАМО СРСР (Подольськ) та Архіву військово-медичних документів (Санкт-Петербург) і їх використання для увічнення пам'яті загиблих у вищезазначених містах і районах; пропаганда і популяризація пам'ятників історії та мистецтва області, як засіб збереження культурної спадщини; процес розвитку та проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні і на Хмельниччині; проблеми виявлення, дослідження та паспортизації пам'яток козацької доби на Хмельниччині; здійснення Комплексної програми паспортизації пам'яток; Археологи відділу охорони пам'яток історії та культури – дослідники Поділля і Південно-Східної Волині (С.Демидко, С.Стопенчук, В.Захар'єв, С.Шпаковський, С.Маярчак, Я.Михайловський); Проскурівська трагедія та подвиг протодиякона Климентія Качуровського; Археологічні дослідження козацької доби на території Хмельницької області (І.Винокур, С.Демидко, Ю.Журко, Л.Виногородська, Ю.Толкачов, О.Чернишов, Г.Гірник, О.Авагян, С.Стопенчук, О.Погорілець), присвячені увічненню пам'яті Ю.Й. Січинського на Хмельниччині; сподвижник О. Суворова Андрію Григоровичу Розенбергу та зруйнований пам'ятник на його могилі; «Подільський краєзнавець А.В. Сваричевський – оспівувач життя і творчості Лесі Українки»; краєзнавцям Є. Назаренко, Г. Медведчук, своєму батькові - ветерану Великої Вітчизняної війни, керівнику обласного ДСТ «Авангард» М.О.Майнгардту, своїй матері – Заслуженому вчителю Української РСР Л.Ф.Гоголь, дідусям, життя яких було пов'язано з історією Дунаєвеччини.

З 2005 р. по 2018 р. була учасником 11-ти Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» у м. Києві, до участі в яких Наталію Максиміліанівну залучив краєзнавець, директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» Олег Григорович Погорілець. Участь у 57 різних конференціях та 61 тема, висвітлені дослідницею такої творчий доробок Н.Майнгардт-Гоголь у цьому напрямку на травень 2017 р. Вільківці, Дунаївці, Запоріжжя (Хортиця), Ізяслав, Кам'янець-Подільський, Київ, Ко-

вель, Коростень, Луцьк – Колодяжне, Львів, Меджибіж, Очаків, Самчики, Севастополь, Стара Синява, Старокостянтинів, Харків, Хмельницький, Черкаси, Чернівці – такий географічний...

Відповідно до п.7 Закону України «Про охорону культурної спадщини», на виконання наказу Мінкультури і мистецтв України та Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 26.02.2001 р. № 94/42 «Про затвердження типового положення про Консультативну раду з питань охорони культурної спадщини місцевих органів охорони культурної спадщини» Н. Майнгардт-Гоголь була ініціатором створення відповідної ради області у 2003 році та її секретарем, з 2006 р. по 2010 р. – заступником співголів ради.

З 1996 р. у зв'язку з реорганізацією відділу Н. Майнгардт-Гоголь займала посаду зав. сектором пам'яток історії та мистецтва, в більшості випадків виконуючі ті самі обов'язки, що і раніше: внесення змін у переліки пам'яток, опрацювання (зведення) звітів, планів відділу, прийом у районних і міських відділів культури статистичних звітів (спочатку за ф. 1-ОПК, надалі за ф.1-ПКС), їх зведення у загальні (до 2013 р.) та інші.

З 2003 по 2009 р.р. багато часу приділяла роботі по погодженню проєктів (документації) землеустрою щодо відведення земельних ділянок для різного цільового призначення (будівництва, особистого селянського та фермерського господарств, садівництва тощо.). Особливо важко було починаючи з 2005р., коли прийом громадян набув масового розмаху, а зав. відділом з різних причин був відсутній, Н. Н. Майнгардт-Гоголь приходилося приймати по 50-70 чоловік в день. Крім того необхідно було вирішувати поточні справи.

У 2003 р. у відповідності до постанови Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2002 р. №1330 «Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003-2010 роки», яка передбачала здійснення комплексних заходів щодо обліку об'єктів культурної спадщини, їх наукового вивчення, класифікації та державної реєстрації, – виконуюча обов'язки зав.відділом Майнгардт-Гоголь Н.М. спільно з науковим співробітником Дзьоником В.В. розробляють відповідну програму по Хмельницькій області. З 2005 р. відповідно Комплексної програми починається обстеження пам'яток з їх фото фіксацією (фотограф Дмитро Дмитрович Паук) . Зокрема Майнгардт-Гоголь здійснила інвентаризацію 375 пам'яток історії, 77 мистецтва у містах Кам'янець-Подільському (2005), Хмельницькому (2006), Старокостянтиніві (2007); районах: Кам'янець-Подільському (2005), Полонському (2006), Старокостянтинівському (2007), Старосинявському (2007).

Подільське молодіжне культурне об'єднання «У майбутнє через Культуру» – Денис Монастирський – один з співорганізаторів проєкту, долу-

чив Майнгардт-Гоголь взяти участь у підготовці збірника «Хмельницький культурний: з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки міста Хмельницького» (2006), в якому вміщено 7 статей дослідниці про пам'ятники Великої Вітчизняної війни.

З 2007 р. з появою комп'ютерної техніки у відділі значно поліпшується робота, яка раніше виконувалася вручну і займала дуже багато часу. В електронному варіанті дослідниця опрацювала (підготовлений у 1994-1995 рр.) каталог-довідник «Поховання періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років на території міста Кам'янець-Подільського», за рецензією (1995) доктора історичних наук, професора І.С.Винокура, який видається у 2007 р. У 2009-2011 рр. дослідниця працює над каталогом-довідником «Поховання періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років на території міста Хмельницького», який видається за рецензією кандидата історичних наук А. М.Трембцького у 2011 р.

У 2012 р. у м. Хмельницькому за сприяння Хмельницького міського голови Сергія Івановича Мельника вийшла з друку книга «Полум'я душі – серцям наступних поколінь», присвячена 65-ій річниці Великої Перемоги, 70-річчю Великої Вітчизняної війни, в якій опублікована стаття Майнгардт-Гоголь «Святині Хмельницького» про пам'ятки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. міста.

Після завершення обстеження пам'яток культурної спадщини по Комплексній програмі паспортизації, з 2007 р. Майнгардт-Гоголь опрацювала в електронному варіанті: паспорти та облікових карток на пам'ятки та об'єкти міст Хмельницького, Кам'янець-Подільського, Старокостянтинова; районів Кам'янець-Подільського, Полонського, Старокостянтинівського, Старосинявського, готувала та оформляла охоронні договори та акти технічного обстеження пам'яток. Дослідницею створені загальні переліки пам'яток області по історії, з них по видах, пов'язаних: з історією Українського козацтва; з подіями національної воєнної історії; з життям і діяльністю Героїв Радянського Союзу; Героїв Соціалістичної Праці; військові поховання пам'ятники другої Світової війни; поховання підпільників та партизан; поховання жертв нацизму; а також на честь: жертв голодомору; жертв політичних репресій; об'єктів історії; переліки пам'яток мистецтва; пам'яток Т.Г.Шевченко; видатним державним та культурним діячам; об'єктів мистецтва. З метою пропаганди та популяризації пам'яток культурної спадщини, їх охорони Майнгардт-Гоголь готувала матеріали на обласне радіо, телебачення, в пресу, конференції обласного, Всеукраїнського та Міжнародних рівнів. Була учасником понад 57 науково-теоретичних та практичних конференцій, круглих столів, автором статей Зводу пам'яток історії та культури Хмельницької області. Крім того, 10 років очолювала

профгрупу співробітників відділу охорони пам'яток історії та культури Хмельницької області.

Наталія Максиміліанівна – Лауреат міської премії імені Богдана Хмельницького у сфері науково-популярної літератури і історико-краснознавчих досліджень (2002). За багаторічну сумлінну працю, високій професіоналізм, нагороджена Почесною Грамотою Міністерства культури і мистецтв України та Центрального комітету профспілки працівників культури України (2006); Грамотою Хмельницької обласної ради (2007), Почесною відзнакою Міністерства культури і туризму України «За багаторічну плідну працю в розвитку культури» (2007), іншими грамотами та подяками.

Свого часу заступник начальника управління культури обласної державної адміністрації Слободянюк Петро Якович пропонував Наталії Максиміліанівні посаду спеціаліста з музеїв та пам'яток в управлінні, завідувача міським відділом культури Пундик Алла Казимирівна пропонувала зайняти посаду директора музею історії міста Хмельницького. Та дослідниця залишалася вірною обраній пам'яткоохоронній роботі у відділі охорони пам'яток до ліквідації та реформування відділу у грудні 2018 року.

21 вересня 2019 року Наталія Максиміліанівна Майнгардт-Гоголь, після важкої хвороби та тривалого лікування, померла у м.Хмельницькому. Провели в останній земний шлях дослідницю та поховали на православному кладовищі Шаровечка у м.Хмельницькому 22 вересня 2019 року рідні та колеги покійної... Царство Небесне, Земля пухом..Вічна пам'ять!

*Сергій Шпаковський,
Сергій Семенчук,
Олег Погорілець,
Володимир Захарєв,
Сергій Єсюнін*

НОВІ ВИДАННЯ

Брицький П.П.
м. Чернівці

УСТИМА КАРМАЛЮКА ВЗЯТО НАРЕШТІ ПІД ЗАХИСТ Трилогія В. Шевченка

Про Устима Кармалюка – неординарну й суперечливу водночас постать в українській історії – написано багато. Особливо значним сплеском у цьому послугував випуск далекого 1948 року документального збірника, зв'язаного з його іменем. Відтак з'явилася низка нових романів і повістей, чимало невеликих епічних форм, нарисів та інших досліджень. Це дало підстави вченому з м. Кам'янець-Подільського В.І. Тищенку свого часу навіть написати й захистити докторську дисертацію «Проблеми літературної Кармалюкіани. Життєва і художня правда характеру».

Але от наприкінці минулого століття почали виштрикуватись інші судження про цю знакову особистість, яку ще в 40-х роках ХІХ століття історик, письменник і публіцист Микола Костомаров назвав національним героєм, а дещо пізніше український геній Тарас Шевченко – славним лицарем. Тепер же зазвучало, що Кармалюк ніякий не герой чи лицар, а всього лиш розбійник та злодій, бо саме так однозначно твердиться про нього в архівних документах. А те, що простий український народ оспівав його як захисника знедоленого люду, є не що інше, як міф, тобто псевдо-чирзац-фольклор.

Отже, у теперішньому часі постала необхідність з'ясувати, ким же насправді був в українській історії Устим Кармалюк? І взявся за це подільський письменник і краєзнавець, заслужений журналіст України Володимир Шевченко. Звернувши увагу на те, що дехто з нової генерації дослідників навіть вдається до фальсифікації архівних джерел (дописалися вже до того, що Устима на 25 літ віддали в солдати за крадіжку із панської каплички аж кількох пудів воску!), він насамперед детально простудював слідчі та судові акти ХІХ століття, які донині збереглися в архівах, всебічно проаналізував розвідки про Кармалюка від найперших згадок аж до сьогоднішніх днів і видав книгу «Ой, Кармелюче, по світу ходиш...» – глибоко аргументовані роздуми над давніми і недавніми дослідженнями про цього непогамовного бунтаря.

Оскільки ті новітні дослідники стали всіляко заперечувати реальну сутність фольклору, використання якого, на їх думку, призводило до непомірної романтизації Кармелевої постаті, а заодно навіть вбачали величез-

ну шкоду в справі тієї романтизації, допущену всіма письменниками, хто створював про нього художні твори, В.Шевченко написав і видав другу книгу «Ой родився Кармалюка в селі на Поділлі...», в якій глибоко проаналізував художню Кармалюкіану – передовсім романи і повісті – на предмет відтворення історичної правди у змалюванні образу легендарного подільського лицаря волі.

Всебічно «озброївшись» таким чином, Володимир Станіславович нарешті видає у формі цілої дюжини оповідок (по суті – це історичний роман) третю книгу «Вийся, вийся, хміль листатий», в якій, на відміну від відомих досі художніх творів, відтворює життєпис Устима Кармалюка найближче до історичної правди у своєму баченні.

Характерно, що створюючи цю своєрідну трилогію, автор працював не самотужки, а в тісній співдружності з відомими вченими-істориками. І про це засвідчується в кожній із виданих книг. Високу наукову оцінку першої, скажімо, дав у передмові доктор історичних наук, професор, академік УАІН, директор Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії НАН України Лев Баженов. Стосовно другої свої глибоко виважені думки висловив у післямові кандидат історичних наук, доцент, дійсний член Центру дослідження історії Поділля, почесний краєзнавець України Юрій Блажевич, а щодо третьої у передньому слові – доктор історичних наук, професор, дійсний член УАІН Віктор Прокопчук.

Більше того, автор трилогії знайшов можливість контактувати також із визначними українськими вченими з діаспори. Обгрунтовуючи, до слова мовити, своє ставлення до постаті Кармалюка, Микола Мушинка із словацького міста Пряшева наголошував, що негативні оцінки його та інших подібних йому месників за народні кривди звучали тільки з вуст багатіїв, тобто з боку влади. Однак ніколи так не оцінював жодного з них простий народ. Зважаючи на це, Кармалюк був і назавжди залишиться героєм України!

Такі ж думки з цього приводу висловлював також Любомир Винар з міста Кент (США). А щоб уникати виставлення цієї та інших таких історичних постатей у викривленому світлі, варто, на його переконання, у достатній мірі оприлюднювати архівні джерельні матеріали й об'єктивні праці на їхній основі.

До речі, таку позицію відстоювали ще під час підготовки до відзначення 200-річчя народження Кармалюка згадуваний уже науковець-кам'яничанин В.І.Тищенко й добре знаний на Поділлі кармалюкознавець В.П. Вовкодав. В опублікованій 18 вересня 1986 року в «Літературній Україні» статті «Легендарний лицар волі» вони наголошували не тільки на необхідності більш осяжного опублікування архівної спадщини – отих слідчих та судових Кармалюкових справ, а й доповнення й перевидання

збірників фольклорних творів про нього, що давало б змогу уникати будь-яких фальсифікацій.

Зважаючи на те, що відтоді так і не з'явилося ґрунтовних документальних доповнень, В.Шевченко, працюючи над першою книгою трилогії, чотири її розділи із шести присвятив саме поглибленому аналізу тієї «архівної спадщини», оскільки важливий та все-таки куций документальний збірник 1948 року не давав повного відтворення усіх Кармалюкових протестних діянь за більш як 23 роки страдницького його життєвого шляху. Саме тому читацька громадськість Хмельниччини і Вінниччини, завдяки належному інтересу й попиту, ініціювала в 2017 році додрукування тиражу якраз цієї книги.

Трилогія загалом, у якій взято під захист неординарну героїчну постать Кармалюка, повсюди сприймалась і сприймається читачами з теплою і вдячністю. Про це засвідчують презентації, які влаштовувались у м.Хмельницькому, селі Волоському Деражнянського району, де підступно було вбито Кармалюка, й Летичеві, де його поховано; а на Вінниччині – у Жмеринці та рідному Устимовому селі цього ж району, яке носить тепер його ім'я.

Саме на презентаціях у Хмельницькому та Летичеві їх учасники, оцінюючи воістину титанічну роботу автора над трилогією, висловлювались за подання її до присудження Національної премії імені Тараса Шевченка. І така нагорода, на мій погляд, була б цілком заслуженою, оскільки таких фундаментально-всеохоплюючих книг, здається, ще не створено досі про жодного з ватажків, які уособлювали в собі прагнення простого люду до волі.

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Берека Віктор Євгенович, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Академії педагогічних і соціальних наук, член НСКУ

Блажевич Ольга Іванівна, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Брицький Петро Павлович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ та НСЖУ, Почесний краєзнавець України (м.Чернівці)

Ващук Надія Іванівна, вчитель-методист Кам'янець-Подільської СЗОШ №16

Говорун Валентин Давидович, вчитель біології і географії Хмельницького колегіуму імені В. Козубняка, вчитель-методист, член НСКУ, член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України»

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, заслужений працівник культури України, член НСКУ та НСЖУ, Почесний краєзнавець України

Земський Юрій Сергійович, доктор історичних наук, професор Хмельницького національного університету

Іваневич Лілія Анатоліївна, кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, член НТШ і НСКУ

Йолтуховський Руслан Володимирович, учений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Казанцев Дмитро Юрійович, заступник голови громадської організації ХМСК «Проскурівський колекціонер», член НСКУ

Коржик Світлана Анатоліївна, начальник відділу гуманітарного розвитку та охорони здоров'я Летичівської РДА, смт Летичів, член НСКУ

Красносілецький Деніс Павлович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Кришук Богдан Степанович, кандидат педагогічних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Куфльовський Валерій Іванович, директор видавництва «Бедрихів Край», краєзнавець

Лавринчук Віталій Олександрович, методист БТДЮ Красилівської міської ради, член НСКУ

Марценюк Валерій Васильович, заступник директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член НСЖУ

Прокопчук Віктор Степанович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, член-кореспондент Української академії історичних наук, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член правління НСКУ, Почесний краєзнавець України

Сердуніч Любов Андріївна, письменниця, член ВТ «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка, член НСЖУ та НСКУ

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, начальник Управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України (м. Київ), член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Трембіцький Андрій Анатолійович, магістр, історик, краєзнавець

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Швець Інна Василівна, головний зберігач фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Шкробот Петро Михайлович, член НСЖУ, почесний ветеран України, краєзнавець

ЗМІСТ

НАШІ ЮВІЛЯРИ	3
<i>Блажевич Ю.І., Блажевич О.І.</i> ВІКТОР БЕРЕКА: ОСВІТЯНИН, НАУКОВЕЦЬ, КРАСЗНАВЕЦЬ, ДРУГ	4
МИТТЕВОСТІ ЖИТТЯ В.Є. БЕРЕКИ	12
НАУКОВІ СТАТТІ	
<i>Берека В.Є.</i> НОВЕ ПЕДАГОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ – ВАЖЛИВА УМОВА ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТИ	19
<i>Блажевич Ю.І., Блажевич О.І., Ващук Н.І.</i> ПОДІЛЬСЬКА ОСЕЛЯ: УЯВЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ КРАЮ ПРО ДОМАШНІ ОБЕРЕГИ, СИМВОЛІКУ ТА ЗВИЧАЇ В ЇХ ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ	27
<i>Блажевич Ю.І.</i> РУЙНАЦІЯ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПОДОЛЯН В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ «МОДЕРНІЗАЦІЇ» УКРАЇНИ У 20-х РОКАХ ХХ ст.	49
<i>Говорун В.Д.</i> КОМПЛЕКСНЕ КРАСЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛА ВОРОБІВКА ПОЛОНСЬКОГО РАЙОНУ	56
<i>Григоренко О.П.</i> ХМЕЛЬНИЧАНИН ЄВГЕН МИХАЙЛОВИЧ СВІРГУНЕЦЬ: ВНЕСОК В РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ В УКРАЇНІ	62
<i>Єсюнін С.М.</i> «ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ» (ЗІБРАННЯ ТРЕТЕ) ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТА ПРОСКУРОВА	68
<i>Земський Ю.С.</i> МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ – НАСТУПНИК ЗАПОВІТІВ Т. ШЕВЧЕНКА ТА ТВОРЕЦЬ МОДЕРНОЇ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	75
<i>Іваневич Л.А.</i> ДО ВІДЗНАЧЕННЯ 100-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО	86
<i>Йолтуховський Р.В., Швець І.В.</i> ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС СЕЛА УДРІВЦІВ НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ	100
<i>Красносілецький Д.П.</i> ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЖИТЄВИЙ ШЛЯХ ОТАМАНА ІВАНА СЕМЕСЕНКА	111
<i>Коржик С.А.</i> ІСТОРІЯ ЯЛИНІВСЬКОЇ ШКОЛИ У ДОКУМЕНТАХ ТА СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ	130
<i>Лавринчук В.О.</i> БРАТСЬКА МОГИЛА В АНТОНІНАХ	140
<i>Прокочук В.С.</i> ЇХ НАДИХАЛА Й ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ: ПОЛЬСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ	148
<i>Сердуніч Л.А.</i> ГОЛОДНЕ ЇДЛО	159

<i>Сердунич Л.А.</i> СЕЛО ТЕЛЖИНЦІ СТАРОСИНЯВСЬКОГО РАЙОНУ У РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1941 – 45 років	162
<i>Телячий Ю.В., Адамський В.Р., Крищук Б.С.</i> РОЗВИТОК ОСВІТНЬОЇ СПРАВИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	176
<i>Трембіцький А.А., Трембіцький А.М.</i> ТАЄМНИЦІ ТУРЕЦЬКОГО (ЗАМКОВОГО) МОСТУ	197

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ

<i>Казанцев Д.Ю.</i> ПРО СТАН ДРУКАРСЬКОЇ СПРАВИ В 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ (на прикладі футбольної програми Поділля (Хмельницький) – збірна Чехановського воєводства (Польща))	203
<i>Куфльовський В.В.</i> ПІОНЕР ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА ...	205
<i>Марценюк В.В.</i> ... А ЖИТО - СІЙ НА ЩАСТЯ, НА ДОБРО. До ювілею Івана Васильовича Бухала	209
<i>Марценюк В.В.</i> ЗАПАХ ЗЕМЛІ. Слово про Миколу Васильовича Олицького	211
<i>Шкробот П.М.</i> СЕРГІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ ГОРШКОВ – СЛАВНИЙ НАШ ЗЕМЛЯК	214
<i>Пам'ятаємо.</i> СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ Н.М. МАЙНГАРДТ-ГОГОЛЬ (27.10.1952 - 21.09.2019)	217

НОВІ ВИДАННЯ

<i>Брицький П.П.</i> УСТИМА КАРМАЛЮКА ВЗЯТО НАРЕШТІ ПІД ЗАХИСТ. Трилогія В. Шевченка	224
---	-----

НАШІ АВТОРИ	227
-------------------	-----

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 23

Підписано до друку 07.12.2019. Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 11,6.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10